

**ŠEDNIK
ČETVRTKOM
2020–2021
Z B O R N I K**

**ŠEDNIK
ČETVRTKOM
2020–2021**

Z B O R N I K

IZDAVAČ

Matica crnogorska

ZA IZDAVAČA

Ivan Ivanović

UREDNIKA

Tanja Pavićević

MATICA CRNOGORSKA

šednik

č e t v r t k o m

2020–2021

Z B O R N I K

MATICA
crnogorska

PODGORICA
2022.

„Šednik četvrtkom“

Matica crnogorska je 15. oktobra 2020. godine pokrenula serijal tribina pod nazivom *Šednik četvrtkom*. Osnovna zamisao je bila da otvorimo prostor u javnoj sferi koji će omogućiti zainteresovanoj publici da se upozna sa mišljenjem istaknutih crnogorskih intelektualaca o temama koje su u datom momentu relevantne za razumijevanje crnogorske društvene stvarnosti. Kako je tad bila u jeku epidemija virusa kovid 19, a na snazi oštre epidemiološke mjere, rad Matice crnogorske, koji u prvom redu počiva na okupljanjima u javnosti, bio je umnogome ograničen i morali smo pronaći novi oblik djelovanja. Željeli smo da s jedne strane iskažemo poštovanje epidemioloških mjera i učinimo sve da nikoga ne dovedemo u opasnost – ne zaboravimo, broj preminulih i oboljelih od virusa je tad bio zabrinjavajuće visok – ali da ipak nastavimo svoje djelovanje, jer je novonastala društveno-politička situacija u Crnoj Gori zahtijevala naš promišljen odgovor. Naravno, on ni ovog puta nije izostao. U svom Saopštenju od 1. septembra 2020. godine, nekoliko dana nakon smjene vlasti, reagovali smo jasno: „Matica crnogorska najoštrije osuđuje ugrožavanje multietničke i multikonfesionalne države Crne Gore, koje agresivni klerofašisti sprovede nad pripadnicima manjinskih naroda, tako što ih izlažu svakovrsnim napadima i vrijeđanju. Razbijeni izlozi radnji, poruke mržnje i netrpeljivosti na njihovim domovima, koje pozivaju na nova etnička čišćenja, zabrinjavaju svakog dobronamjernog građanina i opravdano postavljaju pitanje: kakva je to vrsta politike koju nam ‘osloboditelji’ i ‘mirotvorci’ donose?“ I zaista, kakva je to vrsta politike? A u posljednjih dvije godine neprekidno se pi-

tamo: i da li je politika uopšte? No kako god, bar jedno je izvjesno: nakon smjene vlasti mnoge iluzije su prestale da postoje, a crnogorski demos se našao pred izazovima, od kojih mnogi dovode u pitanje i sam njegov opstanak. Znatnim dijelom i zbog potpune neodgovornosti crnogorske političke elite koja povremeno izgleda kao skup ljudi koji ne znaju što treba da čine, ili skup zlonamjernih koji čine ono što nipošto ne bi smjeli.

Društvena i politička kriza koja duboko potresa Crnu Goru zahtijeva ozbiljan odgovor, temeljno promišljanje i čvrsto ohrabrenje ljudima koji se ne mire niti navikavaju na nametnutu realnost, već su odlučni pružiti politički otpor. Ljudima koji ne pristaju bez riječi protivljenja i pobune nestati u tami kulturalne asimilacije i nacionalnog obezličjenja. *Sednik četvrtkom* Matice crnogorske je prostor slobodnog govora i argumentovane kritike društvenih i političkih anomalija, mjesto prijedloga alternativnih rješenja za probleme koji nas srijeću, i ono što je najvažnije – poziv dobronamjernim ljudima da zajednički uložimo napor ne bi li kao politička zajednica izašli iz krize u kojoj se nalazimo. To nastojanje Matice crnogorske naišlo je na prihvatanje i odziv zainteresovane javnosti, zapaženu prezentaciju u crnogorskim medijima, i znatnu prisutnost na društvenim mrežama, zbog čega smatramo da naš uloženi trud nije bio bez smisla i značaja. Taj otvoreni poziv na zajedničko razmišljanje čuli su i prihvatili mnogi crnogorski građani, i to nas posebno raduje.

U ovom zborniku razgovora, koje je sa relevantnim sagovornicima umješno vodila novinarka Tanja Pavićević, zastupljeni su ljudi različitih profesija: mr **Ivan Jovović**, publicista i poznavalac crnogorske istoriografije; dr **Adnan Prekić**, profesor na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore; **Branko Banjević**, dugogodišnji predsjednik Matice crnogorske i član njenog Savjeta, književnik, književni kritičar, esejista, antologičar i urednik; prof. dr **Živko Andrijašević**, istoričar, profesor na Studijskom programu za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću; **Branko Lukovac**, crnogorski diplomata i koordinator Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru; **Marko Špadijer**, publicista, dugogodišnji generalni sekretar Matice crnogorske i glavni i odgovorni urednik časopisa *Matice*; **Rade**

Bojović, pravnik, politički i građanski aktivista, koordinator Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru; prof. dr **Radovan Radonjić**, istaknuti crnogorski intelektualac, redovni član DANU; prof. dr **Nebojša Vučinić**, univerzitetski profesor i dugogodišnji sudija Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu; NJ. E. dr **Meglana Plugčijeva**, ambasadorica Republike Bugarske u Crnoj Gori; **Dragan B. Perović**, publicista, istraživač crnogorskog kulturno-istorijskog nasljeđa; **Draško Đuranović**, aktuelni glavni urednik dnevne novine *Pobjeda*, nekadašnji glavni i odgovorni urednik i direktor nedjeljnika *Monitor*, dopisnik agencije *Beta*; prof. dr **Ilija Vujošević**, naučni radnik, istaknuti intelektualac, prvi predsjednik Socijaldemokratske partije, Crnogorskog vijeća evropskog pokreta i Fondacije Sveti Petar Cetinjski i **Dragan Radulović**, predsjednik Matice crnogorske.

Svi oni su se rado odazivali pozivu Matice crnogorske da gostuju, i na toj blagonaklonosti smo im zahvalni. Njihove riječi, zabilježene u emisijama i u ovom zborniku, predstavljaju primjer intelektualne hrabrosti i odgovornosti prema političkoj zajednici u kojoj djeluju i o čijoj dobrobiti brinu, i pouzdano su svjedočanstvo jednog vremena.

Dragan Radulović

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

IVAN JOVOVIĆ

PUBLICISTA

Ivan Jovović je rođen 1977. godine u Baru, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore, a magistrirao na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Bio je zaposlen u sindikatu pomoraca i lučkih radnika Crne Gore, u Srednjoj ekonomsko-ugostiteljskoj školi u Baru. Godine 2013. je imenovan za generalnog direktora Direktorata za odnose sa vjerskim zajednicama pri Ministarstvu za ljudska i manjinska prava. Pet godina kasnije je postavljen za pomoćnika direktora Uprave za dijasporu pri Ministarstvu vanjskih poslova.

Crnogorskoj javnosti se predstavio stručnim radovima u kojima se bavio historijom crnogorske države u njenim najranijim oblicima. Autor je dvije knjige „Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije“ i „Priloga za istoriju Barske nadbiskupije“. Priređivač je i urednik fototipske publikacije „Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji“. Bio je zamjenik urednika i koautor monografije „Dukljanski knez Sveti Vladimir“, a predstavio se i kao urednik i koautor monografije „Dijaspora Crne Gore u prošlosti i sadašnjosti“.

PODGORICA
15. oktobar 2020. godine

Kad postoji dupli identitet, gubi se državna suverenost

Vjerovatno nijedan termin, pojam nije posljednjih decenija izazivao toliko oprečnih reakcija kao Duklja i Dukljani. Na stranu negativne kvalifikacije i narativ, zašto je ovaj period crnogorske prošlosti toliko upitan?

Kako istorija u Crnoj Gori, a i na širem balkanskom prostoru još uvijek nije ne apsolvirana, nego nije ni kolokvirana, mi danas u javnom diskursu imamo rasprave o tome čije je naše nasljeđe.

Samim tim i Vaše pitanje se odnosi na pojam Duklje prvo kao grada, poslije provincije, kasnije države dukljanskih Slovena, odnosno Dukljansko kraljevstvo. Ta tematika je uvijek bila interesantna i domaćim i stranim istraživačima. Međutim, nikad nije bila dovoljno percipirana u domaćoj javnosti. Tu postoje neke objektivne okolnosti, jer Crna Gora do proteklih, gotovo pola vijeka, nije imala naučne ustanove koje su mogle da se kompetentno bave takvom problematikom. Kad su u pitanju društvene nauke, mi ni danas nemamo zaokružen taj institucionalni aparat. Imamo neke naučne ustanove koje se dominantno ne bave nasljeđem ovoga prostora.

Dukljansko-zetski period, kad je utemeljena prva crnogorska država Duklja, najznačajniji je sloj crnogorske istorije. Kad kažem prva crnogorska država, treba znati da pojam države nije isti u XX i XXI ili u srednjem vijeku. Oni koji su izučavali istoriju znaju da to nijesu iste formacije. Da

je Crna Gora baštinik te tradicije znamo i na osnovu činjenice da se upravo kralj Nikola, prilikom krunisanja 1910. godine, pozvao na tradiciju Dukljanskog kraljevstva kad je u onom svom poznatom govoru rekao: „Naši korijeni sežu duboko do Stefana, Vojislava, Mihaila i Bodina“.

Dakle, ta svijest je negdje postojala, ali kao pasivna baština Crnogoraca. Gledanje na taj segment crnogorske istorije se dinamično mijenja zadnjih dvadeset godina. Sve ove rasprave dešavaju se zbog toga što Crnogorci, kad kažem Crnogorci mislim i na ostale građane Crne Gore, nijesu u potrebnoj mjeri poznavali vlastitu srednjovjekovnu istoriju a koja se, nažalost, kod velikog broja ljudi bazirala na pjesmaricama i tužbalicama. To je bila ona svijest prosječnog crnogorskog građanina koja je znala za određene srednjovjekovne događaje ili za neka narodna predanja koja apsolutno nijesu imala nikakva uporišta ili verifikaciju u istorijskim izvorima ili arheološkoj građi.

Duklja je bila pozicionirana na hrišćanskom raskršću. Na koju je stranu inklinirala?

Cijeli prostor istočno i zapadno od Drine tad je bila granica civilizacije istočne i zapadne crkve, jedinstvene sve do raskola 1054. godine. Duklja je više inklinirala Rimu, što dokazuje i postojanje Benediktinskog monaškog reda, zahvaljujući kome je i utemeljeno dijelom hrišćanstvo na prostoru današnje Crne Gore. Dakle, postoji veliki broj objekata tog prvog monaškog reda, koji je bio zadužen da uči i narodni jezik stanovnika ovoga područja, zbog čega se i Hristova riječ mogla utemeljiti na ovom prostoru. Naravno, s obzirom na to da je to bio granični medijum civilizacije na kome su se odvijali burni istorijski procesi, kakvi se inače odvijaju na graničnim zonama, mijenjala se i struktura. Ostala je karakteristika da se na ovom prostoru već više od hiljadu godina prožimaju ali i sukobljavaju civilizacije.

Naša prednost, kad sagledavamo ukupno crnogorsko nasljeđe, je da prepoznamo kao pozitivno vrijeme Duklje, odnosno jedne markantne istorijske ličnosti. Riječ je o dukljanskom svetom knezu Vladimiru, koji je, po mom mišljenju, jedna od najvećih istorijskih ličnosti na ovom prostoru. Kult Svetog kneza Vladimira je rasprostranjen od Crnog do Jadranskog

mora. Dakle, to je kult u kome se sažimaju ne samo hrišćani, nego i muslimani. Takav kult rijetko gdje imamo. To je do skoro u Crnoj Gori bilo na Rumiji o Duhove, odnosno Trojčindanu. U Albaniji svu punoću toga kulta imamo u Elbasanu, gdje počivaju mošti Svetog Vladimira i gdje dolaze pripadnici sve tri konfesije, znači katoličke, pravoslavne i islamske zajednice.

Kakvo je bilo vjersko ustrojstvo u Prevalitani i koliko se ono mijenja seobom Slovena? Ide li više ka Istoku ili ka Zapadu, ili pak predstavlja raskršće na kom se ta dva pola nekako neutralizuju?

Nauka ne može definitivno odgovoriti na to pitanje. U cijeloj Evropi ne postoje sačuvani pisani izvori o tome na koji način se taj dugotrajan proces odvijao. Međutim, starosjedilačko ili romansko stanovništvo, kao i slovensko je hristijanizovano. Naravno, paganska vjerovanja su ostala duboko u srednjem vijeku, pa i do današnjih dana imamo relikte tih paganskih vjerovanja. Već u Prevalitani, tad rimskoj provinciji, a potom Duklji, postojali su urbani centri i već tad u urbanim centrima Duklje, odnosno Prevalitane, imamo biskupska sjedišta. Biskupsko sjedište znači da je na određenom prostoru formiran urbani život sa svim svojim specifičnostima koje urbani život odvajaju od ostatka države. U urbanom životu nastaje kasnije i kultura koja će se manifestovati u različitim duhovnim iskazima – muzičkim djelima, književnim spisima itd.

Malo ko zna da je prvi kompozitor na istočnoj obali Jadrana bio upravo dukljanski nadbiskup Ivan, koji je živio u Duklji i koji je, nakon Samuilovog napada na Duklju, morao da prebjegne u Dubrovnik. Sačuvana su njegova djela sa početka XI vijeka. Za takvu ličnost zna uzak i najuži intelektualni krug, tako da mi u suštini baštinu tog srednjeg vijeka jedva i da prepoznamo.

Na ovom prostoru, gdje su se ukrštale civilizacije, bile su velike tekovine duha. Međutim, zbog čestih napada, ratova, zemljotresa i svih ostalih nepogoda koje su zadesile ovaj prostor, mi našu baštinu prepoznamo u fragmentima. I ono što je ostalo, često nije dovoljno zaštićeno i valorizovano.

Zbog toga, u principu, imamo i te nedoumice oko Duklje. Zbog toga se i jedan dio intelektualne, političke i crkvene javnosti sa nipodaštavanjem odnosi prema onome što je najznačajniji sloj ovoga prostora.

Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori je priznala postojanje Duklje formirajući novu eparhiju Dioklijsku? Zašto?

Istorijski tokovi i istorijske činjenice se ne mogu ignorisati i negirati. Pojam Duklje od srednjeg vijeka pa skoro do novog doba, egzistira kao pojam u istorijskim izvorima. Čak i Božidar Vuković Podgoričanin ističe u nekim svojim djelima da potiče iz dukljanskih strana. To je period kad Duklja, odnosno Dukljansko kraljevstvo odavno ne postoji. Očigledno je da je postojala svijest i kolektivna memorija o Dukljanskom kraljevstvu. Negiranje postojanja dukljanske tradicije može se objasniti činjenicom da je Dukljansko kraljevstvo, odnosno država Vojislavljevića, kao prva dinastija, bila utemeljena prije dinastije Nemanjića. Zbog toga se na različite načine pokušavala marginalizovati takva dinastija, koja je proizvela državnu formaciju koja nije zaostajala iza državnih formacija u srednjem vijeku. Dukljansko kraljevstvo je imalo sve atribute srednjovjekovne države tako da između Bodinovog i Dušanovog carstva nije bilo mnogo razlike, osim što je jedno Carstvo bilo uspostavljeno u XI, a ovo drugo u XIV vijeku. Jednostavno, želi se supstituisati dukljansko nasljeđe i prepisati Duklju kao prvu srpsku državu. Ja takve tendencije ne prepoznajem u srpskoj historiografiji, jer državopravna tradicija Srbije počinje od dinastije Nemanjića, što je sasvim legitimno.

Dinastija Nemanjića ima i te kako utemeljenje u Crnoj Gori. Nemanjići su, bez obzira na dolazak u Duklju odnosno Zetu, bili inkorporirani u društveno i narodno biće Crne Gore, prije svega jer su bili dugo na vlasti u Zeti. Ne zaboravimo, 166 godina je trajala vlast Nemanjića u Crnoj Gori odnosno tadašnjoj Zeti. Međutim, Zeta je i u okviru te države, prvo Raške a potom Kraljevine Srbije, imala apsolutno autonoman status u odnosu na Srpsko kraljevstvo. Nije baš jednostavan odnos između Nemanjića i Zete. Tim prije jer je rodonačelnik dinastije Nemanjića, Nemanja, rođen ovdje negdje u okolini Podgorice 1114. godine, i kršten kao katolik, kako

stoji u njegovom životopisu koji je napisao njegov sin Stefan Prvovenčani. Tako da koncepcija koja kaže da su Nemanjići okupatori može da bude u nekakvom dnevnom žargonu. Nemanjići su dugo godina, više od vijek i po, bili prisutni i imali poseban odnos prema državi Zeti i Zeta prema njima. Činjenica je da se dolaskom Nemanjića mijenja društvena, politička, kulturna i vjerska struktura. Ali ni tu ne možemo sve označiti crno-bijelo.

Što se dešava nakon raskola u hrišćanstvu?

Kao što je poznato iz istorijskih izvora, nakon pobjede u Barskoj bici, odnosno na Tuđemilu 1042. godine, Duklja će silom inercije biti okrenuta prema Zapadu. Kraljevska titula Mihailu Vojislavljeviću došla je iz Rima od pape Grgura VII 1078. godine, a zaokruživanje crkvene vlasti u Duklji odigralo se za vrijeme njegovog sina kralja Bodina Vojislavljevića, koji je bio proglašen i za cara 1089. godine, kad je u Baru utemeljena Dukljansko-barska nadbiskupija. Od te godine mi imamo Dukljansko kraljevstvo i Duklja figurira kao zapadna država. Međutim, i u Osnivačkoj buli pape Klementa III kaže se da se dukljansko-barskom nadbiskupu Petru daje vlast nad crkvama i manastirima Grka, Slovena i Latina.

To znači da je na prostoru nekadašnjeg Dukljanskog kraljevstva, koje je obuhvatalo ne samo prostor današnje Crne Gore nego djelove Bosne i Hercegovine, Dubrovnika, Albanije, Kosova, Srbije itd., živjela različita etnička struktura. Vidimo da na prostoru Crne Gore postoje od samog našeg kolektivnog sjećanja. Naše kolektivno sjećanje počinje sa knezom Vladimirom, što ne znači da naša historiografija ne može i dublje da ide u prostor. Dakle, u kolektivnoj memoriji vidimo heterogenu vjersku i nacionalnu strukturu od samog osnivanja prve crnogorske države, a to je Duklja.

Koliko je značajna Barska nadbiskupija za kulturno nasljeđe Crne Gore?

Barska nadbiskupija predstavlja najstariju duhovnu ustanovu ili instituciju u Crnoj Gori. Osnovana je 1089. godine i ima svoj kontinuitet shodno Buli, odnosno aktu koji je donio papa Klement VIII. To je kontinuitet od gotovo

16 vjekova. Od spomena prvog biskupa Evandera 451. godine, to je institucija koja ima kontinuitet u svome radu. Na teritoriji današnje Crne Gore, uz Barsku nadbiskupiju su nekad postojali i biskupski gradovi, kao što su bili Ulcinj, Svač, Budva, Kotor, Risan. Tu je postojao sistem biskupija, odnosno posebnih mitropolija. Bila je zasebna crkvena provincija koja je imala svoje političko i crkveno značenje tokom srednjeg vijeka, naročito u doba Duklje i Zete. Ona je imala naročito značenje za očuvanje dukljanske tradicije, dok je Duklja, odnosno Zeta, bila u sastavu države Nemanjića. Bila je duhovna institucija i stožer te memorije, kako je rečeno, Kraljevstva od prva.

Dukljansko-barska nadbiskupija imala je značenje i kasnije. Malo ko zna da je glavni faktor otpora Osmanlijama prvenstveno bila Dukljansko-barska nadbiskupija. Negdje u srednjem vijeku dukljansko-barski nadbiskup dobija titulu primasa, a to znači da njegova nadležnost obuhvata sve katoličke crkve i nadbiskupije, ne samo na teritoriji današnje Crne Gore, nego i Albanije, Kosova, Makedonije, Srbije. Barski nadbiskup je *de facto* bio politička ličnost koja je imala za cilj odbranu hrišćanstva na ovim prostorima.

Naravno, promjena civilizacijskih okolnosti, dolazak Osmanlija i kasnija dešavanja, Barsku nadbiskupiju će svesti na samom kraju, do vikarijata. Sve dok knjaz Nikola nije obnovio Barsku nadbiskupiju. Barska nadbiskupija u takvim okolnostima, na granici civilizacija, nije mogla da opstane pod Osmanlijama. Zbog toga danas Barska nadbiskupija ima tradiciju ali nema stanovništvo, odnosno vjernike. Jednostavno, zbog složenih istorijskih okolnosti, iseljavanja i ostalih procesa, broj katolika u Crnoj Gori je značajno smanjen i veoma je mali.

Što je dobila Crna Gora obnovom Barske nadbiskupije?

Crnogorski suveren kralj Nikola znao je da vodi politiku integracije stanovništva u okviru nove državne formacije kakva je bila Crna Gora nakon Berlinskog kongresa. Crna Gora je time postala međunarodno prepoznata kao prva slovenska i većinski pravoslavna zemlja koja je zaključila Konkordat sa Svetom Stolicom. Zbog toga je i međunarodni ugled Crne Gore bio veliki, naročito u zemljama Zapada. Treba znati da uopšte nije

bilo lako zaključiti Konkordat između Crne Gore i Vatikana, jer na taj akt blagonaklono nijesu gledali ruska i srpska strana. Međutim, kralj Nikola je smatrao da će upravo takva politika dugoročno dati rezultate.

Koliko je kralj Nikola za kratak vremenski period uspio da integriše stanovništvo, koje do tad nije živjelo u istom državnom okviru, govori činjenica da je 1880. godine Ulcinj ponovo pripao Crnoj Gori. Iako ga je crnogorska vojska oslobodila u Veljem ratu, Ulcinj je odlukom velikih sila nakratko bio vraćen Osmanskom Carstvu. Prilikom ponovne primopredaje Ulcinja, knjaz Nikola je poslao vojvodu Boža Petrovića i bataljon od 200 crnogorskih katolika iz Bara da sa crnogorskim barjakom uđu u Ulcinj. Za nepune dvije godine integrisano je stanovništvo i domaćoj i međunarodnoj javnosti pokazano je da su njegovi novi podanici apsolutno lojalni i kruni i državi. Dakle, upravo zbog politike koju je kralj Nikola vodio do Balkanskih ratova, Crna Gora je bila moderna, uspješna priča. Crna Gora na cijelom svom prostoru ima tekovine zemlje u kojoj je postojao zajednički život različitih nacija i religija. I možda najveći doprinos tome je upravo dala država, Knjaževina i Kraljevina Crna Gora.

Mi najbolje tekovine toga možemo i danas da baštinimo nezavisno od propisanih evropskih standarda, koji često djeluju birokratski i koji se ne mogu implementirati u život neke balkanske zemlje. Nikolino pozitivno istorijsko nasljeđe jeste to što je 1912. godine napravio apsolutnu harmoniju koja je vladala na prostoru Knjaževine, odnosno Kraljevine Crne Gore, kad je u pitanju život različitih religijskih zajednica.

Što je sa multikonfesionalizmom danas?

Mi smo, statistički gledano, svakako multikonfesionalni, što god to značilo i koliko god to, na neki način, bio i stereotip. Međutim, pitanje je da li prepoznamo vlastite kulturne tradicije i vlastite kulturne slojeve? Recimo, na prostoru Crnogorskog primorja, na prostoru barske opštine, u Sutomoru, imate dvooltarske crkve pravoslavaca i katolika, koje predstavljaju reprezentativno kulturno dobro Crne Gore, a o kojima se malo zna. Jednom sam napisao da takvo nasljeđe može da bude na ponos, a može da

bude i balast. Balast je, recimo bilo kad je 1995. godine uklonjen, odnosno razbijen katolički oltar u zajedničkoj crkvi.

Da smo obrazovnom, kulturnom i naučnom politikom nešto njegovali, a tradicija se mora njegovati, onda ne bismo došli u poziciju u kakvoj smo tad bili i u kakvoj možemo biti i u budućnosti. Religija, bez obzira na sve pozitivne konotacije, može biti i opijum za mase.

Značajna je uloga države u svim tim segmentima zaštite kulturne baštine, koja je neupitno najbitnija. Da se mi razumijemo, totalni sekularizam ne postoji jer, ipak, sve što je stvoreno zadnjih 1000 godina stvoreno je manje-više u okviru crkvi i crkvenih ustanova. To je danas kulturna baština koja predstavlja zajedničko dobro svih građana jedne države.

Jesu li danas vjerske zajednice u Crnoj Gori ravnopravne i jednake? Ili dominira jedna?

Pretpostavljam da aludirate na Srpsku pravoslavnu crkvu. Smatram da je ono što je danas prisutno u djelovanju i radu Srpske pravoslavne crkve, u suštini kontinuitet koji postoji u Crnoj Gori zadnjih deset-dvadeset godina. Ono što se govorilo u crkvama ili portama crkve je danas postalo mejnstrim. S druge strane, činjenica je da Crna Gora, odnosno crnogorski državni organi, nijesu posvetili dovoljno pažnje pravnom uređenju odnosa između države i vjerskih zajednica.

Bili ste u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava kad je najavljivano donošenje novog zakona o crkvama i vjerskim zajednicama. Zašto se toliko dugo čekalo na njega i kako Vam djeluje?

To je sad spektar velikog broja pitanja. Moja percepcija je da onaj stari Zakon iz komunističkog perioda, iz 1977. godine, nije mnogo smetao apsolutno nijednoj vjerskoj zajednici u Crnoj Gori. Dakle, oni su uprkos postojanju Zakona iz 1977. godine, *de facto* ostvarivali sva prava koja im je omogućavao Ustav Crne Gore. Čak intimno, mada moja pretpostavka ne

mora biti tačna, mogu reći da im je takva vrsta neregulacije odgovarala. Jednostavno, nijesu bili normirani odnosi s vjerskim zajednicama, bez obzira kojoj konfesiji pripadali, tako da ni same vjerske zajednice nijesu požurivale da se taj proces dovrši do kraja.

Apsurd je da mi tek 2019. na 2020. godinu dobijamo Zakon koji predstavlja jedan od temeljnih zakona u oblasti ljudskih prava. Činjenica je da ni ostale zemlje ex-Jugoslavije nijesu žurile sa donošenjem zakona o slobodi vjeroispovijesti ili o pravnom položaju vjerskih zajednica – različiti su nazivi. Međutim, Crna Gora se odlučila na neko tzv. aktivno čekanje, misleći da će neki odnosi sami od sebe da se riješe. Pokazalo se, kao u onoj latinskoj sentenci, da *svako odlaganje znači opasnost*.

Danas smo došli u poziciju da imamo Zakon koji je stupio na snagu. U međuvremenu su se registrovale i, uslovno rečeno, tradicionalne i druge vjerske zajednice, kao što su Barska nadbiskupija, Kotorska biskupija, Islamska vjerska zajednica, Jevrejska vjerska zajednica, Crnogorska pravoslavna crkva. Dakle, to je evidentirano.

A Srpska pravoslavna crkva?

Evidentirano je, uslovno rečeno, skoro 40–50 odsto drugih vjernika. Sad je, po mom mišljenju, pitanje kako će se Zakon, koji je već počeo da se primjenjuje, isključiti iz pravnog poretka? Kako sad reći ostalim vjerskim zajednicama – oprostite, ovo je bila šala? Mislim da se 2015. godine kad je u prisustvu kordona specijalne policije počela javna rasprava o Zakonu o slobodi vjeroispovijesti, vidjelo da Zakon podrazumijeva širi dijalog, ali i djelatnost nadležnih državnih organa, jer se nije morao bazirati samo na izvorni Zakon o slobodi vjeroispovijesti, nego i prateće zakone koji regulišu statusni položaj vjerskih zajednica.

Problematično je da niko nije odgovarao za desetine hiljada kvadrata devastiranog kulturnog nasljeđa, za uništavanje izvornog kulta Svetog Vladimira. On danas postoji u jednom drugom obliku. Ne u onom tradicionalnom, nego u novom obliku. To je možda i legitimno, jer se kultovi i

običaji mijenjaju. Međutim, bilo je i nekih prepisa crkvene imovine. Tako da je pitanje da li se Zakon u tom političkom trenutku, a to je kraj 2019. godine, mogao donijeti da ne izazove reakcije?

Mislim da je trenutni Zakon o slobodi vjeroispovijesti važeći i država je jednostavno u obavezi da ga primijeni. Na koji način će se, eventualno, mijenjati odredbe ili ukloniti cijeli Zakon iz javnog, odnosno pravnog poretka, trenutno ne mogu da nagađam. U tom Zakonu ne prepoznajem nijednu diskriminacionu normu prema bilo kojoj vjerskoj zajednici. I možda je najveća greška što je cijela priča o donošenju Zakona o slobodi vjeroispovijesti izašla iz racionalnih i prešla u emocionalne okvire. Tako ste od poslanika ili vjerskih dostojanstvenika mogli da čujete da se ovim Zakonom želi pokatoličiti Crna Gora. Predsjedavajući Skupštinom prilikom iznošenja takvih kvalifikacija ne prekida poslanika. Ništa ne rade ni ostali državni organi. Sve se, uglavnom, svelo na deklarativne stvari, a u suštini se nije ni videlo što hoćemo ovim Zakonom da postignemo?

Dakle, mogli su postojati razni modaliteti. Mogao se Zakon podijeliti u dva dijela, pa drugim zakonom riješiti materijalne, odnosno finansijske odnose između države i vjerskih zajednica. To je sad već hipotetička priča. Mi imamo Zakon koji je objavljen u *Službenom listu Crne Gore*, imamo Pravilnik na osnovu kojeg je izvršena evidencija, i sad je pitanje – da li će država pristupiti onome što je slovo Zakona.

Gdje je registrovana Srpska pravoslavna crkva?

Ne znam gdje je registrovana. To nije propisano čak ni starim Zakonom, već se kaže evidencija vjerskih zajednica. Ona je evidentirana svakako u državi Srbiji i njoj pravni kontinuitet počinje od XIX vijeka. U Crnoj Gori, da ja znam, u okviru državnog organa nije registrovana, ali postoji *de facto* stanje. Znači, Srpska pravoslavna crkva, odnosno Mitropolija crnogorsko-primorska, je *de facto* dio pravnog sistema Crne Gore. U krajnjoj liniji, najviši državni činovnici su vodili pregovore oko Zakona o slobodi vjeroispovijesti. Dakle, ona je *de facto* pravno lice u Crnoj Gori. Nije *de jure*, ali se taj jedan pravni vakuum jednostavno ne može dugo odlagati.

Kome, po novom Zakonu, pripada Cetinjski manastir, državi Crnoj Gori ili Republici Srbiji? Uzimam Cetinjski manastir kao stožer crnogorske državnosti i duhovnosti, odakle kreće sve. Kome sad pripada?

Cetinjski manastir može da pripada isključivo Crnoj Gori. U ovom trenutku Cetinjski manastir je imovina države Crne Gore bez obzira što to nije *de jure* definisano. Da li će to biti *de jure* definisano zavisi od državnih organa, odnosno od onoga što je politička volja. Ako je istina da su se vršili protivpravni upisi u katastar, postoji odgovornost. U Krivičnom zakonu to je jedno od krivičnih djela – zloupotreba službenog položaja. Do sad nijesam ni čuo, ni pročitao da je neko odgovarao za takve protivpravne radnje. Dakle, neke stvari koje ovdje čujemo treba adresirati na *ad personam*, na konkretna lica, na konkretne državne organe.

Kruna tog cjelokupnog procesa oko regulacije odnosa između vjerskih zajednica i države, a to je donošenje novog Zakona, bilo je rješavanje ovih prethodnih pitanja. Zbog neriješenih prethodnih pitanja mi smo došli u situaciju da je ovo izašlo iz racionalne rasprave, ušlo u emocionalne okvire i sad će nam jednostavno trebati neki novi uzusi i planovi da bi izašli iz ovog vakuuma. S jedne strane, imamo većinu vjerskih zajednica koje su podržale ovaj Zakon, uz određene rezerve koje su one imale tokom javne rasprave. S druge strane, imate jednu vjersku zajednicu koja, zahvaljujući usvajanju Zakona o slobodi vjeroispovijesti, negira da želi da se prilagodi pravnom sistemu Crne Gore.

Što je sa Crnogorskom crkvom? Očigledno da pravoslavno pitanje u Crnoj Gori ne može da se riješi, ali u javnom diskursu niko ne pominje Crnogorsku crkvu koja je, fakat, postojala do 1918. godine.

Crnogorska pravoslavna crkva je istorijska činjenica koju ni najveći negatori ne mogu da ospore. Ne treba biti toliko istorijski obrazovan i pismen, već samo pročitati Ustav za Knjaževinu i Kraljevinu Crnu Goru iz 1905.

godine. Onaj ko neće da se složi sa tom odredbom, odnosno članom Ustava, ima problem sa elementarnom logikom.

U Ustavu Srpske pravoslavne crkve nigdje ne piše Mitropolija crnogorsko-primorska, već u članu 14 stoji Eparhija crnogorsko-primorska. Kako to komentarišete?

To je prilagođeno strukturi Srpske pravoslavne crkve, odnosno Pravoslavne crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Znači, Pokret za obnovu crnogorske nezavisnosti počeo je 90-ih godina XX vijeka, kad je i inače počeo proces ukupne crnogorske emancipacije. Nemoguće je bilo zaokružiti sve attribute crnogorske nacije, a da se tu se ne uključi i crkva. Ono što je jednoznačno za sve države gdje je većinsko stanovništvo pravoslavno, jeste da većinska pravoslavna država ima svoju autokefalnu crkvu. Naravno da bi to bio slučaj i sa Crnogorskom pravoslavnom crkvom. Nažalost, Crnogorska pravoslavna crkva je stavljena na margine društvenog djelovanja, ne toliko svojom krivicom. Crnogorci pravoslavne vjere u proteklom periodu nijesu imali mogućnost da iskažu svoja vjerska osjećanja, zato što su jednostavno smatrali i smatraju, da pristup bogomoljama koje su zajedničko dobro svih pravoslavnih vjernika u Crnoj Gori, njima nije su dostupna, odnosno sveštenstvu Crnogorske pravoslavne crkve.

Mislim da rješavanje kompleksnog spora oko pitanja autokefalnosti, a to najbolje vidimo na primjeru Makedonske pravoslavne crkve, neće trajati nekoliko godina, već će se protezati nekoliko decenija. Treba osmisliti načine na koji pravoslavni Crnogorci mogu imati slobodu vjeroispovijesti i mogu ući u Cetinjski manastir. Nije stvar u tome da li će neko personalno ući kao građanin ili turista, već da li će zadovoljiti svoje duhovne potrebe?

Dakle, Crnogorska pravoslavna crkva je činjenica. U istorijskom smislu, ona faktički postoji iako je marginalizovana, i ne zavisi samo od volje crnogorskog naroda, već i međunarodnog faktora – Carigradske i Moskovske patrijaršije. Očigledno je da bez Crnogorske pravoslavne crkve ne može postojati ni crnogorska nacija, jer bi to onda bila nacija sa duplim identi-

tetom. Vidjeli smo takve tvorevine u istoriji, počev od 1918. pa 1989. Kad postoji dupli identitet ili nacionalna šizofrenija, na prvim velikim regionalnim ili globalnim promjenama, dolazi do gubitka državne suverenosti.

Kako komentarišete izjavu budućeg premijera Zdravka Krivokapića, koji kaže da je Crna Gora srpska država i da dva kralja treba da budu u dvije države? Pozvao se na kralja Nikolu.

Izjava mandataru je još uvijek u domenu nekih neobavezujućih izjava, jer još nije vlast. Međutim, sama činjenica da neko od Crne Gore želi da napravi srpsku državu je u suprotnosti sa Ustavom Crne Gore, kao što su bili u suprotnosti sa Ustavom Crne Gore izlivi silnog klerikalizma i sastavljanje Vlade u mjestu koje može biti pokloničko, hodočasničko, mjesto velikog vjerskog pijeteta, a nikako mjesto gdje se sastavlja politička vlada. Tako da izjavu gospodina Krivokapića vidim samo kao kontinuitet ideologije koju on predstavlja.

Što to znači za nas? Hoćemo li postati opet sekularno društvo, što, takođe, piše u Ustavu?

Prosvjetni sistem u Crnoj Gori u prethodnom periodu, iako je mogao uraditi više, uradio je i zadržao dvije veoma bitne stvari. Prva je ta što u prosvjetnom sistemu nije došlo do revizije istorije, prije svega mislim istorije Drugog svjetskog rata. Druga je to što prosvjetni sistem nije postao klerikaln, odnosno, nema vjerske nastave koja bi u ovakvoj konstelaciji mogla samo da predstavlja potencijalni problem.

Očigledno da mehanizmi koji su se stvarali zadnjih 14 godina, od obnove nezavisnosti, nijesu dali adekvatne rezultate kad je u pitanju obrazovna, naučna i kulturna politika. Zbog toga su nam se i desile ovakve situacije koje su za zemlje zapadne demokratije neprimjerene. Da li će se nastaviti trend takve klerikalizacije crnogorskog društva, ne znam. Bojim se da klerikalizacija najveće vjerske zajednice i njenih vjernika ne izazove klerikalizaciju unutar manjinskih naroda, jer svaka akcija ima i reakciju. Velika je odgovornost, uslovno rečeno, na građanskim opcijama u Crnoj

Gori, bilo političkim, nevladinom sektoru ili medijima, da se promoviše ono što je valjda postala vladajuća mantra svih struktura, a to su evropske integracije. Dakle, pretpostavljam da će, bez objedinjavanja građanskih snaga u Crnoj Gori koje će promovisati antifašističke i sekularne tradicije, klerikalizam imati svoj ubrzani put.

Civilni sektor i brojni intelektualci su ćutali na ono što je počelo da se dešava nakon 30. avgusta. Odreagovali su Matica crnogorska, Fakultet za crnogorski jezik, PEN centar... mali broj institucija. Zašto?

Vi ste, maltene, u pitanju i dali odgovor. To je pitanje za najviše državne adrese u Crnoj Gori. Možda njima treba adresirati neka pitanja koja su, jednostavno da kažem, neobjašnjiva. Neobjašnjivo je da se neke krovne naučne institucije u prelomnim istorijskim momentima ne obrate ni prostim saopštenjem, da ne kažem da organizuju neke debate i tribine. Kao što je to rekao Lenjin, „najvažni oblik svake politike je kadrovska politika“. Tako da za sadašnje promašaje, kad su u pitanju identitetska pitanja, trebalo bi, prije svega, tražiti slabosti u našim redovima, pa tek onda vidjeti zašto su ove druge snage dobile na zamahu. Nadam se da su kratkog daha, jer računam u konsolidaciju crnogorske energije.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

ADNAN PREKIĆ

ISTORIČAR

Adnan Prekić je rođen u Pljevljima 1979. godine. Završio je studije Istorije i geografije, magistrirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a doktorirao na Univerzitetu Crne Gore sa temom „Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945–1955“.

Od 2009. godine radi na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore. Osnovni predmet naučnog interesovanja je savremena istorija XX vijeka, a istraživački se bavio i odnosom države i vjerskih zajednica i kulturnim nasljeđem Crne Gore. Glavni je i odgovorni urednik naučnog časopisa *Montenegrin Journal for Social Sciences*. Živi i radi u Podgorici.

PODGORICA

22. oktobar 2020. godine

Ideja novih društvenih snaga

Nakon Drugog svjetskog rata krenulo se u obnovu i izgradnju jedne velike zemlje. Teško je bilo kontrolisati sistem koji je tek u izgradnji. Na koji način je to funkcionisalo i koje je poluge koristila tadašnja Komunistička partija?

Nova socijalistička vlast je stvarala potpuno novi koncept države, zasnovan na idejama i vrijednostima Narodnooslobodilačke borbe i potrebi revolucionarnih promjena. Riječ je o konceptu revolucionarne vlasti koja je imala jasan politički cilj – stvaranje socijalističke države. Kako bi ostvarili zacrtane planove, novim vlastima bile su potrebne nove političke ideje, koje su socijalističke vlasti sakralizovale, pretvorile u jednu vrstu dogme, koju nakon jasnog političkog definisanja od strane Komunističke partije nije bilo moguće naknadno preispitivati. Na tim postulatima formiran je i cijeli koncept socijalističke vlasti u Crnoj Gori, kao i način na koji je ta vlast djelovala. Komunistička partija, kao centralna snaga socijalističke vlasti u Crnoj Gori, imala je ambiciju da ostvari apsolutnu kontrolu nad svim segmentima društvenog, odnosno javnog i privatnog života. U tom smislu definisani su i specifični mehanizmi indoktrinacije, kao jedan novi pristup organizovanja ideološkog rada. Na prvi pogled, logično je da jedan totalitarni sistem represijom, snagom državnog aparata i svim polugama moći pokušava da nametne svoje ideje, odnosno u ovom slučaju dogme. Međutim, komunistička vlast u Crnoj Gori i Jugoslaviji ne kreće tim putem. Kod njih se jasno prepoznaje, a u konačnom oni to i sami govore, da ne žele da silom nameću

političke ideje. Članovi Komunističke partije su uvjereni da su njihove ideje najbolji put za Crnu Goru i uopšte Jugoslaviju, i oni žele da ubijede običnog čovjeka u ispravnost tih ideja kako bi on shvatio vrijednost ideje i prihvatio je, a sve u cilju izgradnje socijalističke države.

Koje su najvažnije tekovine Narodnooslobodilačke borbe?

Osnovna tekovina Narodnooslobodilačke borbe bio je antifašizam kao jedna univerzalna vrijednost, koja je u slučaju Crne Gore povezivana sa onim što je nasljeđe i tradicija oslobodilačkog pokreta protiv Osmanskog Carstva. Ta paralela je pravljenjena i u početnim godinama socijalističke vlasti, a na romantičarski način je prikazivana crnogorska prošlost. S druge strane, Crna Gora je u Drugom svjetskom ratu, proporcionalno broju stanovnika, dala najveći broj vojnih funkcionera, odnosno generala i vojskovođa, a oni su se nakon oslobođenja našli na najznačajnijim pozicijama u komandnom lancu u vojsci.

Kad je riječ o oslobodilačkom pokretu, njegova osnovna vrijednost je narativ o revolucionarnim promjenama. Riječ je o narativu Komunističke partije koja je revolucionarne promjene doživljavala kao osnovni generator društvenih promjena, kao narativ kroz koji nova, komunistička vlast, traži legitimitet za preuzimanje vlasti nakon Drugog svjetskog rata. Tvrdi da je sve ono što je rađeno tokom oslobodilačkog rata, dovoljan zalag i preporuka za preuzimanje vlasti. Taj se revolucionarni narativ, nakon oslobođenja dodatno afirmiše, pa se u mnogim političkim ili pak ideološkim govorima najznačajnijih funkcionera komunističke vlasti u Crnoj Gori, govori da je došlo *novo vrijeme* kad će Crna Gora revolucionarnim promjenama i revolucionarnom svijješću uspjeti da prevaziđe vjekove zaostajanja, kad je Crna Gora bila na periferiji društvenih, ekonomskih i političkih procesa. I zaista, u kratkom periodu napravljene su revolucionarne promjene koje su se ogledale u svim segmentima društvenog života.

Osim ideje revolucionarnih promjena i ideala NOB-a, afirmiše se i politička ideja o bratstvu i jedinstvu, koja predstavlja pokušaj da se nacionalna pitanja, koja su u prethodnoj državi i u prethodnom periodu bila

generator međunacionalnih i međuvjerskih sukoba, u novim okolnostima, pretope u jednu političku priču koja će u novom vremenu, na osnovu revolucionarnih promjena, sve te narode ujediniti.

Koliko je socijalističko društvo polagalo na ravnopravnosti polova? Žene su, recimo, dobile pravo glasa i postale vrlo značajan faktor u društvu.

To je jedna od političkih ideja novog sistema. Ta politička ideja je nazvana – ideja novih društvenih snaga, a pod tim se misli na mlade i žene. U svim prethodnim sistemima ove dvije socijalne grupe bile su na marginama svih društvenih procesa. Ženi je bilo određeno mjesto u kući, da vodi računa o porodici, dok su mladi bili, na neki način, potpuno izopšteni iz svih ovih procesa – od političkih do ekonomskih. Bili su, takoreći, samo radna snaga. Međutim, komunističke vlasti kroz političku ideju o novim društvenim snagama, uvode i mlade ljude i žene u centar svih i društvenih i političkih procesa.

Žene ne samo da dobijaju politička prava, formalno se izjednačavaju, nego u novim okolnostima postaju značajan faktor koji utiče na razvoj. Ovakav slijed događaja je posljedica ratnog razaranja čiji je rezultat veliki broj muškaraca koji je stradao, dok je jedan dio njih ostao radno nesposoban. Komunistička partija je u ženama prepoznala novu snagu koja će da učestvuje u obnovi zemlje. Tako da se već u prvim godinama socijalističke vlasti, žene uključuju u ekonomsku obnovu Crne Gore. Istovremeno učestvuju i u političkom životu. Mada, to učešće je na neki način ograničeno. Struktura postavljenja u najznačajnijim organima Komunističke partije pokazuje da tu nije bilo mjesta za žene.

Žene su uglavnom bile fokusirane na rad u okviru jedne od masovnih organizacija koje su pripadale Komunističkoj partiji – to je Antifašistički front žena. I već od 1952–53. godine, kad se završava prva faza obnove zemlje, najznačajniji komunistički lideri, između ostalih i Josip Broz Tito, – forsiraju narativ da novoj Jugoslaviji trebaju žene koje su sposobne politički da misle, koje će učestvovati u radu.

Prije stvaranja socijalističke Jugoslavije, žene su u najvećem broju bile nepismene...

Tako je. One počinju da ulaze u državnu službu, rade u fabrikama, o njima se piše. Često se u *Pobjedi*, u periodu 1949–1950, objavljuju tekstovi o ženama koje su nekad bile čobanice a danas, recimo, voze lokomotivu, ili su u fabrici na nekom odgovornom mjestu. Ipak, emancipacija žena je postojala, ali je ona, na neki način, bila oktroisana u prvom redu, a kasnije i ograničena.

Na prvim održanim izborima u slobodnoj Crnoj Gori, 1946. godine, lista Narodnog fronta je dobila 98 odsto glasova. Kako? Na koji način je komunistička vlast uspijevala da ostvari maksimalne rezultate? Sve što je rađeno bile su kolektivne akcije, i svaka je bila uspješna: u izgradnji, u pravljenju sistema, pa i na izborima.

Komunisti vole da govore o godinama poslije Drugog svjetskog rata, i vole da govore o demokratiji, a često govore i da su njihovi izbori najslobodniji u svijetu. Međutim, njihovo poimanje slobode i demokratije je specifično zbog toga što je jedan od osnovnih elemenata njihove vlasti apsolutna kontrola svih segmenata javnog i privatnog života. A druga stvar je što su se komunisti već u prvim godinama svoje vlasti potpuno razračunali sa političkim protivnicima, odnosno, sa klasnim neprijateljem kako su ih oni nazivali. To znači, da su svi ljudi koji se nijesu uklapali u novi politički i socijalni milje tog društva bili izopšteni, sklonjeni u stranu, ostavljeni da žive u strahu. Ne treba zanemariti značaj snažnog represivnog aparata.

Na prve izbore Komunistička partija se nije pojavila pod tim imenom, zbog niza međunarodnih razloga, već je biračima ponuđena takozvana lista Narodnog fronta. Međutim, na tim izborima, ključni cilj Komunističke partije nije bilo osvajanje, već legitimisanje vlasti. Oni su vlast već formalno imali u svojim rukama, a kroz izborni proces je to samo trebalo legitimisati. Tu vlast su mogli legitimisati samo ukoliko izlaznost na izborima bude apsolutna, a ona je zaista takva i bila. Skoro da nije bilo nikoga ko nije izišao i glasao na

tim izborima. Izbori su se izvodili preko dvije kutije, u koje su se ubacivale kuglice. Jedna kutija je bila Narodnog fronta, drugu su zvali „ćorava kutija“. U takvim političkim i društvenim okolnostima potpuno je očekivana enormna podrška listi Narodnog fronta jer ti izbori nijesu bili kompetitivni i na njima se nije biralo između ove ili one vlasti, nego su ti izbori bili, prije svega, u funkciji legitimizacije onih revolucionarnih promjena izvršenih tokom oslobodilačkog rata.

Prije ste pomenuli da je Komunistička partija i te kako obraćala pažnju i na žene i na djecu. Koliko im je bilo važno obrazovanje?

Svakako da je bilo važno obrazovanje zato što, opet se vraćam na onu tezu: ambicija da vi kontrolišete sve segmente društvenog, ekonomskog, političkog, kulturnog i obrazovnog procesa – vama ne ostavlja prostor za bilo kakvu improvizaciju, a naročito u obrazovnom sistemu. Komunisti vjeruju da je obrazovni proces, škole i ono što mi danas nazivamo prosvjetni sistem, u stvari, fabrike za vaspitanje novih socijalističkih ljudi. Oni su bili uvjereni da kroz obrazovni proces mogu da stvaraju *novog čovjeka*. U tom kontekstu je i kompletan obrazovni proces definisan na taj način – udžbenici, nastavni planovi, selekcija profesora.

Nakon Drugog svjetskog rata vode se zanimljive rasprave između starih profesora i novih koji su na neki način, uslovno govoreći, priučeni. U izvještajima se govori kako stari profesori iz prethodnog sistema imaju visoko obrazovanje, znaju puno toga, pametni su itd., ali su ideološki problematični. Ne kaže se da su protiv vlasti, ali su ideološki problematični jer su se obrazovali i radili u prethodnom sistemu. S druge strane, novi nastavnici i učitelji se obrazuju na kursovima koji traju po nekoliko mjeseci, pa se doškolovavaju preko ljeta. Međutim, vlasti više vjeruju ovim drugima, jer su oni ideološki podobniji.

Jeste li bili Titov pionir?

Jesam. Učili su nas da treba biti dobar drug, da treba marljivo raditi, učiti, poštovati starije... Tako su obrazovali omladinu.

Na koji način se danas obrazuje omladina, odnosno, koje vrijednosti se njima sugerišu?

Obrazovanje je slika društva u kome živite. Socijalističko društvo, koje je bilo totalitarno, bez obzira na nedostatke, razvilo je jedan sistem vrijednosti, kako moralnih tako i onih koje su poduprle stvaranje uređenog sistema. Kad je počelo „novo vrijeme“ i prethodni sistem zamijenjen novim, povučena je linija. Ta linija je značila da ništa iz prethodnog sistema ne valja, i da se počinje iz početka. Novo vrijeme donijelo je slobodu i ljudska prava, ali neke stvari su trebale da se preuzmu iz prethodnog sistema.

Kako su pravljene udžbenici nakon Drugog svjetskog rata? Što se učilo? Što je bila nastavna materija?

U udžbenicima dominira jedna vrsta narativa i afirmisanja Narodnooslobodilačke borbe. Narodnooslobodilačka borba je bila ugaoni kamen kompletnog sistema, naročito u prvim godinama. Jer, komunistički sistem uspostavljen nakon Drugog svjetskog rata nije imao ništa iza sebe osim Narodnooslobodilačke borbe i kompletan svoj legitimitet, i sve što je značilo u tom sistemu u predstavljanju i pred domaćom i pred stranom javnošću, bilo je oslobodilačko nasljeđe. To se naročito vidi kroz nastavu književnosti gdje su dominantno bile zastupljene pjesme, pisci, pjesnici koji su se bavili temama iz oslobodilačkog rata.

U nekim udžbenicima istorije koji su se koristili u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata prvo su išle lekcije iz Narodnooslobodilačkog rata, pa tek onda iz praistorije.

Gdje su štampani prvi udžbenici?

Udžbenici u Crnoj Gori su dominantno stizali iz Srbije. Do 1948. godine jedna četvrtina udžbenika činili su prevodi ruskih udžbenika. Nakon 1948. godine i Informbiroa, Jugoslavija je imala problem sa Albanijom koja je slovila za sovjetski satelit, zbog čega je otvoreno pitanje uloge al-

banskog stanovništva, pa se tad otvara priča o uvozu udžbenika na albanskom jeziku sa Kosova. Ipak, udžbenici su dominantno iz Srbije, osim „Bukvara“, koji je više bio kopija knjiga koje su bile iz Beograda. Takav trend je nastavljen sve do 1996–97. godine.

U udžbenicima istorije ne pominju se ni događanja iz 1918. godine, niti crnogorska istorija prije dinastije Petrović Njegoš?

Spominje se 1918. godina ali u jednom specifičnom kontekstu diktature Karađorđevića. Komunistička vlast je staru Jugoslaviju i ono što ona simbolizuje sa vladarskom dinastijom Karađorđević, vidjela u negativnom kontekstu. U istom negativnom kontekstu je vidjela i kralja Nikolu. Međutim, postoji nešto drugo. Kroz tezu o bratstvu i jedinstvu uvijek se govorilo o tome da je Jugoslavija bila tamnica naroda i, između ostalog, da su u toj tamnici naroda i Crnogorci bili zapostavljeni. Međutim, tačno je da ne postoji problematizacija 1918. godine.

Komunistička vlast nije govorila o stradanju Crnogoraca jer je željela pomirenje?

Koncept razvoja crnogorske nacije koji je na neki način definisao i dao mu ideološki kontekst, Milovan Đilas, govori o, uslovno rečeno, dvojnosti crnogorske nacije. Đilas govori da crnogorska nacija postoji, da je ona legitimna, ali da je proistekla iz srpskog nacionalnog stabla. Takav pristup ukazuje da Đilas nije potpuno izveo crnogorsko nacionalno pitanje. Ostavio ga je nedovršenim, i otvorio prostor za ono što će se mnogo kasnije prepoznati kroz tezu o navodnom dualitetu crnogorske nacije. Sve do šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka, a i kasnije, opstaje narativ da su Crnogorci podvojeni i da nemaju potpuno izvedenu nacionalnu svijest, a analogno tome i da je taj proces nacionalne identifikacije nedovršen.

Kad smo već kod Đilasa, on je ušao u problem radi tumačenja zaostavštine Petra II Petrovića Njegoša. Danas smo svjesni da je svaka promjena sistema u Crnoj Gori podrazumijevala

interpretaciju i reinterpetaciju crnogorskog vladike Petra II Petrovića Njegoša. Što se dešavalo nakon Drugog svjetskog rata? Kako su komunisti doživjeli Njegoša?

Epska tradicija i narativ koji je stvorio Njegoš kroz „Gorski vijenac“ je bila temeljna vrijednost i crnogorske duhovnosti i crnogorskog identiteta. U tom smislu se mora posmatrati Njegoševo djelo i njegov pogled na Crnogorice, koji je, na neki način, romantičarski.

Njegoš je bio zarobljenik kosovskog mita koji zagovara tezu da su nakon Kosovske bitke oni koji nijesu htjeli da prihvate islam, pobjegli u brda odakle su se branili, te da nikad nijesu pali pod osmansku vlast, već su gradili oslobodilačku tradiciju. Taj narativ se uklapao u priču koja se odnosi na Narodnooslobodilačku borbu. S druge strane, za razliku od svih ostalih pisaca koje su komunisti jednostavno precrtali Njegoša nijesu mogli, nego su morali da traže način da ga uklope u novi ideološki kontekst. I to počinje da se radi odmah nakon Drugog svjetskog rata kad se Njegoš tumači kroz socijalističku vizuru. Potencira se Njegoševo viđenje južnoslovenskog jedinstva, često se citiraju njegova pisma i dopisivanja sa osmanskim vojskovođama, begovima i dr., kako bi se dokazalo da je on već tad afirmisao priču koju kasnije komunisti zastupaju.

Njegoš i njegovo nasljeđe, prije svega njegovo književno djelo, ne odbacuje se nego se pokušava reinterpretirati i na novim osnovama pružiti novo čitanje. Između ostalog, tu je i Đilasova uloga, prije svega kroz njegovu knjigu „Legenda o Njegošu“ koja je osvrt i otklon u odnosu na ono što je Isidora Sekulić govorila, a naročito u odnosu na knjigu Nikolaja Velimirovića „Religija Njegoša“, gdje on govori o nečemu što se u modernoj historijskoj nauci naziva istoricizam. Drugim riječima, Đilas kritikuje Velimirovića jer je Njegoša tumačio iz očiju savremenika, što znači da ga je potpuno dekontekstualizovao iz njegovog vremena i tumačio u okviru koncepta velikosrpske politike.

Komunistička vlast odlučuje da podigne mauzolej Njegošu, a da sruši kapelu Aleksandra Karađorđevića, koja je bila simbol

i okupacije i poniženja Crne Gore. Srpska pravoslavna crkva se žestoko opire. Čini se da je to bio jedini put da je komunistička vlast, u odnosima sa SPC, uspjela do kraja da izvede svoj naum. Mauzolej jeste napravljen.

Priča o mauzoleju jeste priča o emancipaciji Crne Gore i njenoj spoznaji. Iako je najvažniju rolu oko mauzoleja iznijela generacija koja na vlast dolazi sredinom 60-ih godina XX vijeka, a simbolizuju je Veljko Milatović, Veselin Đuranović i drugi, treba reći da je već 1951. godine Blažo Jovanović pokrenuo inicijativu o izgradnji mauzoleja. Međutim, ideja o gradnji mauzoleja je postojala i 20-ih godina prošlog vijeka. Ivan Meštrović je koncept mauzoleja napravio za Karađorđeviče, ali je on bio skup i neprihvatljiv i došlo se do rješenja – da se izgradi kapela. Srušena je oštećena Njegoševa kapela, a izgrađena kapela Karađorđevića. Nakon Drugog svjetskog rata, a naročito od sredine 60-ih, komunističke vlasti su imale jasan stav. Bili su svjesni da to nije kapela Njegoševa nego Karađorđevića i da ona simbolizuje sve ono što su Karađorđevići predstavljali, a i ono što je nasljeđe i tradicija Podgoričke skupštine. Reakcije iz Beograda su burne. Zovu je Njegoševom kapelom, iako nije Njegoševa već Karađorđevića. Kreće eskalacija srpskog nacionalizma jer je za Beograd kapela Karađorđevića imala snažnu simboličku poruku, i oni po svaku cijenu žele da očuvaju taj simbol. Svega toga su bili svjesni mlađi komunistički lideri i zbog toga su istrajavali i 1974. godine konačno otvorili mauzolej kao simbol jedne nove Crne Gore, emancipovane, koja je napravila raskid sa politikom koju simbolizuje Podgorička skupština.

Dosta je vremena prošlo od 1974. godine na ovamo. Mitropolit Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori opet najavljuje gradnju kapele.

To je kontinuitet jedne politike. Od „Načertanija“ i svega što se dešava od sredine XIX vijeka, kad je razvijen jedan hegemonistički projekat a koji se najčešće prepoznaje kroz sintagmu *Velike Srbije*. Taj projekat nikad nije arhiviran, i on se, sa manje ili više uspjeha, sprovodi u kontinuitetu, samo

što se metode i način na koji se taj program sprovodi mijenjaju. U prilog tome govore dešavanja iz druge polovine 60-ih godina XX vijeka, vezano za gradnju mauzoleja, kad se pokreće čitava lavina u kojoj učestvuju ljudi porijeklom iz Crne Gore, ljudi iz Beograda – sprovedena je kampanja neviđena do tad. Dakle, riječ je o politici kontinuiteta. Između ostalog, i sam dolazak mitropolita Amfilohija na čelo Mitropolije je na neki način označen idejom da kapelu, kako on kaže Njegoševu kapelu, treba vratiti na Lovćen. Jedna od njegovih posljednjih izjava referisala je na tu temu.

Inače, mitropolit Amfilohije, čini mi se ima tu snažnu potrebu da simbolički na vrhove crnogorskih brda i planina postavlja sakralne objekte ili simbole, kako bi na taj način simbolično označavao teritoriju. Najpoznatiji primjer za to su događaji vezani za Rumiju. Ne znam da li postoji ijedno brdo u Crnoj Gori na kome se u jednom trenutku ne pojavi neki krst, a nakon nekoliko godina počinje priča da je na tom mjestu bio neki nemanjički hram. Već u narednom koraku, na mjestu nekog navodnog nemanjičkog hrama počinje da se gradi crkva ili hram, koji po pravilu nema nikakve veze ni sa arhitektonskim, ni sa istorijskim nasljeđem Crne Gore, nego ima veze sa onim što je nasljeđe raško-vizantijske škole i Žiće kao predstavnika te škole. I to je jedan kontinuitet, i to je jedna politika koja ima tradiciju, ne samo od sredine XIX vijeka, nego od 60-ih godina. Tu politiku imali smo prilike da vidimo krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX vijeka, i ona, u različitim formama, funkcioniše i danas.

S kakvim nasljeđem se izašlo iz Drugog svjetskog rata?

Što su konkretno komunisti zamjerali crkvi?

Komunistička partija ne želi da ima bilo kakvu konkurenciju u bilo kom segmentu privatnog i javnog života. Pod tim se misli i na crkvu, tačnije na sve vjerske zajednice. Dodatni problem za Srpsku pravoslavnu crkvu, u nekom dijelu možda i za Islamsku zajednicu a manje za Katoličku crkvu, je to što su, tokom Drugog svjetskog rata, čelni ljudi crkve kolaborirali sa fašistima. Međutim, komunisti nikad nijesu bili rigidni prema crkvi u ideološkom smislu. I to zato što se već 1943. godine pod okriljem anti-

fašističke skupštine formira Udruženje sveštenika koje treba da objedini pravoslavne sveštenike koji su podržavali narodnooslobodilački pokret. Njih je bilo. A koliki je uticaj crkve – govori činjenica da je 7. januara 1945. godine ispred Cetinjskog manastira badnjake nalagao Blažo Jovanović.

Ipak, brzo je došlo do značajnijeg razmimoilaženja Komunističke partije i crkve. Zato što je i ustavnim rješenjima, prvo Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije, a kasnije Ustavom Crne Gore, sloboda vjeroispovijesti garantovana, međutim, u novim okolnostima vjera je nešto što se praktikuje individualno, postaje lična, a crkva gubi kategoriju sabornosti. Ali da crkva nije u tolikoj mjeri bila izopštena iz javnog života govori podatak sa početka 50-ih godina XX vijeka. Tad je Komunistička partija sa simpatizerima imala oko 20.000 članova u Crnoj Gori, a u izvještajima se navodi da je čak četvrtina upražnjavala neki oblik vjerskih običaja.

Potreba Komunističke partije bila je da izopšti djelovanje vjerskih zajednica iz javnog prostora i da ih veže za sebe, prije svega kroz ekonomsku moć, jer su crkve lišene dijela posjeda – postale ekonomski neodržive. Već 1945. godine, država je vjerske zajednice pokušavala da veže preko Udruženja sveštenika. To je urađeno sa SPC i nešto kasnije sa Islamskom zajednicom. Sa Katoličkom crkvom je išlo teže jer nije imala ekonomski problem i sa njom je bilo teže dogovarati se. Tek početkom 50-ih godina pravi se dogovor i to zahvaljujući katoličkom svešteniku don Niku Lukoviću iz Kotora, koji je bio spona između katoličkog klera i novih vlasti.

Zašto se Komunistička partija Crne Gore nije založila za obnovu autokefalne Crnogorske crkve?

Oni se nijesu tim ni bavili. Odgovor na to pitanje će biti potpuno jasan ako znamo kako su se odnosili prema crnogorskom nacionalnom pitanju. Dakle, od sredine 60-ih godina kreće priča o afirmisanju crnogorskog nacionalnog pitanja – izgradnja univerziteta, akademije, kulturnih institucija, uprkos postojanju snažanog otpora koji dolazi iz Srbije i pokušaja odvajanja od narativa koji je ostavio Đilas i koji su i drugi podržavali. To je

ta priča o nedovršenosti crnogorske nacije – da se ona jeste kroz istorijski proces razvila, da je imala i ima neke svoje specifičnosti, međutim da je ona snažno naslonjena i da ima korijene u srpskom nacionalnom stablu. I 80-ih godina, kad srpski nacionalizam počinje da buja, kad on ugrožava i Crnu Goru i nacionalni identitet Crne Gore, komunističko rukovodstvo i dalje je zarobljenik ideje da crnogorska nacija nije potpuna i dovršena. Komunističko rukovodstvo potpuno jasno i precizno detektuje što je to srpski nacionalizam, koje su opasnosti za Crnu Goru, kako on djeluje, koje su njegove forme ispoljavanja. Međutim, kako bi ostali politički korektni i kako bi se uklopili u Đilasov koncept dvojnog karaktera crnogorske nacije, oni uvijek pored srpskog nacionalizma spominju i crnogorski nacionalizam.

Može li crnogorski nacionalizam nekoga da ugrozi?

Ne može. U tome je ključna stvar. S jedne strane imate nacionalizam iza kojeg stoje ogromni resursi i mehanizmi i njega takvog ne možete porediti sa izolovanim primjerima nekog, navodno rečeno, crnogorskog nacionalizma. Ne može se stavljati znak jednakosti.

Do sad smo govorili o periodu komunizma kad je Komunistička partija kontrolisala sve, i kad je izgrađena Crna Gora. Danas vidimo da se ništa ne može napraviti ukoliko nema saglasnosti Srpske pravoslavne crkve. Što se desilo?

Najbolji odgovor na to pitanje bila bi jedna teza o nedovršenoj emancipaciji ovoga društva po kojoj ono nikad nije uspjelo da se izgradi. U nekim teorijskim raspravama se govori o tri, četiri ili pet generacija emancipatorskog perioda, što mi nijesmo imali. Ima jedna zanimljiva sekvenca iz knjige mog kolege Dragutina Papovića „Intelektualci i vlast u Crnoj Gori“, kad on govori o Crnoj Gori, i citira jednog komunističkog lidera koji sredinom 80-ih godina priča priču kako prolazi Ulicom slobode i sa jednog prozora čuje rokenrol, a sa drugog gusle. I to je taj nedovršeni emancipatorski proces Crne Gore.

Evropska civilizacija je počela da se razvija u XV i XVI vijeku, praveći otklon od crkvene dogme i crkvenog učenja. Danas, 500 ili 600 godina kasnije, mi smo u reverzibilnom procesu, vraćamo se unazad.

Gledajući sve ono što se danas dešava, da li je Crna Gora i dalje sekularna država?

Mislim da još uvijek jeste i da – bez obzira na sve napade na ono što mi definišemo i poznajemo kao sekularnost – i dalje postoji svijest o tome na ključnim mjestima gdje se donose odluke i gdje se upravlja procesima. Ono što je, po mom mišljenju, najveći problem je to što nema dovoljno ljudi koji žele da se suoče sa različitostima, da ulože trud umjesto što pristaju na kompromise, populizam i uproštena rješenja. U svemu tome, crkva uspijeva sve da zabašuri u par parola, mitova i mitologija, razumljivih običnom čovjeku sa čim se on identifikuje. Kad govorite o mitovima, o tradiciji i tim stvarima to je sve u redu, ali ako vi zasnivate politiku na tome, ako vi zasnivate realni život na tome, onda u tome nastaje problem.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

BRANKO BANJEVIĆ

PJESNIK

Branko Banjević je pjesnik savremenog doba, književni kritičar i esejista. Dugogodišnji je urednik i direktor izdavačke djelatnosti u Grafičkom zavodu. Jedan je od osnivača Crnogorskog PEN-centra i osnivač i prvi predsjednik Crnogorskog društva nezavisnih književnika. Član Matice crnogorske je od samog osnivanja, kojom je i predsjedavao deceniju i po.

PODGORICA
29. oktobar 2020. godine

Narod koji dođe do poetske riječi je trajan

Gospodine Banjeviću, predlažem razgovorom počnemo o Petru I Petroviću Njegošu. Ove se godine navršava 190 godina od njegove smrti, a Matica crnogorska je tim povodom štampala odabrane poslanice. Vi ste urednik tog izdanja. Zašto odabrane?

Da vam prvo nešto ispričam. Kao dijete sam vidio kakvi su naši šednici. Ljudi su imali običaj da se okupljaju različitim povodima i razgovaraju. Đeca su slušala što oni pričaju i gledala kako se ponašaju. Ponašali su se kao aristokratski antički areopag. Prije no šedu za trpezu, operu ruke. Kad jedan govori drugi ne upada u riječ. *Oprosti, dušmanin ti ga ne preteka*. Poštovali su riječ, imali su ponašanje. Njihovo ponašanje je đecu zadivljavalo. Kad se pomene ime Svetoga Petra, svi ustanu i poklone se. Ko je čovjek kome se svi klanjaju? Tu je počelo moje interesovanje za djelo i život Svetoga Petra, Petra I Petrovića Njegoša.

Bili ste urednik i prvog izdanja „Poslanica“, koje je štampao Grafički zavod. Što se od tad do danas promijenilo u poimanju značaja pisane riječi koju nam je ostavio Petar I?

Mnogo se promijenilo u Crnoj Gori. Vrijeme nije statično. Društveni odnosi i interesi na svakoj tački svijeta, pa i u Crnoj Gori, svakog trenutka se mijenjaju. Sve se mijenja, a sve ostaje isto na neki način. Na Balkanu, od vremena rješavanja tzv. Istočnog pitanja, ostaju isti tuđi interesi. Ti se interesi preplijeću i mogu se prepoznati u svakoj istorijskoj epohi. Oni su,

naravno, različiti. Oni se mijenjaju. I igrači se mijenjaju, zavisno od sila koje postoje i koje nastaju. Pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka u Crnoj Gori nije bilo ni crnogorske kulture, ni crnogorskog jezika. Crna Gora je postojala kao jugoslovenska teritorija i ravnopravna republika. Ona je nakon Drugog svjetskog rata iznutra bila popaljena i uništena višedecenijskom okupacijom, ratnim ofanzivama i neprijateljskim djelatnostima.

Teško je bilo Crnoj Gori napraviti svoje institucije koje bi stvarale njenu tradicionalnu i modernu pamet. To se ne može stvoriti bez kadra i bez komunikacija – fizičkih, duhovnih, obrazovnih, političkih...

Crna Gora je od 1945. pa do 60-ih godina, mnogo napredovala. Prvo, obnovila se zemlja, putevi su koliko-toliko napravljeni, formirale su se školske institucije, opismenjen je narod, riješena su mnoga socijalna pitanja, svi su se mogli školovati... Ali svijest, crnogorska, moderna, koja se stvara preko institucija i kadra, nije napredovala kako je napredovala obnova i izgradnja Crne Gore. Tu su se umiješali i drugi faktori. Situacija se potpuno promijenila 1948–49. godine, kad je Staljin izvršio iznenadni napad na Jugoslaviju. Crna Gora je zapala u novu krizu. Procijenjeno je da je Staljin na teritoriju Crne Gore mogao da se iskrca preko Albanije. Neka tvrda partijska linija došla je u Crnu Goru, a u toj tvrdj liniji Crna Gora je dosta stradala. Mnogi su ljudi nepravredno stradali. U principu, Crna Gora je gotovo sva bila kriva. Ušla je u neku novu vrstu kolektivne krivice. Svak' je vjerovao da je revolucija nepogrješiva, da će ona sva pitanja riješiti.

Niko nije znao što se zbiva u Sovjetskom Savezu. Niko od Crnogoraca nije znao da je Sovjetski Savez logor, da je tamo bila velika patnja. Niko nije znao da je cio Lenjinov Centralni komitet likvidiran, da nema nikoga. Svi su mislili da u Rusiji teče med i mlijeko i da je radnička klasa tamo riješila sva pitanja. To je vjerovalo 95 odsto Crnogoraca. Čak i oni koji su bili na drugoj strani. Crnoj Gori je bilo teško.

Crna Gora je danas u najboljoj situaciji u cijeloj svojoj istoriji. Napravljeni su fantastični putevi, uspostavljen je moderni turizam, izgrađeni moderni gradovi, moderne luke, postoje univerziteti i postoji moderna pamet. Crna

Gora ima svoju modernu suverenističku politiku. Ali, ni to stanje nije moglo da riješi sva pitanja. Crna Gora, preko institucija koje je uspostavila, tek treba da stvori novi kadar koji će kreirati modernu svijest. Crna Gora treba da stvori svoj moderni školski sistem koji će obrazovati decu od zabavišta do univerziteta. To obrazovanje treba da bude i tradicionalno obrazovanje. Po čemu treba da je tradicionalno? Po tome što opšteljudske vrijednosti čuva crnogorska tradicija. Vrijednost slobodnog čovjeka, vrijednost poštovanja drugoga, vrijednost mira koji je neophodan da bi se u tom miru ljudi srijetali, saradivali i zajedno razvijali. To je crnogorska tradicija.

Odakle Vaša fascinacija Petrom I Petrovićem Njegošem i njegovim „Poslanicama“?

Ušao sam malo dublje u istoriju. Da bismo razumjeli ono o čemu govorimo, moramo znati zakone koji su važili u vrijeme o kome govorimo. Mi stalno govorimo o Evropi, o svijetu kao o nečem današnjem. To nije tako bilo. U robovlasničko vrijeme je postojao robovlasnički sistem. Ne možete razumjeti antičku Grčku bez znanja o strukturi robovlasničkog sistema. Ne možete znati Periklovo vrijeme bez znanja o tome da je u tom robovlasničkom, antičkom sistemu, pobijedila demokratska ideja čiji je nosilac Perikle. Ta borba demokratije i tiranije, dovela je do Periklove epohe koja je stvorila osnovu slobode i principe slobodnog čovjeka i demokratije. Perikle je, na kraju, izgubio i u samoj Grčkoj u Drugom peloponeskom ratu. Umro je od kuge, a njegova ideja je izgubila. Pobijedila je ova druga ideja. Mi to moramo znati kad govorimo o Grčkoj. Dakle, sama antička Grčka nije demokratska Grčka nego u njoj postoje suprotnosti i stalna borba između gradova, između oblasti, između Jonjana i Eginjana... Mene je uvijek fascinirala Ilijada i Eshil, i otkud to da ovaj naš, crnogorski šednik, govorim o areopagu, liči na grčke šednike, crnogorsko ponašanje liči na ta antička vremena? Otkud ta nit? Kroz sva vremena, ta demokratska nit antičke civilizacije probila se do Crne Gore. Vjerovatno treba ispitivati mnogo više nego što se ispituje život na Mediteranu. Kuda su se Grci selili to se zna. Ali, što se selilo s Grcima? Ko ih je dočekivao? Kako je to bilo? Ko je naseljavao? O tome se dosta zna i otkriva, ali tek će se otkriti.

Ta demokratska nit dovela je do toga da su Crnogorci bili slobodni. Oko Crne Gore, u Evropi, je feudalizam, ne više robovlasnički, nego feudalni sistem, đe nema naroda, đe postoji aristokratija, vojska koja služi i crkveni sloj koji to ozakonjuje. Takva je Evropa. U Evropi nema naroda. U Evropi se narodi formiraju tek poslije Francuske revolucije 1789. godine. Ima Đilas jednu knjigu o Staljinu. To je dobra knjiga. Đilas opisuje kako ide preko Alžira do Moskve. Đilasa je, kao Titovog izaslanika, primio Staljin. U Staljina gleda kao u Boga. I u jednom momentu ga pita: „Druže Staljine, hoćete li mi objasniti razliku između nacije i naroda?“ Staljin ima knjigu o nacionalnom pitanju, za koju tvrdi da mu je Lenjin pola diktirao i da je to Lenjinova knjiga koliko i njegova. Đilas, koji je bio obrazovan i talentovan čovjek i tad apsolutni staljinist, pita Boga da mu kaže razliku između naroda i nacije. Dakle, ni Đilas ne zna, ni oni ne znaju ovo o čemu vam ja govorim, da se nacije formiraju tek poslije Francuske buržoaske revolucije, a to formiranje je krvavo. U samoj Francuskoj do Pariske komune 1880. godine 50.000 Francuza je pogubljeno, a 50.000 proćerano doživotno iz Pariza bez prava na povratak. To je tzv. Pariska komuna. Do tad se francuska nacija formira od francuskih klasa, feudalnih i ostalih, koje su uništene u Revoluciji.

A što je u Crnoj Gori? U Crnoj Gori, od Crnojevića konačno, Crnogorci nemaju klasnu strukturu. Imaju imovinske razlike. Neko je bogatiji, neko se bolje snađe, neko drži više stoke ili ima zemlje pa bolje živi, ali svi su, ne jednaki, nego ravnopravni. Pogrešno je izjednačavanje jednakosti i ravnopravnosti. Mi smo ravnopravni, a jednak nije niko ni po visini, ni po interesovanju, ni po čemu. Jednakost je uništenje čovjeka. Na jednakosti insistiraju novi koji hoće da ponište čovjeka. Na jednakosti insistiraju oni koji su za neslobodu pod modernim izgovorima i modernom terminologijom jedinstva radničke klase. Kao što robovlasnički sistem ima aristokrate i kmeta, dakle neslobodu, tako i svaki sistem insistira na tzv. socijalnoj pravdi kao jednakosti. To je veliko polje prevare. To nije pravda nego prevara svijeta, jer jednakosti ne može biti. Može bit slobodnih ljudi, ravnopravnih ljudi, ali jednakosti nikad. Jednakost je u tome što smo svi ravnopravni, da se razvijamo onoliko koliko to naša priroda dozvoljava, koliko nam diktira naš interes.

Ovo je povod da se vratimo fenomenu slobode. U „Poslanicama“ Petra I piše da su Crnogorci slobodan narod i da su kad izgube slobodu, izgubili sve...

O tome vam i govorim. Sveti Petar je bio um prvoga reda. On je znao da su Crnogorci slobodni ljudi. To znači da se crnogorska nacija ne formira poslije propasti feudalizma kad se formiraju nacije. Crnogorci su formirani od XV vijeka, kad su Crnojevići uveli sistem ravnopravnosti i Opštercnogorski zbor. Opštercnogorski zbor obezbjeđuje tu svijest o zajedničkom interesu, a vlast plemenska, seoska, bratstvenička to dalje razrađuje sa Zborom glava-
ra, koji predstavlja neku vrstu vlade. Dakle, Sveti Petar je to znao i Crnogorcima on kaže: „Vi ste jedini voljni i slobodni narod na svijetu“.

Voljni znači nezavisni, voljan znači svojevoljan, slobodan, slobodan u građanskom smislu. Vi ste građansko društvo. Vi ste individualno slobodni. Vi niste jednaki nego ste slobodni, ravnopravni, dakle, imate *svoju* slobodu. Vi ste jedini narod na svijetu, a tadašnji svijet je bio Evropa, koji ste i *nezavisni i slobodni*. I tu svijest imaju svi Crnogorci, nesvjesno imaju tu svijest, to je ono kolektivno nesvjesno što imenuje Jung. Postoji kolektivno nesvjesno i individualno nesvjesno. U kolektivno nesvjesnom postoji ta svijest o svojoj slobodi. Svaki Crnogorac je sa te pozicije kolektivnog podsvjesnog znao i razumio što je. Tako da je Njegošev lik Draško u Mlecima, crnogorski seljak koji je došao u najveći stepen civilizacije, u Veneciju, izrekao poraznu kritiku onog što je vidio. Kako je to mogao Draško da vidi? U njemu je živjela svijest o kojoj vam govorim, a koje su svi Crnogorci bili svjesni.

Iznad Crnogorca nema ničeg osim Boga...

Kad se šale s Crnogorcima, kažu da se svaki Crnogorac kad ode u inostranstvo ponaša kao da je on sva Crna Gora. Crnogorac je u tim prilikama znao da kao individua predstavlja svoju zemlju, narod i njegovu tradiciju. I kao takav, on je dobro vidio svijet. Nije on bio nepismen, nego suštinski pismen. Zašto je vojvoda Draško mogao svestrano da osvjetli Veneciju, tako da je osvjetli da Njegoš ništa nije napisao do samo epizodu Draško u Mlecima,

bio bi jedan od najvećih svjetskih pjesnika. Tamo je Njegoš anticipirao i Kafku, i apsurd modernoga društva, apsurd te tzv. građanske slobode, prije svih velikih pisaca. A među velikim piscima je i Evgenije Zamjatin, ruski velikan koji je napisao roman od 200 strana „Mi“. Sve što Orvel piše, uzeto je od Zamjatina.

Vratimo se malo na ovu našu slobodnu zemlju. U „Poslanicama“ piše i da su vrata Crne Gore otvorena svakom slobodnom strancu, a da onaj ko zatvori ta vrata nije dostojan Crne Gore. Ovo je, otprilike, vrijednosno-etička koordinata. U kojoj se mjeri mi toga danas pridržavamo?

Taj sistem slobode, za koji Sveti Petar kaže Crnogorcima: „Vi ste jedini voljni i slobodni ljudi“, podrazumijeva slobodu drugoga i podrazumijeva to da svako ko uđe u crnogorski sistem slobode, je slobodan čovjek i ima sva građanska prava kao i ostali građani Crne Gore, kao i ostali Crnogorci. Sveti Petar na tome stalno insistira. Ko god želi da dođe u Crnu Goru ištući slobode, ko teži za slobodom, Crnogorci moraju svoju slobodu s njim dijeliti, ako su slobodni ljudi i ako su potomci svojih predaka koji su svoju slobodu uvijek željeli da podijele s drugima. Ako to ne činite – vi niti ste Crnogorci, niti ste slobodni ljudi. Slobodan čovjek svoju slobodu dijeli sa drugima. To je najdublja osnova svakog građanskog društva. To potvrđuje da su Crnogorci bili građansko društvo.

Dakle, možemo da kažemo da „Poslanice“ imaju status moralnog religijskog kodeksa?

Možemo. Držali smo književno veče u Herceg Novom, Milorad Stojović i ja. Poslije toga smo se našli u ateljeu Voja Stanića i sreli se s Ivom Andrićem. Ivo Andrić je bio čovjek škrt na riječima, od mjere za ono što kaže i ono što piše. Znao je istoriju Crne Gore bolje od samih Crnogoraca i duboko je poštovao. Znao je o Svetom Petru sve. Mi mu pričamo da izdajemo „Poslanice“ Svetoga Petra. Roman Čeda Vukovića o Svetom Petru bješe taman izašao. „Pročitao sam Vukovićev roman. Ja znam ‘Poslanice’ Svetog Petra

i prije nego ih je Dušan Vuksan objavio. Kad sam u Gracu radio na tezi o kulturi u Bosni, srijetao sam se i sa 'Poslanicama' Svetog Petra i mogu vam kazati: Od 'Poslanica' Apostola Pavla do danas, u svjetskoj literaturi ništa nijesam našao što bi se moglo mjeriti sa 'Poslanicama' Svetog Petra“.

Ovom knjigom sam pokušao da iz „Poslanica“ Svetog Petra, koje su na neki način istorijski dokument, izvučem tu književnu vrijednost Svetog Petra o kojoj govori Andrić. Izvukao sam i naslovio ta mjesta sintagmom iz „Poslanica“. Pokušao sam da pokažem da njegova pisma i poslanice nijesu samo istorijski dokument. Riječ je o prvom takvom pristupu „Poslanicama“. Zajednica Crnogoraca u Zagrebu, sa dr Radom Pavićevićem i prof. dr Agom Simovićem, insistirala je da izbor priprelim za njih, kao lektiru za članove njihove Zajednice. Nije tome bilo lako pristupiti... Matica u to vrijeme nije imala nikakvih uslova za rad... Završio sam to na njihovo veliko insistiranje, koje su prenosili na Marka Špadijera, a on mene terorisao.

Petar I Petrović Njegoš, po pisanju pojedinih istoričara, bio je omiljen u narodu. Ko sad „šedi“ na njegovom tronu?

Na njegovom tronu sad šedi predsjednik crnogorske države. Ranije su šedeli knjaz Danilo i kralj Nikola. Danilo je razdvojio duhovnu od svjetovne vlasti, ostvario Njegoševu želju. Njegoš je htio da se oslobodi mitropolitske dužnosti, ali nije mogao. Vrijeme nije bilo sazrelo za to. Ali je u Danilu, svom mladom nasljedniku, vidio ličnost koja ima snage da Crnu Goru pokrene u novo vrijeme. Knjaz Danilo je po Njegoševoj želji razdvojio državu od crkve. Tako da državni i vladarski tron Svetoga Petra, još od knjaza Danila ne predstavlja crkveni tron.

Petar I je za svog nasljednika odabrao Petra II Petrovića Njegoša. Jednom prilikom ste rekli da je to apsolut pjesnički i apsolut crnogorski i da je zahvaljujući Njegošu Crna Gora neuništiva. Kako pojašnjavate ovu novu realnost u kojoj smo se zadesili?

Jedna tradicija, jedan narod ne može postojati i opstajati bez te sinteze. Grčka antička sinteza je Homer, kao što je sinteza predvavilonskog Ura i Uruka

poetsko djelo „Gilgameš“. Kao što je slobodan čovjek nešto najviše do čega može dovesti istorijski razvoj, tako je i poetska riječ nešto najviše do čega dolazi jedna tradicionalna kultura. Zahvaljujući „Bibliji“ postoji jevrejska istorija i jevrejski narod. Crnogorska tradicija kao ponornica rijeka, ide nevidljivim putevima. Ta duga tradicija se jezički formira i sintetiše u poetsku riječ.

Neko će pomisliti da ja kao Crnogorac glorifikujem Njegoša. Apsolutno se ne radi o tome. Meni su pjesnici svih kultura i svih civilizacija bliski. Njegoš mi je najbliži jer je moj. To je moj jezik, moj narod, moja tradicija. Meni je i Dante blizak. Ja Dantea na neki način volim kao i Njegoša. Volim sve pjesnike, i moderne i klasične, Homera i ostale, kao da je to naše. To i jeste naše. To jeste moje. Ako ja usvojim tu poetsku vrijednost, ja sam usvojio vrijednosti te kulturne tradicije i to je moje isto kao što je i Njegoš moj. Sve vrijednosti svijeta su moje. Slobodan čovjek raspoláže svim vrijednostima svijeta. Ja smatram da sam slobodan čovjek. Ja kao slobodan čovjek baštini sve kulture svijeta i svu slobodu svijeta. Ta sva kultura i sloboda svijeta se sintetisala i u crnogorskom jeziku na neponovljiv i neprevaziđen način u Njegoševom poetskom djelu.

Za razliku od „Gorskog vijenca“, „Luča“, s jedne strane, nikad nije zloupotrijebljena. Jesu li Njegoša tim zloupotrebama oštetili ili ne? On, uprkos svemu, ostaje da traje.

Njegoša niko ne može oštetiti. Vrijednost se može zloupotrebljavati, ali se ne može oštetiti. Njegoš ima tri velika djela. „Luča mikrokozma“ prevazilazi evropsku poeziju tog vremena, po svim elementima. „Gorski vijenac“ je „Luča“ spuštena na zemlju, na Crnu Goru. „Vijenac“ je dramsko djelo kojim Njegoš pokazuje sve suprotnosti svoga vremena, sve sile vremena. To pokazuje na način poetski apsolutan, totalno objektivian. To je dramsko djelo u kome Njegoš sučeljava vremena, ideje vremena, ideje sile, ideje slobodnih ljudi. Njegoš kaže: „Ovo niko neće razumjeti osim Crnogorci“.

Njegoš je pjesnik, Njegoš je državnik, Njegoš je političar. Njegoševe su dužnosti višestruke. On želi da borbu za oslobođenje od imperijalnih interesa nametne balkanskim narodima. To želi Mažuranić, to žele intelektualne

snage iz Ugarske, odnosno Vojvodine... Svi žele da balkanski narodi udruže energije, da se oslone jedni na druge, da krenu u oslobođenje od habzburškog, od mletačkog, od otomanskog imperijalizma.

U drugoj polovini XIX vijeka, nastaju balkanski podimperijalizmi koji su takođe u funkciji tuđih interesa. Dolazi do pokušaja zloupotrebe Njegoša. Njegoš s tim primitivizmom nema veze. On je iznad toga. Njegoš daje svakome riječ, svako u „Gorskom vijencu“ ima dramsku riječ.

Male provincijalne pameti iste su i juče i danas, i sutra, i dok god imperijalnih interesa ima. Svijet se stalno mijenja, svijet nije isti. Ko ti je danas prijatelj, sutra ti može biti poluprijatelj ili neprijatelj. Mijenjaju se svjetski interesi. Svijet se razvija, tehnologije ubrzavaju svjetske procese, zahvaljujući tome ti koji žele da vladaju svijetom, prilagođavaju svoje interese novim situacijama. Mi u tome treba da se snađemo.

Nakon 1918. i nestajanja države Crne Gore, velika su stradanja pogodila ovu zemlju. Međutim, koliko god sve djelovalo ugašeno i neplodono, Vi zastupate tezu da je crnogorska literatura između dva rata progovorila. Koliko je kultura zaista pomogla da se čuje gotovo ugušeni crnogorski glas?

Crnogorci imaju veliku međuratnu literaturu. Za sve što izgovorim u svrhu vrednovanja imam puno pokriće. Ne govorim napamet, već na osnovu poniranja u tu vrijednost naše literature i njenog doprinosa razvoju Crne Gore i kontinuitetu crnogorske kulture. Međuratni crnogorski pjesnici, prozaici i slikari su stvorili veliko djelo. Oni su Njegoša nastavili da produžavaju potpuno modernim poetskim jezikom, oslonjenim na Njegošev crnogorski jezik, koji je beskrajn i koji ne zastarijeva.

Crnogorski umjetnici između dva rata, kad je Crna Gora uništena i ponižena jednim primitivnim imperijalnim odnosom, nepoštovanjem čovjeka, njegove ličnosti, nepoštovanjem kulture jednog naroda, njegove slobode i vrijednosti, kad je sve na neki način pregaženo i pogaženo – crnogorski pjesnici, slikari i prozaici tome čudu su se suprotstavili. U njima je progovorilo

njihovo djelo. Njihov odnos je odnos Crne Gore prema toj poziciji, odnos Crne Gore prema sudbini. Oni su videli da Crne Gore nema bez slobode, bez otpora tiraniji, pa bilo čija da je. I oni su taj otpor saželi u jednu poetsku modernost i to ostaje trajno. A slikari paletom svojim.

Lubarda je trajan, to nije slučajno nastalo. Nijesu slučajno nastale „Pobune uma“ Mirka Banjevića, ni Zogovićev „Ali Binak“... To je sve Crna Gora u strašnom otporu. Stevan Mitrović, robijaš carski, socijalistički. Čudo je kako su crnogorski pjesnici toliko različiti, nijedan ne liči na drugoga, a svi su isti. Isti su u otporu, u ljudskosti, u vrijednosti veze sa crnogorskom tradicijom, sa budućnošću Crne Gore. Dakle, svi različiti, a svu različitost crnogorskog jezika, svo njegovo bogatstvo, svo Njegoševo djelo u bogatstvu i perspektivi koju otvara prema budućnosti – crnogorski pjesnici između dva rata su nastavili. Naš školski sistem poslije rata nije imao snage da to vidi, nije imao ni kad. Bili smo, uslovno rečeno, još uvijek pod pritiskom tuđih interesa i tuđih estetika. Sve to što je stvorila crnogorska umjetnost između dva rata, trebalo je udaljiti od dece, to nije trebalo da uđe u školski sistem. Zogovićeva *Ide svezana Crna Gora preko Crne Gore*, ili kad kaže Banjević *Mi smo oslobodili vas / kliktahu u krvavi dan*, pokazuje da su oni veliki i svjetski pjesnici. Oni su na visini najbolje svjetske poezije svoga vremena, a mi se još uvijek stidimo to da kažemo. Imamo velike i najveće moderne slikare. Imamo velike i najveće moderne prozaike. Mi se imamo. Nas postoji i dalje. I dok ih imamo, dok su u našoj svijesti, nas ne može niko uništiti, niti porobiti.

Pozvaću se na Marka Špadijera, koji piše kako je Mirko Banjević bio kamen temeljac nove crnogorske lirike. Mirko Banjević je Vaš stric. Koliko je uticao na Vas i na Vaše stvaralaštvo?

Mirko je rođen 1905. godine. Kad je došlo vrijeme, otišao je da se školuje u Beograd. Mladi stvaraoci su bili povezani i činili su kreativnu, opozicionu snagu karađorđevićevskom mrtvom sistemu između dva rata, koji je uništavao svoj srpski i ostale narode. Ti mladi stvaraoci, i Srbi, i Hrvati, i Crnogorci, i Slovenci, povezali su se na Beogradskom univerzitetu. Beogradski

univerzitet je bio slobodan univerzitet. Borba za modernu umjetničku riječ bila je i borba za slobodu svih. Zahvaljujući tome što mi je Mirko stric, većinu njih sam upoznao kao mali. Upoznao sam Jovana Popovića. Došao je u našu kuću prije rata. Pobjegao je od beogradskih žandara kod nas u Paprati, u Pješivce. Došli su svi kod Mirka. Ja ih sve znam iz tog predratnog vremena. Pamtim, moj đed je umro 1–2. maja 1938. godine, Janka Đonovića kako đedu objašnjava nešto o jeziku. Janko je bio čovjek koji je više gestikulirao. „Mitre, to znači...“, pa mu objašnjava, anatetemate. Poslije sam saznao da anatetemate znači *prokleti*. I sad Janko objašnjava mom đedu: „Mitre, to je anatema na te, to je prokletstvo na te, pa se to promijenilo...“ Taj detalj i danas pamtim i Janka vidim kako gestikulira đedu. Pamtim sve od prije i poslije rata.

Mirko nikad na mene nije uticao, u smislu da mi kaže, ovako ili onako. Kad sam bio mali on je meni sve pričao, zato je meni sve poznato od prije rata. Imali smo biblioteku. Mirko nema para, ali ima da kupi knjigu koja je izašla, koja je neophodna, i koja je za đecu. Knjige za đecu između dva rata, i crteže, Mirko je meni kao malome donosio. „Ja sam tebe ošetio...“ Nikad mi nije rekao: pročitaj ovo – samo mi ostavi knjigu. I ja pročitam. Sjećam se, donese mi knjigu Tina Ujevića, ostavi je i ja počeh da čitam Tina. Vidim neko čudo, vidim moć nevjerovatnu, ali još mi je to... I ja njemu kažem, zvao sam ga Ćiko: „Pa čini mi se da mi je bliži *taj* i *taj* pjesnik...“ A on meni kaže: „To su školski pjesnici za đecu. Ovo je pjesnik za pjesnike. Ti ćeš to videti“. Poslije sam vidio, naravno. Znao sam sve napamet i propagirao ga u Beogradu kao student, i veće mu priredio kad je umro.

Mirko je uticao na mene tako što me je povezivao s knjigama, ali ne da mi govori kako treba. Napamet sam znao sve što je pisao. Korekturu sam mu ja radio. Stotine hiljada stihova sam znao napamet. Nikad to nijesam učio, ali sam zapamtio.

**Bili ste urednik edicije *Luča*, antologije crnogorske književnosti.
Za nju ste dobili Trinaestojulsku nagradu.
Koji je značaj te edicije, koliko Vama danas znači?**

Biblioteku *Luča* smo formirali Milorad Stojović i ja. Prvo se kolo zvalo „Luča“ i nije imalo tendenciju biblioteke. Kad sam došao da radim s Miloradom Stojovićem u Izdavačkom zavodu, šeli smo... i ja sam vidio šansu da ta ideja može da preraste u nacionalnu biblioteku. Pbrojali smo sve knjige koje mogu ići od kola do kola, tri starije, tri novije književnosti. Ja sam pravio taj koncept i došao do 100 knjiga, od kojih je 80 objavljeno. Napravili smo spisak ko se bavio Crnom Gorom iz Hrvatske, Srbije i okupili smo sve ljude iz Jugoslavije, naučnike koji su se na bilo koji način bavili Crnom Gorom. Biblioteka *Luča* je nastala zahvaljujući naučnoj pameti svih naroda, odnosno svih centara Jugoslavije, i Zagreba, i Beograda, i Ljubljane.

Luča je postala toliko popularna da je Radio Beograd za vrijeme sajma knjiga, proglasio *Luču* za najbolju biblioteku u Jugoslaviji. Tad su čuli za nas. Prvi put crnogorski rukovodioci, samo neki od njih, dolaze da vide đe je to. Zgradu današnjeg Muzeja formirao je Đuro Jovanović kao zgradu i štampariju. Iza je pomoćna zgrada u kojoj smo dobili sobu-dvije i đe smo Milorad i ja šedeli. Kad su ušli vide da tu nema ničega, vide dva kriva stola, jedan telefon koji nema na što da stoji, vide pod prsli i jednu peć bubnjaru koja dimi. Ne mogu da shvate da tu može nešto nastati, jer su navikli na velike stolove sa velikim agendama, izrezbarene (to su radili robijaši u KP domu). Oni su navikli na komfor kancelarijski. Mi toga nijesmo imali. Sve je nastalo pored bubnjare, đe ničega nije bilo. Tako da su oni bili zapanjeni, a nama je bilo normalno jer kulture nema. Još nema svijesti o tome da je kultura osnov. Kultura je identitet jednoga naroda. Kod mnogih koji se bave politikom i koji odlučuju, nema te svijesti da je kultura bitan resor, da se kultura ne može dati bilo kome, da je kultura identitet, da bez kulture nema ni pravog obrazovanja omladine, ni sticanja nove svijesti kod mladih generacija. To sad više svako zna. Za vrijeme rata, Čerčilu traže pare koje su namijenjene kulturi i kažu: „Treba nam za avione... moramo da odbranimo zemlju“. A Čerčil kaže: „A što ćemo braniti ako nema kulture?“ Tu svijest koju je imao Čerčil, kod nas mnogi koji odlučuju, nemaju ni danas. A identitet je bitno pitanje.

Resor kulture i obrazovanja je prvi resor, pa onda ide bezbjednost, vojska i ostalo. Kad to bude prvi resor, identitetski resor, resor svijesti, resor ob-

razovanja, to postaje resor stvaranja ljudi. To je resor od koga zavisi kako će se naše mlade generacije snaći u svijetu. One se ne mogu snaći u svijetu, ako se ne snalaze u svojoj kulturi, ako nemaju svoj identitet. To je pitanje opstanka Crne Gore. Vaspitanje, to je identitetsko pitanje. Jer naši mladi ljudi ako znaju ko su, što su, đe su, ako znaju svoju istoriju, ako znaju istoriju svijeta i svoju istoriju u kontekstu svjetske istorije, onda su oni slobodni ljudi. Đe god bili po svijetu, oni su slobodni i svoji ljudi, i oni će iz svijeta znati da dođu i donesu ono što vrijedi u svijetu, i da nas tako povežu sa svijetom. A ako nemamo mladih ljudi, identitetskih ljudi, onda nas nema ko povezati sa svijetom.

Gospodine Banjeviću, gdje mislite da je kultura u Crnoj Gori danas? Je li prepoznata, je li važna? Što se uopšte od 2006. godine do danas promijenilo?

Mijenja se. Ne mogu Vam reći da se promijenilo, ali se mijenja. Mijenja se i kad se nama čini da se ne mijenja. Vjerujte, koliko god Crna Gora prolazila kroz teškoće danas, ja mislim da su te teškoće prirodne. Mislim da je to dobro za Crnu Goru, jer će je naćerati da se na suštinski i identitetski način bavi sobom. Kad budemo imali identitetski kadar, spoljni nas interesi nikad neće moći rastoćiti.

Vi i Marko Špadijer ste u Matici crnogorskoj zapalili jednu luću prije dosta godina. Ona gori. Za kraj, jeste li zadovoljni radom Matice?

Matica je nastavila suštinski djelatnost Grafićkog zavoda. Zavod su svojevremeno ukinuli pogrešno nas identifikujući sa MAS pokretom. Matica je okupila oko 500 ljudi u Crnoj Gori, koji nijesu pristajali na neslobodu, na tuđu manipulaciju, na naše sopstveno neznanje. Nastojali smo da taj princip pameti, koji je i princip svijesti o sebi, na neki način stvorimo kod naših ljudi, da ne damo da se ta nada pameti i budućnosti ugasi u njima. Okupili smo ljude oko ideje o sebi, ideje slobode, ideje nesluženja nikome izuzev istini i interesu istine. Mislim da smo u tome uspjeli. Mislim da je Matica

danas ozbiljna crnogorska identitetska institucija. Matica je na jedan suštinski način nastavila i nastavlja da afirmiše sve ono što vrijedi u našoj svijesti, u našoj kulturi. Ona popunjava one identitetske nedostatke kojih Crna Gora danas ima u svim institucijama. Zadovoljan sam današnjom Maticom, a i onom juče i vjerujem da će kad-tad Crna Gora znati da se zahvali na svemu što je Matica učinila, i prihvati ono što Matica crnogorska čini i danas.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

ŽIVKO ANDRIJAŠEVIĆ

ISTORIČAR

Živko Andrijašević rođen je u Baru 1967. godine. Redovni je profesor na Filozovskom fakultetu Univeziteta Crne Gore, na predmetima *Istorija Crne Gore od kraja XVIII vijeka do 1918. godine* i *Istorija Balkana u novom vijeku*. Objavio je više od dvadeset posebnih izdanja i oko 150 radova u naučnim i stručnim časopisima. Njegova uža naučno-istraživačka oblast je politička i društvena istorija Crne Gore XIX i XX vijeka, kao i istorija ideja.

PODGORICA
15. novembar 2020. godine

Crna Gora kroz epohe

**Navršeno je 190 godina od smrti Petra I Petrovića Njegoša?
Kako cijenite njegov značaj? Što je uradio za Crnu Goru?**

Različita su mišljenja o ulozi Petra I, i ona se kreću od apsolutno romantičarskih glorifikacija do kritičkog preispitivanja njegove ličnosti i, mnogo više, njegovog djela. Ali, ono što je nepobitno jeste da je za njegova doba Crna Gora uspostavila neke elemente državnosti na kojima je izgrađena novovjekovna država Crna Gora. Tu, prije svega, mislim na ustanovljenje Opšteg zemaljskog suda i donošenje Zakonika kao pravnog temelja crnogorske legislative XIX i XX vijeka.

**Zapisi stranaca, kao i „Poslanice“ Petra I pokazuju da su
Crnogorci tad bili slobodan narod i slobodni ljudi.**

Da, bili su slobodni ljudi u odnosu na spoljne zemlje i druge narode ili u odnosu na njihove neprijatelje, prije svega u odnosu na Osmansko Carstvo. Crna Gora se definitivno nakon Bitke na Krusima 1796. godine i u Carigradu smatra slobodnom zemljom. Dakle, bili su uistinu slobodni. Međutim, i sam Petar I kaže da su Crnogorci slobodni od svakog drugog ali nijesu jedni od drugih. U tom smislu, u Crnoj Gori je postojala anarhija i bezakonje i oni su na taj način bili neslobodni.

Petar I, između ostalog, u svojim „Poslanicama“ kaže da Crnogorci svoje dostojanstvo i slobodu gube ako drugim slobodnim ljudima, koji ovdje traže spas, ne dozvole da uđu u Crnu Goru.

To je pravo utočište, koje se u Crnoj Gori, u istorijskim izvorima, javlja još u vrijeme Ivana Crnojevića. Imajući u vidu okolnosti da su tad sve zemlje oko Crne Gore, osim naših primorskih oblasti, pale pod tursku vlast, onda je Crna Gora postala slobodno utočište. Petar I je u tom vremenu smatrao Crnu Goru kao slobodnu zemlju koja će okolne crnogorske zemlje pripojiti i sjediniti u jedinstvenu crnogorsku državu u njenim istorijskim granicama. Ona tad nije imala te istorijske granice nego je tek počeo proces teritorijalnog širenja Crne Gore i pripajanja okolnih crnogorskih oblasti. U tom smislu je i ta njegova riječ da je Crna Gora jedna slobodna zemlja koja okuplja sve one koji tu slobodu nemaju.

Kako to da Petar I nije izgubio nijednu bitku?

On je vodio dvije bitke, ali ne bih rekao da su to njegove pobjede. Ne bih personalizovao niti mu davao isključivu zaslugu za te pobjede, kao što mu ne bih pripisao ni krivicu da su te bitke završene neslavno po nas. On je bio na čelu jednog pokreta koji je izvojevao te dvije velike bitke koje su bile značajne za konstituisanje Crne Gore i njenu nezavisnost.

Ko danas sjedi na njegovom tronu?

Koliko ja znam mitropolitski tron u Crnoj Gori, na kojem sjede i mitropolit i vladari, zasnovao je rodonačelnik dinastije Danilo Petrović Njegoš. Tron Svetog Petra Cetinjskog je izmišljotina poznog XX vijeka. Dakle, to je neko izmislio da bi dao sebi značaj, a ne značaj Petru I. Mitropolitski tron, na kome su sjedjeli crnogorski vladari, danas ne postoji, jer ne postoji samostalna crnogorska vjerska institucija, odnosno, autokefalna Cetinjska mitropolija ili Crnogorska pravoslavna crkva. Danas u Crnoj Gori postoji Srpska pravoslavna crkva, koja je preuzela nasljeđe ove autokefalne vjerske institucije.

**Mladog Njegoša je izabrao za svog nasljednika.
Kakva je bila uloga Petra II Petrovića Njegoša u stvaranju
moderne Crne Gore?**

Njegoševa uloga je izuzetna. Za njegova doba Crna Gora je dobila temeljne institucije i najviše institucije državne vlasti. Dobila je Senat i Gvardiju. Znači, dobila je vrhovni sud, ili Zemaljski sud, i Gvardiju kao sudsko-poli-cijski organ, bez čega nema sprovođenja zakona. Petar I je donio Zakonik, ali nije imao institucije koje će nekoga primorati da ga poštuje, odnosno da kažnjava one koji ga krši. U vrijeme Petra II su stvorene institucije koje su omogućile primjenu zakona. On je ustanovio lokalne organe vlasti, državne finansije, primoravao je stanovništvo da plaća porez, otvorao je javne škole. On je zaista u ovom državotvornom smislu, uradio mnogo.

Takođe, potpisnik je dva međunarodna ugovora. Jedan sa Austrijom, a drugi sa dijelom Osmanskog Carstva, odnosno sa Hercegovačkim pašalukom. To je značilo međunarodnu afirmaciju Crne Gore. Dakle, iako mu se to dosta stavlja u drugi plan, on je zaista ozbiljan državnik. Mi ga sagledavamo prije svega kroz njegovo umjetničko i književno djelo, ili ga tretiramo više kao jednu neobičnu istorijsku pojavu koja se desila Crnoj Gori.

**Zbog čega se Njegoša toliko zloupotrebljava?
Svaka vladajuća garnitura ga je prisvajala.**

Njegoš je nesporna veličina. I on, na sreću, ne zavisi od našeg suda. Njegoš je značajna književna pojava u evropskim relacijama XIX vijeka. Jednostavno, Njegoš je neko koga nijesmo mogli osporiti ili mjeriti našim plemensko-nahijskim mjerilima. Zato svaka vlast, svaka generacija i svaka epoha želi da se identifikuje sa njim. Naravno, različite generacije biraju različite Njegoše i različite segmente njegovog djela. Ipak, on je najvažniji dio identiteta Crne Gore, bez obzira na koji ga način doživljavali i tumačili. On je ličnost koja nadilazi ovaj prostor, vrijeme u kojem je stvarao i u kojem mi danas živimo.

Ko je, po Vama, bio najznačajnija ličnost dinastije Petrović Njegoš?

Po mom mišljenju to je knjaz Danilo. Ima dosta razloga za to. On odgovara mojoj percepciji državnika i iza sebe je ostavio veliko državničko djelo. Dakle, sve ono što je počeo Petar I, a nastavio Njegoš, on je doveo do kraja. Nesporno je da je riječ o vladaru koji je utemeljio državu Crnu Goru i crnogorski identitet na pravi način. Takođe, on je vladar koji je mnogo radio na promjeni našeg mentaliteta. On je donosio naredbe o zabranama ručkova na sahranama, grebanja po licu prilikom sahrana i tome slično. Mnoge stvari je doveo u red. Ali, ima još jedna bitna stvar kod njega. On jeste bio vladar čvrste ruke, ali njegova vlast nije služila afirmaciji njegove vladarske ličnosti nego afirmaciji njegove vladarske ideje i njegovih političkih vizija o boljoj, emancipovanijoj, naprednijoj, modernoj i evropskoj Crnoj Gori. On je uistinu htio da Crna Gora liči na razvijenu Evropu. On je prvi pomenuo da se u Crnoj Gori osnuje industrija, da se crnogorska mladež okrene trgovini, kulturi. Shvatio je da je to budućnost Crne Gore. Dakle, ako je bio strog, na momente i surov, nije to radio zarad vlasti koju on predstavlja, nego da bi zaista preporodio i promijenio Crnu Goru. To je bila, da kažemo, autoritarnost u službi svih nas.

Kako je za vrijeme knjaza Danila izgledala Crna Gora u odnosu na okruženje? Je li zaista bila naprednija?

Crna Gora je u doba knjaza Danila bila uređenija od nekih zemalja u okruženju, ali ne svih. Mi smo u to vrijeme bili u susjedstvu sa Austrijom i Turskom. Turska je bila već zemlja na zalasku, i u Turskoj su vlast i zakon funkcionisali na jedan dosta problematičan način. U Crnoj Gori je zaista postojao red. Stranci kad su dolazili u Crnu Goru, prvo što su primjećivali je da vlada apsolutna lična sigurnost, da krađe gotovo da nema, nema nereda na javnim mjestima. Kazivali su da nijesu vidjeli pijanog čovjeka, da je suzbijena kocka. Znači, oni su vidjeli društvo koje ima određeni poredak i to je zaista zasluga te vlasti.

Dio crnogorskih političara se stalno poziva na tradicionalnu Crnu Goru Petrovića, na Njegoša i Nikolu. Knjaza Danila, međutim ne pominju. Na kakvu Crnu Goru oni tačno misle?

Ne znam što je za njih tradicionalna Crna Gora. Pretpostavljam da misle na zaostalu, plemensku Crnu Goru, koja je servilna prema Beogradu. Ja, kad kažete tradicionalna Crna Gora, mislim na nezavisnu Crnu Goru i Crnu Goru kao politički subjekt, a oni vjerovatno misle na neku Crnu Goru koja je arhaična, egzotična, koja nema svoj cilj i svoj interes, nego koja brine o tuđim ciljevima i interesima.

**Kakva je bila uloga Nikole I Petrovića Njegoša?
Što je on ostavio Crnoj Gori?**

Kompleksna je njegova uloga. On je vladao 58 godina, obrazovao je nekoliko generacija i oblikovao jedan mentalitet. Ali, njemu vlast nije služila za snaženje državne ideje nego za njegovu ličnu afirmaciju. On je čovjek koji drži do interesa svoje vlasti, a ne do interesa zajednice kojom vlada. On nije čovjek pouzdanog i dosljednog političkog programa. On se vrlo prilagođavao i tražio je one političke ciljeve koji mogu pomoći ostvarivanju njegovih vladarskih ciljeva. A to je, prije svega, neograničena i što veća vlast. Ali, nesporno, on je bio vladar koji za mnoge krupne državne poteze zaslužuje poštovanje.

I sa vrlo dobrim spoljnopolitičkim potezima?

Pa, kako kad... Kažem, kad vladate 58 godina teško je uvijek vući prave poteze. Toliko duga vlast utiče na prosuđivanje u raznim momentima. Mi-jenjaju se okolnosti, dolaze nove, i vladar koji vlada 50 godina ne živi barem posljednjih 25 u svom vremenu. Znači, on već živi vrijeme svojih potomaka. Čovjek se u nekim godinama, vjerovatno negdje poslije 50-te, teže snalazi u vremenu koje nije njegovo. E, tako je i on imao tu nesreću da poživi dugo, da vlada dugo i da pravi greške koje su skupo koštale, najprije njega i njegovu porodicu, onda i državu Crnu Goru.

Važno je i da ovo pomenem – koliko god je knjaz Danilo bio rigorozan i surov, Nikola nije. Što kaže Đilas: „Nikola je radije kupovao nego ubijao ljude“. Znači, koga god je mogao da kupi, on ga nije progonio. On je bio čovjek trgovine i čovjek sporazuma u politici. Kod njega ste se lako mogli iskupiti za svaku grešku. Samo pokažite dovoljnu mjeru vjernosti. Ne bilo kom zakonu, principu ili cilju, nego njemu lično, i eto vam oprostaja bilo kakvoga grijeha. I, naravno, kad pedeset godina samo trgujete sa najgorim, onda vam na kraju ti najgori dođu glave. Tako mu se i desilo.

I tako smo stigli do 1918. – godine tragičnih dešavanja i tragičnog nestanka države koja to nije zaslužila.

Da, Crna Gora to uistinu nije zaslužila, ali to je bila neminovnost. Nestala su, nakon svjetskog rata, i velika carstva. Definitivno je kod onih koji odlučuju o Balkanu, pa i o Evropi, riješeno da se ukidaju te male države, a za Evropu su Srbija i Crna Gora male države, i da se pravi neka replika Austrougarske. Dakle, da se od te dvije slobodne zemlje i ovih ostataka austrougarskih zemalja, napravi jedna heterogena država. U toj državi za individualnost Crne Gore nije bilo mjesta. Velike sile su odabrale najjačeg političkog partnera za tako veliki posao. Pravljenje Jugoslavije je zaista velika građevina. I oni su izabrali Srbiju, koja je eliminisala Crnu Goru i nametnula svoj administrativni sistem, svoju dinastiju. Dakle, na 1918. godinu gledam kao na neminovnost. Neću da kvalifikujem pravedno – nepravedno, dobro – loše. Naravno da je loše kad vas neko ukine kao državu, iako ste jedna od osam zemalja koja je počela taj svjetski rat i našli ste se u njemu na pravoj strani. Vrlo je rijetko da nestane pobjednik. Običaj je da nestane gubitnik, a ne pobjednik i saveznik. Ovoga puta su saveznici počinili zločin nad jednom državom koja je članica tog saveza.

Crnu Goru je žrtvovala Evropa, Francuska prije svih, koja je u tome vodila glavnu riječ. Ali ne vjerujem da je tu bilo nekog animoziteta prema Crnoj Gori. Jednostavno su se opredijelili za takav koncept Balkana. I ništa više. Politika je surova. Tu nema zasluga, nema pravde. To je tako bilo. Ali, opet, znate kako kažu: nije svako zlo za zlo. Jugoslavija je jedan veliki emancipatorski

projekat. Veliki, za sve narode koji su je činili. Za nas koji smo bili, da kažemo, ekonomski i kulturno inferiorniji, Jugoslavija je donijela mnogo. Jednostavno se nađete sa velikim zajednicama i tu dođe do izražaja vaš potencijal i vaša sposobnost adaptacije. Uzmite samo književnu elitu koja je u Crnoj Gori stvorena između dva svjetska rata i koja se javila na tom jugoslovenskom prostoru. Pa to je prosto nevjerovatno da toliko mali prostor da takvu umjetničku elitu u toj velikoj Jugoslaviji. Naravno, Crna Gora je politički bila diskriminisana jer je vrijedio jedan čovjek, jedan glas i nema nikakve zasluge, nikakva istorijska veličina, nego koliko imate glasača toliko vrijedite u parlamentu. Koliko vrijedite u parlamentu toliko vrijedite u politici, koliko vrijedite u politici toliko vrijedite u odlučivanju. To je, dakle, zakonitost koja se loše manifestovala na Crnu Goru. Sa druge strane, došli ste u dodir sa velikim kulturama koje su ipak imale evropski predznak. Tako da je Jugoslavija i Crnoj Gori donijela nešto. Otvorila nam je emancipatorski put i mogućnost da budemo dio nekog drugog svijeta. Ona je donijela i dvije nadnacionalne ideje. Jedna je jugoslovenstvo, druga je komunizam, od kojih smo ipak profitirali u XX vijeku.

Prićaćemo i o komunizmu, ali da se malo vratimo na 1918-u, kad je ukinuta i Crnogorska pravoslavna crkva. Nikad nije pokrenuta ozbiljna inicijativa za njeno obnavljanje. Zašto?

Ne znam zbog čega to nije bio zahtjev nekog vremena prije nas. Tu ima mnogo varijanti, mnogo objašnjenja. Ono što je bilo primarno za Srbiju 1918. jeste ukidanje crnogorske državnosti, a ukidanje crkve je samo slijedilo tu političku neminovnost. Znači, nemoguće je da nestane država, a da preživi njena državna crkva. I ona je doživjela sudbinu Crne Gore, jer je pravoslavna crkva u Crnoj Gori, Crnogorska pravoslavna crkva, bila jedan od elemenata državnog identiteta Crne Gore prije 1918. godine. Ali, ona je doživjela tu sudbinu da je kao autokefalna crkva uključena u Srpsku pravoslavnu crkvu koja je imala i vjersku i političku misao. I zaista, ovi ljudi koji su se borili za afirmaciju crnogorskog prava na nezavisnost i pravo Crnogoraca na sopstveni nacionalni identitet, nijesu u te zahtjeve uključivali i zahtjev za obnovu Crnogorske pravoslavne crkve. Vjerovatno zbog toga što u njihovom tadašnjem identitetskom diskursu crkva nije imala istaknuto

mjesto.

Koliko je ljudi, pristalica kralja Nikole, stradalo od 1918. do 1925. godine?

Ne znam tačan broj. Vjerovatno niko ne zna tačan broj ljudi koji su stradali kao pristalice kralja Nikole. Tu možete ubrojiti ljude koji su zbog političkih uvjerenja doživjeli torturu ili koji su stradali u komitskim borbama.

Kakva je bila njihova vizija te druge Crne Gore?

Ljudi koji su bili dio suverenističkog pokreta 1918. godine zamišljali su Crnu Goru u njenim granicama prije 1918. godine. Oni su željeli da ona bude ravnopravni dio jugoslovenske države iako ona, po tadašnjem ustrojstvu, to nije mogla biti. Ne postoje federativne kraljevine. Željeli su da se Crnoj Gori prizna neka vrsta posebnosti, da imaju neku vrstu afirmativne akcije u toj velikoj zemlji. Jugoslavija je zemlja od 12 do 15 miliona ljudi, a Crna Gora nije imala ni 400 hiljada stanovnika. Dakle, željeli su da se prizna neko pravo Crne Gore ili da se u prvo vrijeme prizna da je prema Crnoj Gori učinjena greška. Naravno, ta ideja se račva u dva pravca. Jedan je zelena, a drugi, crvena Crna Gora. Znači, zelenaško-suverenistička i komunistička ideja, koja je takođe podrazumijevala priznavanje Crnoj Gori njene posebnosti u velikoj Jugoslaviji.

Zašto je ustanak 13. jula 1941. toliko specifičan? Je li to bila samo želja Crnogoraca da se usprotive spoljnom faktoru ili je još nešto u pitanju?

To je događaj u čijoj je organizaciji presudnu i jedinu ulogu imala Komunistička partija Jugoslavije. Znači, to je planirani događaj koji je vodila jugoslovenska Komunistička partija. Ljudi koji su nosili Trinaestojulski ustanak su bili dio te političke organizacije. Naravno, ustanak je postao masovan i njemu su se pridružili i oni koji nijesu članovi ili simpatizeri Komunističke partije, tako da je on zaista bio opštenarodni ustanak. Ali, inicijalno to

je bio događaj u organizaciji Komunističke partije, odnosno Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. Kasnije su prišli i drugi ljudi koji su u tome vidjeli pokret koji je na tragu onoga što su slobodarske ili oslobodilačke tradicije Crne Gore. Svaka okupacija, pa i ta, je bila na izvjestan način poniženje i nacionalna sramota za ljude koji su za 12 dana opet izgubili neku državu. Prije svega, izgubili su slobodu. Naravno, refleks u Crnoj Gori na takve događaje je najčešće isti. Ipak postoji tradicija, uvjerenje i moral koji vas vodi tim pravcem i dovede do toga da budete dio jednog opštenarodnog oslobodilačkog pokreta, za koji, u tom trenutku, ne znate kako će se završiti. Malo je ko vjerovao da će baš završiti oslobođenjem Crne Gore, ali su ljudi refleksno i sa jasnim uvjerenjem odlučili da budu dio toga i da ne ostanu kući, dok čitava Crna Gora ratuje. To na kraju nije bio organizovani ili separatni pokret neke stranke, nekog političkog ili vojnog udruženja, nego je to zaista bio narodni pokret. I borba protiv Turaka je narodni pokret pa se refleks tog pokreta javio i 1941. godine. Ali ono što bih, takođe rekao, jeste da taj ustanak nije bio reakcija na Petrovdan i skup na Cetinju, odnosno Petrovdanski sabor kad je proglašena tzv. nezavisna Crna Gora. Često čujemo da to ljudi kažu. Smiješno je da neko može i pomisliti da se u 12 sati, 12. jula nešto desi na Cetinju, a da to istog dana sazna neko u okolini Nikšića, Bijelog Polja ili Bara, i da uzme pušku i krene sutradan u rat. U tom vremenu kad nemate masovne medije, da se tek tako organizujete, podijelite u čete, naoružate i idete u rat – to je nemoguće.

Komunistička partija je nakon Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori imala prilično specifičan odnos sa crkvama. Što je bio korijen problema koji je postojao između Komunističke partije i Mitropolije Srpske pravoslavne crkve?

Osnova problema je miješanje crkve u politiku. Komunisti načelno nisu bili protiv crkve kao institucije, dok se ona bavi samo onim zbog čega je osnovana, a to je vjera, vjerski obredi i rituali. Oni su ideološki, naravno, ateistički pokret i oni ne drže do tih učenja koji jesu jedna ideološka konstrukcija i izmišljotina, naravno. Ali oni su prihvatili postojanje vjerske institucije kao realnost, i religioznost ljudi jeste nasljeđe koje se ne može

brisati. Ali ono što nijesu nikako prihvatili, jeste da crkva bude arbitar političkog i javnog života i da se bavi onim što se ne tiče crkvenih učenja. E kako je kod nas crkva naučila da se bavi uvijek onim što joj nije posao i da ulazi u politiku, to su komunisti, naravno, represivnim metodama onemogućili. I tu je nastao spor. Komunisti joj nijesu htjeli dozvoliti da se miješa u javne i političke poslove i da daje kvalifikacije vlasti, njenih poteza, da kreira stvarnost i tome slično. Priče da su oni progonili crkvu i zabranjivali ljudima da vjeruju je laž. Nigdje nije bilo katanca na crkvi u vrijeme komunizma, niti su komunisti držali ključeve od crkava. Svako ko je htio da ide u crkvu, krsti djecu ili da dovede sveštenika na sahranu, bio je slobodan u tome.

Postoje dokumenti koji nedvosmisleno pokazuju da je rukovodstvo Republike Crne Gore dalo nalog da se velik broj ekspanata, koji su pripadali muzejskim jedinicama, prebaci u rizinice Cetinjskog manastira. To baš i ne liči represiju.

Ne, nije bilo nikakve represije. Čak je postojala i spremnost da se između svih vjerskih zajednica a ne samo sa pravoslavnom crkvom, uspostavi saradnja. Postojala je Republička komisija za odnose sa vjerskim zajednicama. Crnogorska vlast je kao dio jugoslovenske vlasti, pomagala sve vjerske zajednice u obnovi sakralnih spomenika. Davala je penziono, socijalno i zdravstveno osiguranje sveštenstvu svih vjerskih zajednica u Crnoj Gori. Oni nijesu imali *a priori* negativan sistemski stav prema crkvi, nego prema nekim djelatnostima kojima se crkva bavi, a koje nijesu u opisu njenoga posla.

Često čujemo kritike na račun komunističkog perioda i Komunističke partije. Kako biste Vi ocijenili to vrijeme od 1945. pa do početka višepartijskog sistema? Što je komunizam donio Crnoj Gori?

Taj jednopartijski, komunistički sistem nije bio demokratski sistem. Mada, pitanje je i da li bi istinski demokratski sistem mogao da funkcioniše u Crnoj Gori 1945. ili 1965. godine, i koliko su za nas demokratija i demokratski

ambijent, prije svega, mogućnost da budemo neodgovorni, a ne mogućnost da budemo odgovorni. Kompleksno je to pitanje. Međutim, nesumnjivo je da je komunistička vlast preporodila Crnu Goru. Ne samo zato što su otvorili fabrike i napravili puteve. Novac za to je uglavnom dat iz saveznih fondova. Doprinijeli su u velikoj mjeri stvaranju novog čovjeka u Crnoj Gori. Doprinijeli su prevaspitavanju naroda. U tom periodu smo bili i vrijedni, i posvećeni, i odgovorni, i humani, i zaista je od 1945. pa do poznih 80-ih, Crna Gora dala i pokazala najbolji dio sebe. Poštovale su se neke vrijednosti i uistinu smo bili bolji. Pa vidite, i ovo što smo uzeli kao negativno identitetsko nasljeđe, poslije 1945. se ipak nije prepoznavalo na negativan način, niti je neko trpio sankcije zbog svojih opredjeljenja.

Znate, u Crnoj Gori je odnos između pripadnika četničkog i partizanskog pokreta 1941–42. bio gotovo 50 naprema 50 odsto. Znači, vi u jednom trenutku imate partizansko-četničku Crnu Goru pola-pola. Ali već 1946. godine nemate podjelu vrijednosti i institucija pola-pola. Znači, ipak se potomcima i onih koji su bili na drugoj strani davao prostor i tretirani su ravnopravno. Mnogi od ljudi čiji su očevi pripadali četničkom pokretu zauzimali su čak i visoka mjesta u novoj vlasti. Znam dvojicu potpredsjednika republičke vlade u Crnoj Gori čiji su očevi stradali kao pripadnici četničkog pokreta, jedan tu neđe u okolini Cetinja, drugi na Zidanom Mostu. Da ne pričam o svim drugim. I to je ono pozitivno biće Crne Gore. Znači, ipak je na jedan način ostvarena tolerancija i ravnopravnost u Crnoj Gori i to držim za značajno nasljeđe tog vremena. Što smo mi mnogo čega i mnogo vrijednosti izokrenuli i dali im neki drugi smisao kasnije, nakon smrti Josipa Broza i nestanka tog sistema, to je već naš problem, a ne problem tog sistema i komunizma. Naša je tragedija, ali i tragedija svih jugoslovenskih naroda, što su nakon nestanka tog sistema umjesto komunizma izabrali nacionalizam i šovinizam. A uvijek je bolje biti komunista nego nacionalista.

Kako biste ocijenili period od 2006. godine na ovamo?

Zavisi koji segment tog perioda gledate. Jako je teško govoriti o tom periodu. Ne može se reći, kao što se ponekad čuje, da nije urađeno ništa vri-

jedno ili da je sve što je urađeno loše. Priznajem da taj period nije za apsolutnu glorifikaciju, ali nije ni za neke krajnje kritičke ocjene. Nesumnjiva je emancipacija u ovih 14 godina. Ipak, Crna Gora nije ista. Uzmite Crnu Goru 2000. godine i uzmite je danas. Ona nije ista, bez obzira što mi to sad gledamo iz nekih drugih dnevnih uglova. Ona se mnogo promijenila. Na bolje, naravno. Kao mjesto za život i rad. Da li smo mi kao ljudi, odnosno, kao društvo postali bolji, čini mi se da nijesmo.

Kako smo došli do promjene 30. avgusta 2020. godine, i svega što je uslijedilo nakon tog dana?

Uvijek postoje dvije Crne Gore. Crne Gore koje se bore između sebe. Ali ove parlamentarne izbore ne mislim da svedem na tu priču. Tu su se borile Crna Gora koja ima modernistički oblik, modernu i emancipatorsku ideju i Crna Gora koja mnogo drži do tradicije i juri da se vrati u XIX vijek. I zaista je ona Crna Gora, koja na moderan način vidi crnogorsko društvo, ipak napravila određene iskorake.

Imamo nekoliko institucija koje se bave identitetom poput Matice crnogorske, Fakulteta za crnogorski jezik, PEN centra i svaka od tih institucija barata budžetima koji su na ivici održivosti. S druge strane, Srbija ulaže milione u Srpsku kuću, Srpski radio i Srpske novine u Crnoj Gori. Vidite li tu problem?

Nije to stvar novca i ulaganja. Da je stvar novca, najbogatija nacija bi lako nametnula drugoj naciji svoju naciju. Ljude ne treba kupovati da bi bili za svoju naciju.

Ne kupovati nego edukovati. Koliko je uradila država Crna Gora na edukaciji svojih građana?

Znamo koliko traje osnovnoškolski i srednjoškolski proces edukacije. Ne može se sve edukovati za 15 godina. Dakle, nije stvar u institucijama, nije

stvar u novcu, nego u ljudima koji čine institucije i, naravno, u datostima na koje institucija ne može da utiče. Svijest ljudi je jako teško promijeniti. I tu ne znače mnogo činjenice i istina koju te institucije iznose. Jer, mnogi identiteti ne počivaju na istinama i istine smatraju svojim neprijateljima. Možete sto puta plasirati istinu, oni je neće prihvatiti. Da nije tako desile bi se neke promjene. Stvar jednog društva je, po mom mišljenju, da stvara poželjni ambijent u kome će se oblikovati identiteti, a ne da vrši propagandu identiteta. Jer bi, po toj logici, najbolje rezultate u toj propagandi postigao onaj ko ima najviše novca za propagandu.

Sljedeće godine bi trebalo da bude popis. U Vladi Republike Srbije kažu da je to njima najbitnija stvar.

Kako to komentarišete?

Vrlo interesantno. Čuo sam već za tu priču iz Srbije kad je njihovoj nacionalnoj eliti 90-ih godina bio bitan broj i veličina katastarskih parcela. Samo su se time bavili. I zaista brojčano, broj je bio dobar, a rezultati toga njihovoga nauma su bili katastrofalni. Identitet nije broj. Identitet je kvalitet. To nije ekonomija da je više – više, a manje – manje, i da je bitno više ili manje. Bitan je kvalitet elite koju jedan identitet ima. Tako gledam na popis stanovništva koji slijedi. Dominaciju jedne nacije u Crnoj Gori neće odrediti njen broj, nego kvalitet njene elite. Ako imate elitu, onda ste vi dominantna, vodeća nacija.

Vaša koleginja, istoričarka Latinka Perović rekla je da joj je sahrana mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija izgledala kao druga antibirokratska revolucija. Te slike su obišle svijet. Kad smo već kod identiteta, kako Vama to djeluje? Kako nas posmatraju sa strane?

To su te dvije Crne Gore. I ta stvarnost nije od juče. Da li smo mi uvijek bili svjesni postojanja te druge Crne Gore ili ne, to je drugo pitanje. To je već naš problem. Ali one postoje, i postojaće i dalje. Nemojte misliti da će to nekom emancipacijom da prođe. Ne žude svi za emancipacijom. Naprotiv. Ovdje je ono što je konzervativno moderno. Što ste više retro, to ste više u

dubini bića. Ako je to vaš identitet, u redu. Ali za 20 godina vidjećete gdje ćete biti sa takvim identitetom.

Gdje će biti Crna Gora za 20 godina?

To opet zavisi od onih koji budu odlučivali o njoj, i koji su njena politička, naučna, intelektualna elita. Jedno društvo se uvijek opredjeljuje prema idejama koje se kreiraju u užem krugu, a koje društvo prihvata ili ne.

Crnu Goru ste u jednoj svojoj knjizi okarakterisali kao naciju sa greškom. Hoćete li objasniti taj naslov?

Nacija s greškom je nacija koja se protivi uporištima na kojima počiva. To je za mene nacija s greškom. Zamislite kad neko kaže da je Crnogorac, a neće da ima nezavisnu državu. Taj je tekst o naciji s greškom pisan u pre-dreferendumskom periodu. Ja sam se pitao kakav je to čovjek koji sebe nacionalno smatra pripadnikom crnogorske nacije, a neće da ima državu, koja je uporište te nacije i tog identiteta. Zato sam to vidio kao naciju s greškom. Čak, morate ubjeđivati nekoga da bude za svoju državu i da ima svoju državu. Sad se pominje popis, pa se strahuje kako će da bude, kako će ljudi reagovati. Znae, meni je to smiješno da se neko uplaši da kaže da je Crnogorac ili da pravi kalkulaciju pa da se deklarirše pripadnikom druge nacije. Ako zavisimo od takvih ljudi koji se boje da kažu što su, ili prave kalkulaciju sa sopstvenom nacijom, pa što će nam takva nacija. Vjerujte, ja nemam želju da budem sa njima u istoj naciji. Slobodno neka biraju, neka kalkulišu ili neka se plaše, što god.

Istoričar ste, a ipak ću pitati – što možemo da očekujemo u bližoj budućnosti?

Nije uobičajeno da se istoričar bavi budućnošću i da proba da je predvidi. Mi nijesmo učeni za to. Mi smo pametni unazad. Da ja sad pravim projekcije za budućnost, možda bi to bilo simpatično, ali ne bi bilo ni pametno ni utemeljeno, tako da se ipak ne bih bavio time. Ali, vjerujem u jednu stvar

upravo kao historičar, a to je da će Crna Gora uvijek biti ono što ona jeste – posebnost i država, i da će ljudi, kako god se osjećali, ipak sebe uvijek iskazivati Crnogorcima. Crna Gora je do sad u historiji imala toliko prilika da nestane i nijednu nije iskoristila. Znači, kad ste 150 godina pod okupacijom, pa onda nakon 150 godina obnovite državu, to znači da imate ukorijenjenu svijest o posebnosti. Uvijek se Crna Gora vrati u ono svoje prirodno ležište. Neko proba da je zaljulja, da je gurne na drugu stranu, ali koliko god gurali Crnu Goru na drugu stranu, svaki takav posao se završi neuspješno. Crna Gora se vrati u svoje historijsko ležište.

Znači li to da nam se 1918. neće ponoviti?

Neće u tim okolnostima. Nije Crna Gora uništila sebe 1918. nego su drugi riješili da unište Crnu Goru. Ne bi ona tako prošla da nije bio takav politički kontekst u Evropi. Kao što ni danas nije. Mi smo mali narod, ali ipak trajemo hiljadu godina. To nešto znači.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

BRANKO LUKOVAC

DIPLOMATA

Branko Lukovac rođen je u Gornjoj Morači 1944. godine. Nakon školovanja u Somboru odlazi u Beograd gdje završava Ekonomski fakultet i poslijediplomske studije. Nakon angažmana u Savezu socijalističke omladine Jugoslavije, 1972. godine prelazi na mjesto savjetnika Komisije za međunarodnu saradnju SSRNJ. Lukovac 1974. preuzima dužnost Generalnog sekretara Jugoslovenske komisije za saradnju sa UNESCO-m.

Poslije zemljotresa 1979. godine radi na formiranju budućeg Ministarstva inostranih poslova SR Crne Gore, tad pod nazivom Republički komitet za odnose sa inostranstvom, i ubrzo postaje njegov predsjednik. Nakon završetka mandata ambasadora u Tanzaniji, Vlada SFRJ ga imenuje za pomoćnika ministra inostranih poslova. Zbog rata i raspada Jugoslavije, maja 1992. podnosi ostavku.

Na poziv državnih organa Crne Gore 1999. godine preuzeo je predstavništvo Vlade Crne Gore u Ljubljani. Za ministra MIP-a Crne Gore izabran je 2000. a zatim ministra za međunarodne ekonomske odnose u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora. Polovinom 2005. godine izabran je za koordinatora Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru. Nakon referenduma kao prvi ambasador Crne Gore u Hrvatskoj, završava profesionalnu karijeru.

PODGORICA

19. novembar 2020. godine

Kako smo degradirali sami sebe

**Kako, s ove distance, gledate na prve korake
svoje diplomatske karijere?**

Od početka studija na Ekonomskom fakultetu bio sam involviran u međunarodnu organizaciju za razmjenu studenata ekonomskih i komercijalnih struka, nakon toga i na Univerzitetu, gdje sam imao zadatak da se staram o blizu 5.000 studenata iz oko 50 zemalja, najvećim dijelom iz Azije, Afrike, Latinske Amerike, pa i nekih evropskih zemalja, a koji su studirali na Beogradskom univerzitetu.

U okviru rada Saveza omladine Jugoslavije i Socijalističkog saveza Jugoslavije, odvijale su se dosta intenzivne međunarodne aktivnosti. Socijalistički savez je tad bio domaćin izuzetnim ličnostima koje su se interesovale za iskustvo Jugoslavije u samoupravnom sistemu, poput Vili Branta, Miterana, Olafa Palmea. Bila je to organizacija preko koje je Jugoslavija pružala pomoć oslobodilačkoj borbi naroda, a ja sam bio na čelu izvršnog tijela koje je radilo na mobilisanju i pružanju pomoći. Imali smo intenzivne kontakte s liderima oslobodilačkih pokreta koji će kasnije postati predsjednici država. Zbog toga je to bio veliki zadatak, velika škola, a istovremeno i velika čast i privilegija.

Jugoslavija je u to vrijeme bila važna. U Ujedinjenim nacijama bili smo zemlja velikog ugleda, kao i u procesu stvaranja i djelovanja Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS).

Sreli ste se i saradivali s nizom političkih lidera svijeta. To govori o Vašoj karijeri, ali i o statusu Titove Jugoslavije.

Socijalistički savez je saradivao s velikim brojem partnera iz mnogih zemalja. Bio sam zadužen za zemlje Azije. Na čelu organizacija iz tih zemalja često su bili lideri tih država. Recimo, na čelu Kongresne partije Indije bila je Indira Gandhi, na čelu Partije slobode Šri Lanke bila je Sirimavo Bandaranaike, također predsjednica Vlade Šri Lanke. Slično je i kod drugih. Jugoslavija je pomagala oslobodilačke pokrete i oružjem i kadrovima. Jugoslavija je tako bila najveći podržavalac i pomagač Oslobodilačkog pokreta MPLA-a Angole, na čijem čelu je bio Agostino Neto, prvi predsjednik Angole nakon ostvarenja nezavisnosti. Tako je bilo i s Južnom Afrikom. Nakon puštanja iz zatvora Nelsona Mandele i drugih zatvorenika iz oslobodilačkih pokreta, išao sam na konsultacije s liderima afričkih zemalja kako bi vidjeli može li Jugoslavija uspostaviti diplomatske odnose s Južnom Afrikom. Konsultacije su pokazale da Jugoslavija ima takav ugled, da, ukoliko bi donijela određenu odluku, ostali bi je slijedili, a za to je još bilo prerano i trebalo je sačekati prve demokratske izbore u Južnoj Africi.

Na poziv predsjednika Crne Gore Veljka Milatovića, 1972. godine, dolazite na poziciju Sekretara Komisije za međunarodnu saradnju i veze.

Kakav je bio Vaš odnos s Milatovićem?

Saradivali smo tokom njegove dužnosti kao predsjednika Savezne konferencije Socijalističkog saveza Jugoslavije i kao predsjednika Crne Gore. To su 70-te godine XX vijeka kad je trebalo da ljudi koji su bili na funkcionerskim mjestima u saveznim institucijama, izaberu koju republiku oni predstavljaju i gdje se vode u evidenciji. Prihvatio sam prijedlog Milatovića i vodio sam se kao kadar Crne Gore.

Veljko Milatović je bio diplomata. U Saveznoj konferenciji, on je bio domaćin nizu istaknutih ličnosti iz mnogih zemalja Evrope, Azije, Afrike itd. Bili smo zajedno na jednom dužem putu po azijskim zemljama. Bio

je šef delegacije u kojoj su bili predsjednik Socijalističkog saveza Srbije, predsjednik Međunarodne komisije Saveza omladine Jugoslavije itd. Imali smo razgovore s istaknutim ličnostima, dobro smo se razumjeli i dobro saradivali. Bilo je i trenutaka kad je bilo dilema, kao na primjer dok smo radili na zajedničkom dokumentu s domaćinima: da li da unesemo da je Pokret nesvrstanih, zbog programa dvadesetogodišnje saradnje Indije sa Sovjetskim Savezom u prirodnom savezništvu sa SSSR-om, na čemu je insistirala Indija, ili ne? Za nas je to bilo teško prihvatljivo, jer smo mi bili dosljedni vanblokovskom karakteru Pokreta nesvrstanih. Dilemu je, takođe, izazvala okolnost da smo mi bili socijalistička zemlja, a Indija nije. Milatović je držao do ljudi koji se specijalizuju za neke oblasti, poštovao je drugačije mišljenje.

Ispred Crne Gore, činili smo prve delegacije koje su išle u države s kojima je Crna Gora uspostavila saradnju. Jednom prilikom, stigao je prijedlog iz Ministarstva spoljnih poslova Sovjetskog Saveza da uz Rusiju prihvatimo saradnju i s njihovom najmanjom republikom Jermenijom. U crnogorskoj delegaciji su bili i potpredsjednik Vlade Niko Stanojević i glavni i odgovorni urednik *Pobjede* Marko Špadijer. Imali smo izvanredne kontakte s prvim ličnostima institucija, uključujući i partijska rukovodstva i na nivou Rusije i na nivou Jermenije, ali isto tako i na nivou Sovjetskog Saveza.

Poslije zemljotresa, krenuli smo putem kojim su prije nas druge republike krenule, a to je da budemo aktivan činilac kreiranja i sprovođenja spoljne politike i međunarodne saradnje Jugoslavije i da kao Republika imamo tj. da razvijamo odnose s republikama i pokrajinama drugih federalnih država. Mi smo, takođe, htjeli da stvaramo kadar za sjutrašnju diplomatiju, odnosno tad zajedničku diplomatiju SFRJ, kadar ne samo iz redova onih koji su već bili tamo pa se svrstali na listu Crne Gore, nego i da uključimo mlade ljude koji su se školovali, koji su počinjali rad, koji su primani u naše Ministarstvo spoljnih poslova ili u neke druge državne organe, a imali su predispozicije da budu predloženi za rad u savezним organima, odnosno u diplomatsko-konzularnim predstavništvima.

**Sarađujete s UNESCO-om od 1974. godine.
Što je najvažnije u tom periodu urađeno?**

U tih pet godina, dok nijesam pozvan da dođem u Crnu Goru zbog zemljotresa, u UNESCO-u smo postali najaktivnija članica jer smo imali oko 350 naučnih radova, stručnjaka iz oblasti kulture, obrazovanja, informacija ... koji su nastojali da preko Organizacije ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu ostvare angažovanje na međunarodnim projektima ili pak, da neki svoj projekat stave pod okrilje UNESCO-a.

Kad je donijeta Konvencija o zaštiti svjetskog prirodnog i kulturnog nasljeđa, mi smo, u saradnji s republikama, znači i s Crnom Gorom, uspjeli da obradimo i pripremimo dokumentaciju za prve projekte koji će biti razmotreni i eventualno upisani u listu svjetske prirodne i kulturne baštine. Prijavili smo Kotor s dijelom Boke Kotorske, Durmitor, uključujući i dio Tare, Dubrovnik, Dioklecijanovu palatu u Splitu, Sopoćane... To će biti od izuzetnog značaja upravo zbog toga što su naši kulturno-istorijski spomenici pretrpjeli velike štete u zemljotresu koji je aprila 1979. godine zadesio Crnu Goru. Obratili smo se UNESCO-u za stručni pogled u koncepciji obnavljanja kulturno-istorijskih spomenika i u finansijskom smislu, s obzirom na to da je ta međunarodna organizacija mogla da vodi kampanju kod država članica za prikupljanje potrebnih sredstava za Crnu Goru.

**Je li još neko od kulturno-istorijskih dobara u Jugoslaviji
stavljeno na listu UNESCO-a nakon zemljotresa?**

Nemam informaciju da je još neki od kulturno-istorijskih spomenika došao na tu listu. Znam da se pripremalo nekoliko prijedloga i za tu, i za jednu drugu listu nematerijalnih dobara. Dokle je to stiglo, ne znam.

S našim poznatim slikarom Dimitrijem Popovićem dali sam iz Zagreba prijedlog da se povodom 200-godišnjice rođenja Njegoša, pokrene akcija kod UNESCO-a, jer u ovoj organizaciji postoji projekat obilježavanja okruglih godišnjica istaknutih ličnosti iz oblasti nauke i kulture. To je bila jedinstvena prilika da Crna Gora s Njegošem bude prisutna kod svake države članice

koja onda obilježava tu godišnjicu, a UNESCO formira jedno međunarodno tijelo koje će promovisati tako nešto. Na žalost, nije bilo reakcije od strane nadležnog organa iz Crne Gore.

Pozvani ste da dođete i pomognete Crnoj Gori nakon zemljotresa. Na koji ste način još pomogli?

Crna Gora u to vrijeme nije imala Ministarstvo spoljnih poslova. Postojala je velika međunarodna solidarnost država, međunarodnih organizacija i iseljenika da pomognu Crnoj Gori. Zemljotres je jako pogodio naročito primorski dio Crne Gore, ali i dio unutrašnjosti. Trebalo je kontaktirati sa svim tim državama kako bi se organizovalo eventualno slanje njihovih delegacija koje bi vidjele i pregovarale o tome kakvu pomoć mogu da daju, a zatim i oko prijema eventualne pomoći. Godinu dana je, recimo, trajala realizacija pomoći tadašnjeg Sovjetskog Saveza i Amerike koja je odlučila da napravi desetak objekata u oblast zdravstva, domove zdravlja itd.

Kao kadar Crne Gore u saveznim organima, u dijelu Saveznog izvršnog vijeća koji je odgovarao za odnose Jugoslavije s UNESCO-om, pozvan sam na kratkoročnu ispomoc, mjesec-dva, što će se pretvoriti u šest i po godina jer se ubrzo donosi odluka da i Crna Gora formira, kao posljednja od svih republika tadašnje Jugoslavije, Ministarstvo inostranih poslova. Dogovoreno je da se taj organ zove Republički komitet za odnose s inostranstvom, što bi značilo da imamo ljude iz institucija obrazovanja, nauke i kulture, privrede itd., u jednom zajedničkom tijelu koje će razmatrati programe, prihvatati inicijative, a sve u cilju kako bi međunarodna saradnja dobila širu društvenu osnovu.

Tad smo formirali i prve kadrove u Crnoj Gori koji su radili u tom organu, postepeno razvijali aktivnosti ne samo za korišćenje inostrane pomoći zbog zemljotresa, nego isto tako i u participaciji u jugoslovenskim institucijama u procesima izgradnje jugoslovenske spoljne politike. Bilo je važno da se pokaže da je Crna Gora neko ko je u stanju da održava odnose s drugim državama, doduše s federalnim jedinicama drugih država. Sarađivali

smo i s Rusijom i Jermenijom u Sovjetskom Savezu, u Njemačkoj Baden Virtembergom i gradovima Hamburgom i Brenom. U Italiji je Pulja bila naš tradicionalni partner s kojim smo razvijali saradnju preko Jadranskog mora itd. Tako je to teklo i u formiranju kadrova za buduću diplomatiju.

Kako ste birali kadrove?

Bio sam nov u Crnoj Gori, bez mnogo poznanstava, naročito onih ljudi koji su bili u republičkim organima. Prve kadrove sam primao na bazi sugestija rukovodećih ljudi u Crnoj Gori. To su bili dobri ljudi, ali bez znanja i vještina potrebnih za te poslove, tako da smo kasnije kroz selekciju, raspisivanje konkursa i ono što su nam konkursi i ispiti dali, dobijali ljude koji su zaista mogli da pokriju sve ono što je republika radila prema inostranstvu, bez obzira da li su se aktivnosti odvijale u Ministarstvu, Republičkom komitetu, Izvršnom vijeću, Predsjedništvu, Socijalističkom savezu ili negdje drugo. Oni su bili ti koji su činili zajedničko tijelo koje je moglo da se nosi sa sve širom međunarodnom saradnjom, koja se intenzivno odvijala nakon zemljotresa i uspostavljanja odnosa s pojedinim državama, odnosno federalnim jedinicama pojedinih država.

Od 1985. godine ambasador ste Jugoslavije u Tanzaniji. Tamo ste bili s porodicom. Jesu li članovi vaše porodice radili tamo?

Tad su na nivou Ministarstva spoljnih poslova, odnosno Saveznog sekretarijata za inostrane poslove postojali jasni kriterijumi, a koji su značili da ako ste s bračnim drugom onda mu miruje radni odnos dok je s vama u inostranstvu, a niko iz porodice nema pravo u inostranstvu, gdje ste poslati, da se bavi biznisom. Položaj ambasadora je bio jako povoljan i dovoljne su bile prinadležnosti da zaista nije trebalo niko drugi iz porodice da radi i zarađuje tokom obavljanja te dužnosti.

Dok smo bili u Tanzaniji, jedna kćerka koja je bila u muzičkoj školi, zamoljena je da drži časove muzike nekim učenicima. Oni su bili spremni da to

plate. Međutim, upravo zbog ovog pravila kazali smo da se preko fonda taj novac preda u humanitarne svrhe. Na kraju saznamo da je u našem susjedstvu, blizu rezidencije, bila škola bez klupa, stolica i učila. Ta sredstva su bila poklon toj školi.

To je bio period 1985–1989. godine, kad je tekao proces dekolonizacije, naročito proces postepenog ukidanja aparthejda u Južnoj Africi. Tanzanija je bila sjedište mnogih oslobodilačkih pokreta, a njen raniji predsjednik Džulijus Njerere je bio jedan od tvoraca Organizacije afričkog jedinstva. Oči diplomatije bile su uprte u dešavanja u Tanzaniji, zemlji na čijem čelu je bio lider s velikim autoritetom u Africi. Mi smo imali otvorena vrata kod svih rukovodećih ličnosti u Tanzaniji, počev od predsjednika Njererea. Imali smo kontinuiran dijalog, što nije bila mogućnost za mnoge druge diplomate.

Ambasador Ujedinjenog kraljevstva Velike Britanije, kad sam mu se predstavio odmah po dolasku, što je uobičajena protokolarna praksa, rekao je da mi zavidi kakvu zemlju predstavljam. Da je to rekao neko iz Ruande, Burundija ili Zambije ne bih se čudio, ali da to kaže ambasador Ujedinjenog kraljevstva, zemlje koja je bila najveća imperija na svijetu, začudilo me. To sam mu i rekao. Objasnio mi je da je bio prisutan u Ujedinjenim nacijama kad se odlučivalo u Generalnoj skupštini. Primijetio je da se države članice nijesu okretale da vide kako Britanija glasa, a da se pola sale okretalo da vidi kako glasa Jugoslavija i da su se prema njoj ravnali.

Mandat Vam traje do 1989. godine, nakon čega se vraćate u Jugoslaviju. Ubrzo počinje rat. Kako ste vidjeli prilike u Jugoslaviji?

Rukovodstvo Crne Gore je promijenjeno u januaru 1989. godine. Gazimestan se dešava u junu te iste godine, a moj povratak je bio oktobra 1989. godine. U Ministarstvu spoljnih poslova smo, pošto sam bio imenovan za pomoćnika saveznog sekretara za inostrane poslove, nastojali da prenesemo poruke novim rukovodstvima kako dovodimo u opasnost naš međunarodni položaj s politikom kakva je tad vođena i kako nam čak prijete da

će se pokrenuti inicijativa za uvođenje sankcija prema Jugoslaviji od strane Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija.

Zbog svega ovoga, morao sam ići s Borisavom Jovićem, tadašnjim predsjednikom Predsjedništva Jugoslavije, u posjetu Kini jer se smatralo da možemo dobiti podršku Kine da se uloži veto u Savjetu bezbjednosti Ujedinjenih nacija na inicijativu za uvođenje sankcija. Mi smo kao Ministarstvo spoljnih poslova, odnosno Savezni sekretarijat za spoljne poslove, ocijenili da je to nepotrebno i da Kina sigurno neće uložiti veto, jer će se ona rukovoditi stavovima evropskih zemalja pošto smo mi evropska zemlja. Tako je bilo. Bio je uzaludan put.

U septembru 1989. godine je održan Samit nesvrstanih u Beogradu, Jugoslavija je bila predsjedavajuća Pokreta nesvrstanih, a to je bila moja dužnost u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove. Jedan broj nesvrstanih zemalja, učesnika Samita, imao je inicijativu da se formira delegacija lidera Pokreta nesvrstanih koja će doći i koja će razgovarati s našim rukovodstvom kako bi pomogli da se prevaziđe kriza i zaustave sukobi u Jugoslaviji. To je bilo u vrijeme Slobodana Miloševića. Nažalost, rukovodstvo nije prihvatilo takvu inicijativu, ali smo ipak došli na dnevni red sastanka nesvrstanih u Indoneziji 1992.

Maja mjeseca 1992. godine, nešto prije nestanka SFRJ, održana je Konferencija ministara inostranih poslova u Indoneziji, na ostrvu Bali. Pošto ni Ante Marković ni Budimir Lončar više nijesu smjeli da dolaze u Beograd zbog prijetnje njihovoj bezbjednosti, vođenje te institucije, Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, bilo je prepušteno meni. Vodio sam delegaciju na sastanak ministara inostranih poslova u Indoneziju da bih predao predsjedavanje narednom domaćinu, Indoneziji. Vršeni su veliki pritisak da se na dnevni red stavi tačka – Jugoslavija, stanje u Jugoslaviji, i opasnost po Jugoslaviju, te kako nesvrstani mogu pomoći Jugoslaviji. Na kraju sam morao da to prenesem rukovodstvu i da rukovodstvo onda pošalje predsjednika Predsjedništva Borisava Jovića u Indoneziju da on objasni. Jović je pokušao da ih uvjeri da će rukovodstvo riješiti taj problem, ali, mislim da je nakon toga zabrinutost porasla. Bile su neke zemlje, recimo Egipat, koje su htjele

čak da prozovu Jugoslaviju na zvaničnoj konferenciji ako bi se Jugoslavija suprotstavila ulasku delegacija iz, recimo, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine itd. Naprotiv, mi smo na Ministarskoj konferenciji, oslanjajući se na Vladu Anta Markovića, koja je u potpunosti podržala naš stav da se nećemo suprotstaviti njihovom dolasku time pokazali da u tome vidimo prve mostove međusobnog povjerenja i saradnje s tim zemljama.

Kako se tad zvanični Beograd ponaša prema kadrovima u diplomatiji koji se ne slažu s politikom Slobodana Miloševića?

Ljudi koji su bili u tadašnjem Ministarstvu spoljnih poslova su bili pod velikim pritiskom Srbije da očiste Ministarstvo od onih kadrova koji su se suprotstavili politici Srbije i politici Miloševića. Na primjer, imali smo pomoćnika saveznog sekretara, bio je kadar Hrvatske, ali je bio Srbin iz Hrvatske, Novak Pribičević. Njega su pokušavali da kao Srbina iskoriste da on bude, na neki način, advokat Miloševićeve politike. On to nikako nije htio, ali je odbio i Tuđmanov zahtjev da on formira partiju Srba u Hrvatskoj. Vođena je velika kampanja protiv njega. Čovjek je na kraju morao da napusti Sekretarijat inostranih poslova.

Kadrovi iz Slovenije i Hrvatske žalili su se da su im predstavnici vlasti Srbije upadali u stanove, da su ih tjerali iz stanova koje su imali kao kadrovi koji su delegirani iz tih drugih republika, ali su živjeli u Beogradu. Nas nekoliko smo predložili zamjeniku saveznog sekretara Milivoju Maksiću da svoju časnu biografiju ne kalja time što će prihvatati naloge iz Srbije da otpušta kadrove iz Slovenije i Hrvatske. Mene nijesu dirali jer su računali da će Crna Gora biti uz Srbiju, niti su me otpustiti iako sam se javno suprotstavljao toj politici i ukazivao na opasnosti po Jugoslaviju, da će biti uvedene sankcije itd.

Kad se vidjelo da je Jugoslavija završila i da se ide u konfrontaciju s međunarodnom zajednicom i da naše inicijative nijesu pomagale, odlučio sam da napustim Ministarstvo. To sam uradio čim sam se vratio s Balijske, Indonezije, maja 1992. i to tako što sam zamolio predsjednika Crne Gore, Momira Bulatovića za prijem. Saopštio sam mu da je razlog zbog čega napuštam

poziciju – politika kakva se vodi u zemlji od strane Miloševića, uz pomoć Crne Gore, da ta politika vodi zemlju u propast, u potpunu izolaciju, da smo mi pokušali da im to stavimo do znanja, jer nije bilo pomoći. Momir Bulatović je tad pokazao puno razumijevanje za argumentaciju koju sam iznio. Čak je rekao da su njega obmanuli tako što su mu kazali da desetina hiljada Zengi dolazi iz Hrvatske u Crnu Goru, potom da se neće koristiti aerodromi u Podgorici za akcije prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini itd. Zamolio me je da ne podnosim ostavku, uz obećanje da ću imati podršku Crne Gore. On se nadao da će se stvari mijenjati u pozitivnom pravcu. Međutim, moja odluka je bila čvrsta, iako sam prihvatio da još malo razmislim. Poslije nekoliko dana u Crnu Goru dolazi novoimenovani ministar inostranih poslova Vladislav Jovanović. Trebalo je da se napravi dogovor oko mjesta zamjenika, koje je pripadalo Crnoj Gori. Jovanović je kazao da bi to trebalo da bude Lukovac, ali da je on protivnik Miloševićeve politike. Onda je predsjednik Crne Gore Momir Bulatović rekao: „Mi smo obavili razgovore, ja sam ga zamolio da ne podnosi ostavku, molim Vas da s njime razgovarate, on ima punu našu podršku...“. Vladislavu Jovanoviću sam, kad me je pozvao, rekao da je moja odluka definitivna.

Tad sam sa Stanislavom-Ćanom Koprivicom, odnosno firmom „Montex“, dogovorio da otvorim i vodim njihovo predstavništvo u Južnoj Africi.

Sa gospodinom Koprivicom ste 1982. godine dijelili ideju da kompjuterizujete škole u Crnoj Gori. To baš i nije naišlo na razumijevanje?

Bilo je teškoća da se prihvati „Montex“ u Crnoj Gori pošto se tad smatralo da je za malu Crnu Goru dovoljno jedna spoljnotrgovinska organizacija, a to je bila „Industriaimport“. Međutim, uspjeli smo uz razumijevanje čelnih ljudi u Crnoj Gori da ipak registrujemo „Montex“ kao drugu spoljnotrgovinsku organizaciju i ona se pokazala mnogo inicijativnija u odnosu na „Industriaimport“.

Ćano Koprivica je tad izašao s programom kompjuterizacije škola u Crnoj Gori. Program je djelimično realizovan, ali je bilo prigovora zbog čega se

to daje „Montex“-u iako niko drugi nije nudio sredstva za kompjuterizaciju škola. Ili, recimo, u delegacijama koje je Milatović vodio u Rusiju i Jermenu, Momo Cemović u Češku i u Ameriku, Radivoje Brajović u Njemačku, bio je i Koprivica. Pomagao je i pokazivao interes za sve inicijative. Naš tadašnji ambasador u Sovjetskom Savezu Milojko Drulović nam je rekao da se „Montex“ svuda javlja, konkuriše i dobija projekte. Čano Koprivica je izašao s inicijativom da čitava Crna Gora bude slobodna carinska zona, da to bude okvir za mnoge inicijative stvaranja firmi iz raznih oblasti, a najviše iz oblasti prerađivačke industrije u Crnoj Gori.

U Crnu Goru se vraćate 1999. godine, nakon što se Đukanović jasno distancirao od politike Slobodana Miloševića. NATO kampanja bombardovanja zbog nasilja nad albanskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji već je bila počela. Tad Vas šalju u Ljubljanu. S kojim ciljem?

Tokom kampanje bombardovanja SRJ od strane NATO-a, vojska je zatvorila sve granice, a rukovodstvo Crne Gore je bilo odlučno u orijentaciji da vodi spoljnu politiku, ostvaruje veze, povezuje se sa zapadom, Zapadnom Evropom, Amerikom... s obzirom na to da je bilo nemoguće to raditi iz Crne Gore jer je Vojska SRJ zatvorila sve granice. Dogovor je, stoga, bio da formiramo predstavništvo Vlade Crne Gore u Sloveniji, u Ljubljani. Imenovan sam za šefa tog predstavništva. Ubrzo smo organizovali dolazak naših delegacija i kad je američki predsjednik Bil Clinton u junu bio u Sloveniji, dogovorili smo sa Slovenijom da se otvori prostor za susret Đukanovića i Klintona.

I niz drugih susreta je išao preko Slovenije. Moram da kažem da smo tad uspostavili jako dobre odnose u oblasti ekonomije. Sa Slovenijom je tad vođen razgovor i oko saradnje u oblasti tunelogradnje. Tunel „Sozina“ je građen zajednički jer su Slovenci to radili, ali u saradnji s našom privredom. Takođe, uspostavljena je turistička saradnja i slovenačka firma, tad je bila državna firma, je dobila Hotel „Maestral“ da ga koristi za promociju turizma u Crnoj Gori, ali isto tako i za privlačenje italijanskih i drugih turista

koji su željeli da u tom hotelu koriste usluge kockarnice, što u Italiji nisu mogli da imaju. Organizovali su avioprevoz iz Barija, Rima, Napulja... do Crne Gore. Uspostavljena je saradnja *Lovćen osiguranja* i njihovih firmi. Dio slovenčke Vlade koji se bavio Evropskom unijom, otvorio je mogućnost da nam u potpunosti pomogne u procesima približavanja EU. Naravno, trebalo je prvo riješiti pitanje nezavisnosti Crne Gore. Tek nakon toga, došlo bi u obzir da vodimo pregovore s Evropskom unijom oko članstva.

Sljedeće, 2000. godine, Vas biraju za ministra spoljnih poslova Crne Gore. Kakvo ministarstvo i organizaciju rada ste zatekli?

Nerado sam prihvatio prijedlog tadašnjeg predsjednika Vlade Filipa Vujanovića da ponovo preuzmem Ministarstvo spoljnih poslova jer mi se činilo da sam u dva mandata 1979. i 1982. godine bio na toj dužnosti i da bi trebalo da dođe neko mlađi, a svakako sam bio spreman da pomognem. Međutim, nakon insistiranja, prihvatio sam. Ministarstvo koje sam zatekao je bilo na neki način drugačije od onog koje sam ostavio. Prvo, nije bilo više dokumentacije iz onog ranijeg perioda, a to Ministarstvo je trebalo da prati sve međunarodne aktivnosti Crne Gore, naročito državnih organa Crne Gore. To je ranije sve bilo organizovano, i tek na bazi takve dokumentacije vi možete nastavljati saradnju koja je ranije uspostavljena. Drugo, u državnim organima nije poštovana praksa da kad se vode važni razgovori s delegacijama i partnerima iz inostranstva, obavezno bude na sastanku neko iz Ministarstva spoljnih poslova kako bi vodio evidenciju svega onoga što se dogovara i kako bi se na bazi toga mogli nastavljati poslovi. Pokrenuo sam tu inicijativu i dogovorio s rukovodiocima u državnim organima da se obavezno prihvati taj princip. I treće, postojala je praksa davanja velikog publiciteta bilo kojem diplomati koji je tad bio u Crnoj Gori, a to nije red u diplomatiji. Ako se radi o protokolarnoj ili radnoj posjeti ambasadora, daju se protokolarne informacije, a ne veliki publicitet kao kad je šef države, predsjednik vlade, ministar iz druge zemlje itd. Sugestija da se ta praksa promijeni je prihvaćena.

Na kraju, kad nijesmo kao MIP Crne Gore uključeni u razgovore s Evropskom unijom oko projekta Državne zajednice Srbija i Crna Gora, morao sam da

podnesem ostavku. Razgovori su vođeni bez prisustva Ministarstva spoljnih poslova. Mi smo smatrali da Ministarstvo spoljnih poslova mora biti učesnik u razgovorima na kom god nivou da se vode – predsjednika država, predsjednika vlada itd. Ono mora biti učesnik jer je zakonski nadležno za saradnju s pojedinim državama i međunarodnim organizacijama, da prati tu saradnju itd. Tad sam napustio Ministarstvo, ali je vrlo brzo došao prijedlog da idem za člana Savjeta ministara Državne zajednice i ministra za međunarodne ekonomske odnose upravo u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora.

Kako Vi u tom momentu vidite budućnost Crne Gore?

Nijesam bio pristalica rješenja Državna zajednica Srbija i Crna Gora. To je nametnuto od strane Evropske unije, posebno Havijera Solane. Solana je bio protivnik nezavisnosti Crne Gore. Već sam rekao, nakon oktobarskih promjena u Beogradu 2000. godine, Evropska unija se stavila na stranu Vojislava Koštunice, smatrajući da je ona dosta zaslužna za takav ishod promjena i da duguje Srbiji da je podržava i u toj njenoj namjeri da podrži Saveznu Republiku Jugoslaviju.

Solana je određen da bude posrednik, a tu se on najviše služio prijetnjama i pritiscima kako bi natjerao Crnu Goru da odustane od referenduma i prihvati taj novi model. Na kraju, on je i prihvaćen: Ustavna povelja o formiranju Državne zajednice. Međutim, mi smo u prvoj godini u Savjetu ministara i u Ministarstvu, koje je imalo poseban forum nadležnih ministara Srbije i Crne Gore, došli do zaključka da ne možemo prihvatiti sve ono što je dolazilo iz Brisela i da je najbolje da mi postupamo zasebno i prema Evropskoj uniji i Ujedinjenim nacijama, Svjetskoj trgovinskoj organizaciji i dr. To je Solana na sastanku odbio u potpunosti, da bi kasnije ipak to bio model koji je prihvaćen.

Dolaskom Koštunice na vlast, Srbija je koristila Evropsku uniju da se izvrši pritisak na Crnu Goru. Zato je referendum, koji je trebalo da bude 2001. godine odložen, zatim je i 2002. godine odložen, jer je zapriječeno da će se, ukoliko ga održimo, Evropska unija staviti na stranu opozicije i, naravno, Srbija će biti s njima. Suočeni s takvom dilemom, morali smo da

prihvatimo odlaganje referenduma. Kompromisno rješenje bila je Državna zajednica Srbija i Crna Gora; data je i mogućnost da nakon tri godine, i Srbija i Crna Gora, ukoliko se jedna od njih odluči za nezavisnost, može da organizuje referendum. Crna Gora je tu mogućnost iskoristila.

Kad su se i kako stekli uslovi za održavanje referenduma?

Ustavna povelja je predvidjela mogućnost da se poslije tri godine od formiranja Državne zajednice ostavi jednoj ili drugoj članici Državne zajednice mogućnost da provjeri da li će nastaviti u tom obliku ili će se opredijeliti za referendum o nezavisnosti. Prihvatio sam da, na prijedlog predsjednika Mila Đukanovića, napustim Savjet ministara Državne zajednice i idem za ambasadora Srbije i Crne Gore u Italiju. Razgovarali smo o tome što nam donosi državna zajednica i kakva je perspektiva. Predsjednik Đukanović mi je, pošto je bio u posjeti sjevernim opštinama Crne Gore, prenio izvjesno razočarenje što su ljudi na sjeveru sve više počeli da prihvataju Državnu zajednicu i da se zaboravlja projekat nezavisne Crne Gore. Meni je prebacio: „Evo, tvoji suverenisti su sad i protiv mene kao predsjednika, kažu da prvo treba demokratija pa onda nezavisnost...“ Rekao sam mu da mi imamo šansu poslije tri godine da organizujemo referendum i da ostvarimo našu nezavisnost. Ako je problem do suverenista, spreman sam da napravim projekat priprema za referendum, u kojim bi okupili sve one snage koje bilo da podržavaju ili ne podržavaju Vladu, jesu za Crnu Goru, nezavisnu Crnu Goru, kroz zajednički okvir, pokret ili front. Bio sam spreman da se vratim iz Rima. Saglasio se s tim. U narednih mjesec dana uradio sam projekat, i poslao mu. Đukanovića nijesam našao u Crnoj Gori, nego Ranka Krivokapića i zamolio sam, i jednog i drugog, da se izjasne. Dobio sam odgovor od Krivokapića da je to prihvatljivo, i poslije nekoliko mjeseci sam se vratio.

Već smo septembra 2004. godine, dakle gotovo dvije godine prije referenduma, formirali veliko inicijativno tijelo od oko 20 ljudi, gdje su bili i Milo Đukanović i Ranko Krivokapić, dakle lideri pojedinih partija, ali i drugi, pa i organizacije, ličnosti... koje nijesu bile pristalice Vlade, ali su prihvatile da budemo zajedno u inicijativnom tijelu, koje će kasnije voditi do formiranja

Savjeta Pokreta i jednog izvršnog rukovodećeg tijela. Koordinaciono tijelo, koje je obuhvatilo 12 ljudi, intenzivno je radilo na okupljanju snaga u Crnoj Gori. Mi smo imali više od 30.000 članskih karata, da tako kažem, unutar Crne Gore. Imali smo oko 30 organizacija u inostranstvu kao Pokret. Desilo se da smo na samom Referendumu uspjeli da dovedemo više od 15.000 glasača, onih koji su imali pravo glasa. Na parlamentarnim izborima obično dođe do 2.000 ljudi iz inostranstva koji imaju pravo glasa. Mislim da je Pokret uspio da okupi sve snage uz ono, naravno, što su imali DPS, SDP itd. u svom članstvu, ali i sve druge snage iako nam nije bila draga mjera od 55 odsto, uspjeli smo, možda tek za nešto više od 2.000 glasova da pređemo tih 55 odsto izašlih na glasanje koji su glasali za nezavisnost. Čudo se desilo, mi smo na miran, demokratski način, uz veliki broj posmatrača, u atmosferi straha u svijetu zbog toga što su raniji referendumi na našem prostoru proticali uz velike konflikte, sproveli procedure. Rezultat je bilo brzo priznavanje Crne Gore od strane najvećeg broja zemalja.

Pokret je iznio ideju suverenista koji ne bi stali iza Đukanovića. Mislite li danas da je raspuštanje Pokreta nakon referenduma bila dobra ideja?

Bili smo preokupirani time kako da iskoristimo tu, po našoj procjeni, posljednju šansu koju smo imali. Istovremeno su nam prenosili rezerve, nezadovoljstvo ljudi iz dvije vodeće partije: DPS-a i SDP-a, okolnošću da je Pokret glavni koji dvije godine vodi akciju za nezavisnost Crne Gore. Kazali smo: naša misija je ideja da dobijemo ovaj referendum, jer druge šanse nećemo imati. Ne tražimo dio kolača i perspektivu da budemo politički faktor, samo da uspijemo.

Sad mi se čini da je trebalo da donesemo odluku da Pokret nastavi i nakon Referenduma zbog toga što je to bila jedinstvena organizacija, iako je okupila ogroman broj različitih organizacija, ličnosti i institucija, akademskih sredina itd. Okupili smo, u najvećem broju, naše ljude u inostranstvu koji su imali i organizovane djelove Pokreta kao njegove ogranke. Mi smo bili ti koji su radili na tome kakvu Crnu Goru hoćemo. Tako se i zvao naš proje-

kat: Kakvu Crnu Goru hoćemo? Ostalo je to obećanje, taj projekat – Kakvu Crnu Goru hoćemo?

Bojim se da se ponovo nalazimo u situaciji koja nije bila na sceni Crne Gore od Referenduma do sad i dobar dio naših ljudi ozbiljno je zabrinut za ono što se danas dešava u Crnoj Gori.

Istoričarka Latinka Perović ova dešavanja upoređuje upravo s antibirokratskom revolucijom i kaže da se ona ponavlja u Crnoj Gori. Kako Vi vidite Crnu Goru danas?

Bilo je za očekivati da će jednom doći do smjene vlasti u Crnoj Gori. To je nešto što bi trebalo da bude svojstveno demokratskim sistemima i državama. No, način na koji je to učinjeno, uz veliko angažovanje Srbije, Srpske pravoslavne crkve i svih onih koje je ona pokušala i uspjela da objedini tad, mislim da ne sluti na dobro Crnoj Gori.

Opravdano su snage, koje su privržene Crnoj Gori kao demokratskoj, građanskoj, sekularnoj državi, državi koja vidi sebe kao dio Evrope i evroatlantskih okvira, s razlogom zabrinute da li će ova promjena zaista voditi napredovanju Crne Gore prema tim ciljevima ili će, obzirom na angažman ovih spoljnih činilaca, ići drugim smjerom. Ne zaboravimo da je Aleksandar Vučić nekoliko puta izrazio ozbiljne kritike na račun njegovih pretihodnika koji su dopustili Crnoj Gori da organizuje referendum, i da će on pokazati kako treba raditi. Sve dalje što se odvijalo, odvijalo se u saradnji tih velikosrpskih snaga, i ambicija, i politike, uz punu podršku Srpskoj pravoslavnoj crkvi i Mitropoliji u Crnoj Gori da ona organizuje, objedini sve te snage i vodi političku akciju protiv vlasti a za okretanje Crne Gore ka onome kako ona nju vidi. A mitropolija nije priznavala Crnu Goru kao državu, niti Crnogorce kao narod. Postoji ozbiljna zabrinutost što će nova ekspertska vlada, iako i jedni i drugi, i opozicija i pozicija, sumnjaju u nju, moći da uradi u ovim okolnostima. Postoji sumnja da li su to eksperti koji su kadri da vode jednu državu, ili se tu radi o uplivu spoljnog činioca – Srpske pravoslavne crkve i Srbije koja se krije iza nje.

Ukoliko u tih 200 dana, koliko su rekli, ne bude rezultata, a vrlo je opravdana bojazan da neće biti rezultata, što slijedi poslije toga? Da li su onda u izgledu novi izbori? Ili neki drugi scenario razvoja? U svakom slučaju, malo je vjerovatno da će ovakva ekspertska vlada dovesti do napredovanja u suočavanju s najvećim problemima s kojima se Crna Gora danas suočava i da nam slijede novi izbori. S druge strane, postavlja se pitanje kako izbjeći sve one opasnosti s kojima se Crna Gora danas suočava s ovom novom vlašću? Mislim da bi trebalo pružiti podršku organizovanju ljudi koji su privrženi Crnoj Gori, Crnoj Gori kao demokratskoj, kao građanskoj, kao sekularnoj državi, kao državi koja sebe vidi u okvirima Evrope i evroatlantskih okvira, a isto tako i partija koje su, da tako kažem, do sad vodile Crnu Goru i bile na neki način ključne kad je od 1997. godine pa nadalje tekao proces reorientacije političkih snaga ka Crnoj Gori kao nezavisnoj državi, kad su one zajednički radile na tom projektu. I uspjele da dovedu Crnu Goru do njene nezavisnosti. Od referenduma na ovamo, Crna Gora se nalazi u najvećoj opasnosti – da izgubi sve one attribute, sva ona postignuća koja je ostvarila do sada: da bude država koja se razvija u pravcu građanske i demokratske države, države koja će baštiniti vrijednosti Evrope, države koja će biti uskoro i prihvaćena u Evropsku uniju. Prema tome, ako su te vrijednosti u opasnosti onda bi trebalo i da političke snage koje su posvećene Crnoj Gori i takvoj njenoj perspektivi, ostave sujete po strani i da se povežu, da nađu najbolji model zajedničkog djelovanja kako bi, ukoliko se dese, a po svoj prilici će se desiti vanredni parlamentarni izbori, uklonili opasnosti s kojima se Crna Gora danas suočava.

A koje smo opasnosti vidjeli u protekla dva mjeseca. Za kraj, na koji način će se rezultati američkih izbora odraziti na politiku na Balkanu? Konkretno na Crnu Goru.

Mislim da je pozitivna okolnost to što su američki izbori rezultirali izborom Džoa Bajdena za novog predsjednika. U proteklom periodu je došlo do narušavanja mnogih elemenata međunarodnih odnosa koji su vodili nekoj perspektivi zajedničkog djelovanja na rješavanju svjetskih problema, pa je otvorena kriza u odnosima Amerike i Evropske unije i najvažnijih članica

Evropske unije, dovedena je u pitanje i podrška Amerike Organizaciji Ujedinjenih nacija, Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, UNESCO-u, Svjetskoj trgovinskoj organizaciji i dr. Višedecenijska politika prema Bliskom istoku takođe je napuštena. Vlada strah od moguće akcije Amerikanaca prema Iranu, iako je postojao zajednički program kontrole nuklearnog naoružanja koji je uključivao i kontrolu ovladavanja nuklearnom tehnologijom od strane Irana itd.

Uvjeren sam da će novi predsjednik Bajden imati pozitivan odnos i prema ovom regionu. Na žalost, došla je nova dekada s velikim krizama u odnosima i tu bi aktivniji odnos Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije mnogo značio: da se u Bosni i Hercegovini popravi ono što je propušteno Dejtonskim sporazumom koji jeste zaustavio rat, ali nije riješio problem funkcionalne, kvalitetne države koja će biti sutra i članica Evropske unije. Ili, recimo, pitanja odnosa Srbije i Kosova, ponašanja Srbije i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini itd. Evo, sad su prisutni i problemi u odnosima Crne Gore i Srbije. Mislim da bi mnogo veće angažovanje američke nove spoljne politike bilo blagotvorno i moglo bi pozitivno da utiče na stvaranje boljih odnosa u regionu.

Džo Bajden je igrao veoma pozitivnu ulogu u prethodnoj deceniji kao senator kad je upućivao ozbiljna upozorenja Miloševiću da ne vrši pritisak na Crnu Goru i uticao na američku politiku da se okrene i prati situaciju kako se ne bi dozvolilo Srbiji da destabilizuje Crnu Goru. Dakle, poznaje region i postoji realno očekivanje da će imati aktivniju ulogu, zajedno s Evropskom unijom, u rješavanju problema u regionu i unapređivanju odnosa.

Mi smo sad u situaciji da imamo i jednu moćnu regionalnu organizaciju civilnog društva, *Igmansku inicijativu*, koja je spremna da, zajedno s Evropskom unijom, Amerikom i drugima, radi zajednički, i sa državnog i sa nivoa civilnog društva, na pomirenju, rješavanju otvorenih problema i na otvaranju perspektive. Čak smo jedno vrijeme smatrali da je realno da izgradimo subregionalnu organizaciju poput Nordijskog savjeta koja će pomagati zemljama da ubrzaju svoje integracije, i istovremeno da koristimo sve ono što su zajedničke tekovine našeg regiona. Da ne govorimo o ex-Jugoslaviji.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

MARKO ŠPADIJER

PUBLICISTA

Marko Špadijer je rođen 1938. na Cetinju.

Tokom radne karijere bavio se pisanom riječju i širenjem progresivnih ideja. Bio je urednik izdavačkog preduzeća „Obod“, urednik časopisa *Ovdje*, urednik i direktor dnevnog lista *Pobjeda*. Autor je više publicističkih izdanja, romana „Bibliotekar“ i brojnih tekstova na teme iz oblasti kulture, društvenih kretanja i identitetskih traganja. Jedan je od osnivača Matice crnogorske, a dužnost generalnog sekretara obavljao je od 1993. do 2013. godine. Pokretač je i glavni urednik časopisa *Matica*. Aktivan je u svim organizacijama i pokretima koji su se zalagali za mir i toleranciju u vrijeme raspada Jugoslavije i bio beskompromisan borac za suverenu Crnu Goru. Bio je član Izvršnog odbora Pokreta za nezavisnu, evropsku Crnu Goru.

PODGORICA
26. novembar 2020. godine

Više puta na stranputici istorije

Gospodine Špadijer, od djetinjstva ste za knjige i za časopise vezani na ovaj ili onaj način. Bili ste urednik brojnih časopisa i knjiga. Kako je došlo do ideje stvaranja časopisa *Matica*, s obzirom na jubilej – 20 godina?

Kad smo formirali Maticu crnogorsku 1993. godine, svi putevi do javnosti su nam bili zatvoreni. Nijesmo htjeli da se javnosti obraćamo kroz političku propagandu ili neku vrstu reklame. Smatrali smo da bi trebalo da iskoristimo intelektualni potencijal koji se okupio oko Matice i da napravimo časopis, publikaciju u kojoj bi ljudi koji su oko nas ili s nama, objavljivali temeljite, naučne, stručne radove.

Dakle, 7–8 godina poslije osnivanja Matice crnogorske, 2000. godine smo počeli da izdajemo časopis *Matica*. Naravno, od osnivanja Matice ta ideja je živjela, ali je za realizaciju trebalo materijalnih uslova koje nijesmo imali. Sve je, uglavnom, zasnovano na entuzijazmu i na malim honorarima, u skladu sa finansijskim uslovima. Prva inicijalna novčana sredstva, gotovo beznačajna, dobili smo od USAID-a. Konceptiju časopisa slali smo na razne adrese, od Brisela do Podgorice, konkurisali, i prva tri broja finansirao je USAID. Poslije smo se snalazili.

Dobro je što smo imali Program Matice – *Crna Gora pred izazovima budućnosti*. Imali smo koncept, ideju, to je bila neka vrsta nacionalnog pro-

grama koji je mogao biti osnova za uređivačku politiku časopisa. Imali smo osnovu za uređivanje i za trajanje – evo časopis traje 20 godina.

Oko časopisa je okupljen zaista respektabilan broj intelektualaca iz Crne Gore i regiona. Kako Vam je to uspjelo?

U Crnoj Gori časopisi koji se bave literaturom, književnošću, književnom kritikom itd., relativno se lako osnivaju i lako gase, jer tu je produkcija velika. A ovi koji se bave ozbiljnim studijama za lepezu društvenih tema, teži su za osnovati jer je mali broj ljudi koji se bave naučnom mišlju. Ipak, nukleus naučne misli mi smo imali. Jedan broj tih ljudi nije imao gdje da objavljuje svoje radove na društvene teme koje su bile malo ili više kontra vladajućeg mišljenja. Drugim riječima, nijesmo imali naročitu konkurenciju, ali smo imali potrebu da potencijal iskoristimo.

U bibliografiji povodom 20 godina časopisa, objavljen je podatak da je u ovih 20 godina sa Maticom crnogorskom sarađivalo oko 460 saradnika. To nije malo za Crnu Goru. Objavljeno je oko 46.000 stranica, i to bez književnosti, koja je, inače, svuda dominantna.

Zašto Matica? Zašto taj naziv?

Matica kao riječ ima u sebi privlačnost, predstavlja glavni tok rijeke, maticu pčelinju, šraf koji drži konstrukciju, svakako, ima simboliku koja je dobro došla za jednu vrstu prijemčivosti, privlačnosti. I došlo je kao prirodna stvar, da Matica crnogorska objavljuje *Maticu*.

Kako je časopis u tom prvom vremenu od nastanka funkcionisao?

Moj otac je bio administrator. U našu kuću su dolazili razni pisci, neobavezno, od Radonje Vešovića do Boža Bulatovića itd. koji znaju da napišu tekst. Moj otac je imao jedan adresar, tu su bili upisani ljudi koji bi mogli da pišu. Ta praktičnost mi je postala dio funkcionisanja kasnije u raznim poslovi-

ma. Hajde da popišemo ljude koji bi mogli da pišu, pa jedan broj ljudi koji bi možda mogli da čitaju taj časopis itd. Sad nad primjer imamo oko 300 adresa na koje se šalje časopis. S druge strane, imamo dosta dobrih reakcija i čitalački krug pouzdanih čitalaca.

Od početka smo imali jako dobru saradnju s dijasporom, ali da biste slali časopis recimo za Ameriku, za Australiju, udaljene zemlje, potrebna su velika sredstva, a mi to nemamo. Preko nacionalne biblioteke dajemo mali dio tiraža da oni u međubibliotečkoj razmjeni podijele, da barem jedan broj biblioteka u svijetu dobije naš časopis. Za crnogorske biblioteke primjerke obezbjeđujemo besplatno.

Iako *Matica* nije imala finansijska sredstava, mali broj ljudi okupljen u početku, ostao je vezan za Maticu crnogorsku i časopis i danas. Kako Vam sve sa ove distance izgleda?

Dvije su teme tu – Matica crnogorska kao institucija, kao organizacija, i *Matica* kao časopis. Matica kao organizacija je bila u početku, 1993. godine, nepoželjna, tkivo koje nije sraslo sa sredinom. Bili smo antiratno nastrojeni, bili smo za toleranciju u vremenu netolerancije. Bili smo za suverenu Crnu Goru. Mnogo toga je bilo kontra vladajućem mišljenju, stanju duha. Teško je bilo egzistirati u pogledu obezbjeđenja prostora, para za elementarne stvari.

Časopis *Matica* je nastao 7–8 godina kasnije, bila je relaksiranija atmosfera, nije više gledano na nas kao na strance, kao na neku neprijateljsku silu, opasnost, element koji može da remeti glavni tok stvari. Nijesmo bili izloženi pritiscima, ali opet nijesmo imali sredstava. Država nije davala nikakva novčana sredstva. Morali smo se snalaziti kod donatora. To je bio jedan od rijetkih slučajeva da, u inače siromašnoj Crnoj Gori, donatori vide da mogu nešto da učine svojim priložima, da podrže neku kulturnu stvar. Izuzetno smo zahvalni tim ljudima. Ne bih volio da nabrajam, a i pogriješiću. Neko je dao manje, neko više, neki su nam baš pomogli da opstanemo. To nas je ohrabrilo. Tako je bilo i sa časopisom. Recimo, treba da damo u štampu

časopis na 400 stranica u 500–600 primjeraka. U tom trenutku nemamo novca ni za honorar, ni za štampu, pa se ide od jednog do drugog prijatelja: daj uplati neku paru... Prolazili smo kroz te teške faze, s tim što su one imale i dobru stranu, što je rekao Gandi, kad je govorio da sve ono što je vezano za budžet – propada ili nestaje, a ono što je vezano za ljude koji daju pare ili to podržavaju kao svoje – to će trajati. Kasnije, kad je donešen Zakon o Matici crnogorskoj, dobili smo određena sredstva kroz budžet i od tih se sredstava sad finansira *Matica*.

Što za jedno društvo znači postojanje stručnog časopisa?

Časopis je lakmus papir zrenja intelektualnog društva, nivoa obrade određenih tema i znanja. Tekstovi u časopisu prethode ili su uvod u ozbiljne studije. Dakle, prije nego se javi jedan autor on hoće te svoje ideje, svoje poglede da provjeri kod određenog kruga ljudi, njemu sličnih, koji poznaju tu problematiku. On to u časopisu isprobava, da bi na kraju određenog perioda mogao da napravi knjigu, studiju itd. Dakle, to mu dođe kao jedna intelektualna poljana u kojoj se isprobavaju ideje i gdje bi, da je sreće, dolazili do sukoba ideja i do konfrontacija. Mi, nažalost, u Crnoj Gori, pa ni u časopisu *Matica* nemamo razvijen taj polemički duh. To je jedno od slabosti društva. Jer, kad imate dominaciju jednog mišljenja to nije dobro. Kod nas je nevolja ta što je navika da se ne konfrontiraju mišljenja u jednom časopisu nego se suprotno mišljenje plasira na drugom mjestu ili kroz političku ocjenu, koja je uglavnom negativna. To obeshrabruje ali ne do mjere koja bi prekinula takvu praksu.

Zašto je to tako s obzirom na to da je Crna Gora imala relativno dugu istoriju postojanja časopisa?

Crna Gora je imala i nije imala. *Grlica* je Njegošev časopis iz 1834. godine i to je prva, da kažem, periodična publikacija u Crnoj Gori. Kasnije se javljalo, u XIX vijeku, dosta njih, ali vrlo kratkoga daha. Drugačije je sa žurnalistikom koja je bila vezana za politiku. Bilo je dosta stručnih časopisa.

Sama činjenica da Crna Gora nije imala intelektualce – čitavu duhovnu produkciju, škole, muzeje, pozorišta, časopise... vodili su stranci. Stranci su u ovom slučaju uglavnom naši ljudi, zvani izvanjci, koji su dolazili ili po konkursu, ili po pozivu i ostajali po 10–15–20 godina. Bilo je vrlo zanimljivih ljudi. Uglavnom su bili Srbi iz Like i iz Vojvodine, koji su tu dolazili i donosili duh koji je dominirao u XIX vijeku i kroz periodiku, štampu, javnu riječ i kroz ove javne institucije. Jovan Pavlović, izuzetna ličnost, ministar, osnivač raznih institucija, Pančevac, bio je pripadnik Ujedinjene omladine srpske. Ta Ujedinjena omladina srpska je proganjana iz Srbije za vrijeme Obrenovića. Tu su u početku bili Vaso Pelagić i Svetozar Marković. Iz Crne Gore je bilo nekoliko simpatizera. Tu je bio knjaz Nikola, a član i jedno vrijeme čak i predsjednik Odbora bio je Mašo Vrbica. Dakle, ta Ujedinjena omladina srpska je svojim političkim i kulturnim idejama dominantno uticala na širenje srpske svijesti kod Crnogoraca.

Uticajem na kulturu su uticali na svijest o kulturi Crne Gore?

Dabome. Oni su donosili udžbenike, knjige, časopise. Sve je bilo u tom duhu. A u osnovi riječ je o ambicijama kralja Nikole da stupi na srpski prijesto, i to malo obrazovanog svijeta prihvatilo je te ideje. Tako je došlo do „srpske svijesti“ koja se tu začela, kasnije razvijala i postala, nažalost, destruktivna.

Zašto periodika tokom dugog vremena nije zaživjela u Crnoj Gori? Što se dešavalo nakon Drugog svjetskog rata?

Isti problem koji je bio u XIX vijeku – nije bilo dovoljno ljudi koji mogu da iznesu stvar. Poslije Drugog svjetskog rata jedan broj crnogorskih intelektualaca došao je u Nikšić, a onda na Cetinje. Tu su formirali *Pobjedu*, časopis *Stvaranje*, nekoliko institucija. Tu su bili Petar Lubarda, Mihailo Lalić, Erih Koš, Mirko Banjević, čitava plejada ljudi iz rata koja je bila i visoko intelektualno kotirana. Oni su bili nosioci kulturnog preporoda. Međutim, to je kratko trajalo, par godina.

U Crnoj Gori nije bilo atmosfere da se to održi, ni materijalne, ni duhovne. I onda su gotovo svi o kojima sam govorio, uglavnom, pošli za Beograd. Ostalo je sve na novoj generaciji koja je pristizala sa univerziteta, mladih ljudi, koji još nijesu imali iskustva, niti sposobnosti da održe sve. Održavan je časopis *Stvaranje*. Kasnije, 1953. godine, osnovan je književni časopis *Susreti*. Izlazili su i *Istorijski zapisi*. Nije bilo saradnika da bi se održavala šira časopisna produkcija.

Što je podrazumijevala *Platforma o razvoju crnogorske nacionalne kulture iz 1970. godine koju je donio Savez komunista Crne Gore?*

Svjedok sam te epohe. Tamo do 60-ih godina XX vijeka i pada Aleksandra Rankovića, zemljom je vladao koncept jake unitaritičke svijesti. Onda su Republike počele da se osamostaljuju, artikulišu svoje posebne interese.

Ako je izašta zaslužan Savez komunista Crne Gore, onda je to *Platforma o razvoju crnogorske kulture*. Dakle, u okviru tog koncepta da republika mora da se razvija i Crna Gora je morala da postane partner ili saveznik drugih republika. Platforma je predstavljala koncept razvoja crnogorske kulture, da bi pratila privredne tokove, i bila plan za emancipaciju Crne Gore u nacionalnom, ekonomskom i svakom drugom smislu. Ona je predviđala da se formiraju nacionalne institucije. Do tad ih nije bilo. Na osnovu te Platforme formiran je Univerzitet, Televizija Crne Gore, dnevni list *Pobjeda* je počeo da izlazi, formirana je CANU – sve institucije koje su u drugim Republikama već postojale.

Ovdje je trebalo formirati nukleus svijesti o Crnoj Gori kao državi koja ima svoje interese, Republici koja ima mogućnost da bude ravnopravna sa drugima. Naravno, to je vrlo teško išlo. Ta Platforma je, u formalnom smislu, dobrim dijelom realizovana osnivanjem tih institucija. To je nešto što je tekovina Crne Gore koja se ne može zaboraviti, to je temelj Crne Gore. Već tad je bio prisutan srpski paternalizam i bilo je pritisaka: što će Crnoj Gori Univerzitet kad imamo Beogradski?; što će Crnoj Gori Akademija kad imamo Srpsku?; što će Klinički centar kad imamo klinike po Beogradu? Dakle,

ta svijest da si provincija, da si mali, da treba da ostaneš na tom nivou je bila objektivni protivnik ideji da se napravi savremena, Crna Gora.

Hronologije radi, koliko je institucija, bolnica, škola ili puteva napravljeno u Crnoj Gori od 1918. do 1941. godine?

Od 1918. do 1941. godine to je bilo zanemarljivo: banovinske zgrade, nešto malo puteva, vrlo malo industrijskih preduzeća i to na osnovu inicijativa privatnih kompanija. U Baru, Kolašinu, Rijeci Crnojevića, bio je mali broj preduzeća za plovidbu. To su bila inostrana ili nešto malo domaća, minor-na preduzeća.

Godine 1973. objavljuje se dokument *Ispoljavanje nacionalističkih i drugih idejno neprihvatljivih tendencija u javnim glasilima i nekim kulturnim institucijama u Titogradu*, tzv. „Bijela knjiga“. Kako je sve to izgledalo?

Savez komunista Crne Gore u odnosima s drugim republikama, bio je s kompleksom. S jedne strane, postojao je pritisak srpskog nacionalizma, a s druge strane, pojava – mi smo to nazvali, crnogorski nacionalizam, iako ga tad nije ni bilo. Ali, trebalo je napraviti neku ravnotežu. Ako je npr. Vojo Nikčević rekao da treba da postoji crnogorski jezik, ili je Radoslav Rotković napisao članak o tome da je Crna Gora u istoriji išla jednim pravcem, javio se člankom Dragoje Živković, Pavle Mijović, sve je to trpano u crnogorski nacionalizam. To partija nije mogla da podnese, nije shvatala. Uostalom, u samoj Partiji je bio prisutan taj „bjelaški“ duh, koji je od 1918. godine, od osnivanja Partije, uvijek postojao. Smatrali su da Crna Gora ne treba da ide u neakve spekulacije, da je riječ o dijelu srpske istorije. Što bi sad Crna Gora pravila reviziju? Sve što izlazi iz toga koncepta je potpadalo pod nacionalizam crnogorski.

Bilo je to vrijeme podizanja Mauzoleja kad je srpski nacionalizam postao mnogo vidljiviji. Kad pogledate „Istoriju srpske kulture“ – kompletna je Crna Gora tamo. Recimo, izdajete „Enciklopediju Jugoslavije“, treba Cr-

nogorci da budu jedinica, srpska redakcija se protivi, nema Crnogoraca. I onda se ovdje Partija ponaša kao arbitar pa će da kažnjava i jedne i druge. „Bijela knjiga“ je dokumenat upravo te arbitraže, i jedni i drugi su krivi, nema pravo niko ništa da kaže. Poneko je ovdje ostao bez posla, to je tačno. Nijesmo mogli uticati na srpske nacionaliste u Beogradu, ali si mogao kažnjavati ove domaće. „Bijela knjiga“ je samo jedan tužni izraz toga stanja – psihološkog, političkog i svakog drugog.

Na poziciju predsjednika Republike Crne Gore, 1989. godine dolazi Momir Bulatović, koji je osudio prethodnu nacionalnu politiku, tvrdeći da ona udaljava Crnogorce od Srba. Izjavio je i da su Veselin Đuranović i Veljko Milatović štitili i podupirali zelenaše, i da su im omogućili jak uticaj u kulturnim institucijama. Ponavlja li nam se istorija?

Ovo sad što je na javnoj sceni, treba vidjeti u toj istorijskoj ravni od prije 30–40 godina. Dakle, čim se nešto pojavi vezano za napredak Crne Gore, poput osnivanja Univerziteta, rada na „Enciklopediji Crne Gore“ i dr., pojavljivao bi se otpor uglavnom iz Beograda. Za vrijeme Tita nije mogao eksplicitno da se eksponira nacionalizam. On je živio u nekim džepovima, ali sad je drugačije.

Kako je vrijeme odmicalo, krajem 80-ih godina XX vijeka kad je došlo do rasturanja Jugoslavije, i poslije kosovskih događaja, kompleks antisrpstva je stalno je nabijan Crnoj Gori. Glavna politička mantra je bila da ljudi koji su bili rukovodioci i koji su radili na projektima emancipacije Crne Gore, budu stavljeni na „stub srama“. Tako je to bilo od 1990-ih godina. Recimo, kad su došle nove snage, s džemperima, drugim idejama, krenuli su da lome Akademiju nauka. Akademija je imala odbor za obilježavanje 500 godina Crnojevića štamparije, 1494–1994. Formirali su Odbor za proslavu, i jedina stvar koja je bila dobra, i danas funkcioniše, jeste retrospektivna „Crnogorska bibliografija“, jedan od najboljih projekata u kulturi koji je radila Centralna biblioteka. Preformulisan je naziv Odbora, nije moglo biti crnogorsko štamparstvo nego srpsko ili barem južnoslovensko. Odbor je morao preinačiti naziv „crnogorsko“.

U biti svih institucija koje smo stvorili, i Akademije, i Univerziteta i dr, ostao je duh raški, ili srpski, koji u osnovi negira Crnu Goru. To je trebalo da budu institucije koje finansira crnogorski narod i koje treba da rade na samosvijesti crnogorskoj, na analizi, novim idejama iz istorije jer je toliko falsifikata, toliko toga naopakog. Oni, ili dobar dio njih, su bili vezani za Beograd. Beograd im je bio mjera stvari.

Matica crnogorska je osnovana 1993. godine kao otpor ratnim dešavanjima. Gdje je tad bila CANU? Gdje je bio Univerzitet?

Univerzitet je formiran kao potreba Crne Gore za bržim razvojem, tu su bili Ekonomski, Pravni i Tehnički fakulteti, a kasnilo se s društvenim i humanističkim fakultetima gdje je trebalo izučavati grane istorije, nacionalnu svijest, društvene tokove. Toliko je kasno formiran da je na fakultetu u Nikšiću dobrim dijelom zagospodario uglavnom duh svetosavlja. Ali nije čitav Univerzitet takav. Studentska populacija je trebalo da se buni, da bude nosilac progresivne misli, a bila je mirna, neaktivna, pasivizirana zbog svojih profesora. Dio profesora se u to vrijeme bavilo podrškom Slobodanu Miloševiću i glavni štab je bio kod njih. Na Ekonomskom fakultetu su bila dva Bulatovića, i većina ovih AB-revolucionara, izašlo je iz šinjela Boška Gluščevića. Na početku su bili za promjene, tj. da dođu na vlast. Ali su koristili trenutak i povlačivali srpskom nacionalizmu. Nije bilo institucija koje bi mogle da se odupru.

Sad, kod formiranja Ministarstva sa četiri resora, nije se čuo stav Univerziteta. Čuli su se pojedini profesori. Jeste li čuli stav Akademije kao institucije? I tada su se isto tako ponašali. Naravno, unutar toga je bila jedna euforična, slavodobitna atmosfera i ljudi koji su bili na toj strani, tako su se i ponašali. Recimo, jedan filmski režiser u vrijeme dok gori Dubrovnik, kao član CANU govorio je da nije bombardovan Dubrovnik, jer on pouzdano zna da je jedan njegov pirotehničar zapalio gume, da se svjetska javnost obmane kako se puca na taj grad.. Ne kažem da je to stav Akademije, da su svi akademici bili takvi, nego da je tužno i ružno da se te ideje rode u instituciji koja bi u biti trebalo da bude mozak Crne Gore.

Od tad kreće uspon Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori – stuba srpskog nacionalizma.

Kad sam bio mladi bibliotekar u Centralnoj biblioteci, tadašnji mitropolit Danilo Dajković me zamolio da mu donesem Zakon o eksproprijaciji i nacionalizaciji. To je bilo 1962/63. godine. Oni su tad mislili na to koje su njihove njive, imanja, objekti. Sve vrijeme mojeg političkog djelovanja u Partiji, mi jednostavno tome nijesmo poklanjali nikakvu pažnju. Smatrali smo da je to prevaziđeno, da je to stvar prošlosti, da religija nikoga ne privlači. Crna Gora je nereligiozna po prirodi stvari. Imali smo par incidenata, da kažem par iskušenja, kad je Leopold Mandić proglašen za sveca, pa nijesmo znali kako da se ponašamo. I državne i partijske procjene su bile da je to minorna stvar.

Od 90-ih godina, kad dolazi ovdje Amfilohije, a društvena klima je bila pogodna, počinje porast uticaja Srpske pravoslavne crkve, njihova ekspanzija, izgradnja manastira, širenje. Jedno vrijeme su imali, ne znam sad koliko imaju, dvije-tri hiljade ležajeva samo u konacima. Onda su napravili svakojaku privrednu aktivnost, formirali su državu u državi. Koristili su naklonost tadašnje vlasti. Jedno vrijeme su imali nekakve paktove, jedni da dobiju glasove, drugi da čute, da ne vide to što se dešava itd. Dakle, tu su se spojili politički interesi sa Srpskom pravoslavnom crkvom koja je imala i spolja jake saveznike. Tako je ona narasla do, za naše prilike, ogromne snage.

Srpska pravoslavna crkva nije bila registrovana 90-ih, nije registrovana ni sad, niti ima status pravnog lica. Na koji način SPC uspijeva da završava sve administrativne i pravne stvari u Crnoj Gori? Negdje drugo ne bi mogli...

Srpska pravoslavna crkva je dio priče o srpskom uticaju, stvaranju koncepta „srpskog sveta“, oni su taj elemenat, i ne ustručavam se da kažem da je to „peta kolona“ ovdje. To je tako vidljivo, toliko su znakova svoje odanosti ideji srpskog nacionalizma nedvosmileno pokazali do sad, a sve to je pogibeljno za Crnu Goru.

Znate, možda postoji jedan ili dva lista u Beogradu koji će reći išta pozitivno u posljednjih 20–30 godina o Crnoj Gori. Nema ih, nema televizije nijedne. Nema udžbenika koji ne govori o Crnoj Gori kao „otcepljenoj“ državi, da su Crnogorci Srbi, nema udžbenika koji kaže da mi imamo kulturu, jezik, naciju.

Što je gore – biti dio „srpskog sveta“ ili kako oni kažu „biti nesvjestan toga da smo mi svi Srbi“, ili je gore kad Crnogorce nazivaju Šiptarima ili ustašama?

To je koncept srpskog nacionalizma – da ogade Crnu Goru njenim stanovnicima. Žele nas predstaviti kao provinciju bez ikakvog istorijskog personaliteta ili korijena. Druga teza je da su Albanci ili kako ih oni pežorativno nazivaju Šiptari, opasnost da se proširi Albanija. I Muslimani, tj. Bošnjaci, su isto tako jedna opasnost, i da su bomba za Crnu Goru i da su neprijateljski raspoloženi. Da su Hrvati, to koliko ih ima, takođe. Dakle, mi smo po njima, nesigurni, nejadi bez pokroviteljstva, bez jake, moćne armije ili snage kao što je Srbija ili Rusija. Ta svijest se stalno hoće nametnuti.

Pri osnivanju Matice crnogorske donijeli ste program „Crna Gora pred izazovima budućnosti“. Jesu li isti izazovi kao i danas?

Program „Crna Gora pred izazovima budućnosti“ je rađen neđe od 1995. do 1998. godine. Bio je na javnoj raspravi. To je bilo vrijeme beznađa. Nije-smo znali ko je saveznik. Država, tj. vlast, bila je protiv nas. Od 1997. godine kad je došlo do podjele u DPS-u, nešto su se malo osvijestili. Ukazali smo na rješenja, ali smo i dalje mislili da je đavo ponio sve i da gubimo suštinu. Pitali smo se da li da idemo malo na pojačanju samosvijesti. Bili smo uvjereni da ima dosta ljudi koji su s nama, koji su sa sviješću da moramo imati državu, svoju istoriju, svoje interese koje ćemo artikulirati prema drugima i nezavisno od drugih. Ne da stalno idemo za interesima drugih, bez obzira gdje će te to odvesti. Bili smo na stranputici istorije više puta.

Ali, tad se nije tako mislilo, mislilo se na drugi način – Srbija je jaka, Milošević će biti drugi Tito i napraviće veliku Srbiju, a mi ćemo imati neke privilegije zbog toga što smo uz njega. U Skupštini, na javnoj sceni preovladavalo je ovakvo razmišljanje. S druge strane, mi smo se sve vrijeme čuvali da ne upadnemo u nacionalizam. I danas je opasnost ne upasti u crnogorski nacionalizam i šovinizam. Sve vrijeme su u našem Upravnom odboru bili ljudi koji dolaze iz redova nacionalnih manjina. Tako smo pokazivali da je to što radimo zajednička stvar i za dobro Crne Gore. I to može biti jedan od razloga što smo se održali.

U početku su izazovi bili opasni, jer je oko nas bio Sedmi, Deveti bataljon, tu je bila vojska, bilo je raznoraznih prijetnji, fizičkih napada, svakojakih neugodnosti. U tom smislu, taj period se ne može porediti s današnjim. Ovo je relativno mirno vrijeme. Predaja vlasti se odvija na jedan vrlo civilizovan način, bez ikakvih drama. Međutim, država Crna Gora je možda sad ugroženija nego onda. U kojem smislu? Onda je imala jedan potencijal u rasturu Jugoslavije i novim prilikama koje će se tu stvoriti na Balkanu, imala je saveznike – protivnike Miloševića. Ali, danas je već nešto drugačije. Sad manje imamo iskrenih saveznika i nema tih dramatičnih okolnosti koje bi nas odvele do nekog saveznika u Evropi.

Bili ste u Pokretu za nezavisnu Crnu Goru. Gospodina Branka Lukovca sam pitala: Da li je bila greška što se Pokret nakon referenduma ugasio? Isto pitam i Vas.

Crna Gora je bila podijeljena. Trebalo je sakupiti razne ljude, pomiriti sve razlike, sujete, ambicije. Radi ambicije jedne ideje: suverene Crne Gore, za koju smo svi, i za koju smo uvjereni da će biti dobijena. To nas je držalo na okupu. Ako sam zbog nečega, dok sam bio u politici, ponosan – onda je to što sam bio dio ekipe koja je na obnovi nezavisnosti zdušno radila. Ali, tu nam se razlikuju mišljenja, mislim da je trebalo raspustiti Pokret, jer je formiran da se dobije nezavisnost na Referendumu. To je bio Pokret za suverenu Crnu Goru, a kad je Crna Gora postala suverena, nijesam mislio da treba formirati partiju. Naravno, to sad znamo, DPS i partije koje su bile

na vlasti su kapitalizovali pobjedu na referendumu i potisnuli Pokret, kao da nije postojao i dao doprinos. Ipak, tad sam, a i sad dobrim dijelom, za to da nije bila greška što nijesmo ostavili Pokret, i što nijesmo nastavili da participiramo kao politički faktor, partija, pokret itd.

Što mislite o tezi Nade Bukilić, koja kaže: „Crnogorcima fali pametna, dobra, poštena sijeda glava“?

Imam malo skepse u pogledu tih sijedih glava. Nada Bukilić ima pravo, u smislu da mora postojati nekakvo iskustvo. Ima zemalja u Evropi koje za-
branjuju da predsjednik Vlade ili predsjednik Skupštine bude čovjek ispod 55 godina, smatrajući da do toga vremena mora steći potrebno iskustvo. Mlađi ljudi su revolucionarni, bez iskustva, oni lutaju. Previše društvo ko-
štaju te egzibicije. U tom smislu, dobro bi bilo da imamo mudrih ljudi, ali ne vidim da je to suština. Suština je ovdje organizacija društvenog djelo-
vanja, uvezivanja velikog broja ljudi koji će učestvovati, način kako će se privoljeti za neku ideju, kako će se nositi s nečim, s nekim problemom. Dakle, to je dosta kompleksno pitanje koje se rješava stabilizacijom društva, iz čega proizlazi neki napredak.

Dakle, Pokret je u velikoj mjeri doprinio da povratimo svoju nezavisnost. I prepustio dalji proces legalno izabranim predstavnicima naroda. Što je urađeno na polju definisanja nacionalne politike od 2006. na ovamo?

Možda je najveći doprinos Pokreta što smo se povezali sa našom dijasporom, koja je u velikoj mjeri i doprinijela rezultatu. Pokret nije formiran da pobijedi i osvoji vlast nego da pomogne da pobijedi Crna Gora. Već sam kazao da su partije kapitalizovale cijeli proces, uzele za svoje, odmah su izdali monografiju... Neki koji su bili protiv Pokreta, pravili su smicalice aktivnostima Pokreta. Pokret nije dobio nikakva sredstva od države, već je na osnovu donacija djelovao. Vladajuće partije su samo nastavile da vladaju, i to sa većom sigurnošću, pobjednički, trijumfalistički. Naravno, neke stvari su uradili dobro: ulazak u NATO, put ka Evropskoj uniji, spoljnopolitička

kretanja. To su dobre stvari, prihvatili su ta usmjerenja i Matice crnogorske i svih koji su mislili dobro Crnoj Gori. Ali, u unutrašnjim pitanjima ništa nijesu promijenili. Nijesu zaokružili identitetsku priču. Trgovali su jezikom, s ovim, s onim... umjesto da naprave temeljitu pripremu društva, da stvore crnogorsku svijest, ambijent da ljudi zavole, bez obzira ko su, jesu li Albanci, Crnogorci, nije važno – Crnu Goru kao jedinu domovinu. Institucije koje bi trebalo da naprave stabilnost društva i osjećaj kod svakog građanina da je jednako pravno zaštićen, nijesu to postigle.

I da institucije reaguju na anomalije...

Ne možete donositi zakone, o recimo, zaštititi spomenika kulture, a tolerišete da se na vrh Rumije, na mjesto hodočašća pripadnika sve tri vjere, postavi limarija. Za takve stvari nijesu imali senzibiliteta. Njihov je, očigledno, primarni zadatak bio bogaćenje i gradnja. I napravili su Porto Montenegro, Lušticu bay... izgleda da je taj momenat ličnoga ugrađivanja bio mnogo jači nego opšti, nacionalni interes.

Od 2003. do 2006. godine na poziciji ministra kulture bila je Vesna Kilibarda. Izašla je tad s Izvještajem o stanju nepokretne kulturne baštine. Podaci su pokazivali stepen devastiranosti crnogorskog sakralnog blaga. Kako je moguće da je SPC nastavila da pregrađuje, gradi, mijenja identitet crkava i manastira? Zar to nije bio dokument koji je trebalo da pokrene cijelu lavinu kako bi se stvari dovele do normalnog, uređenog stanja?

To ste u pravu. Tako je trebalo da bude. Vesna Kilibarda je član Upravnog odbora Matice. Znam je kao ministarku. Ona je kao ministarka kulture davala inicijative, nevezano hoće li Marko ili Janko biti šef ovoga ili onoga, nego za opšte dobro. To opšte dobro u periodu od 2006. na ovamo nije imalo odjeka u vlasti.

Ona je tada, kao ministarka, pokrenula inicijativu da se oformi Institut „Njegoš“. Imala je iskustvo Italije, i napravila je koncept da se formira Institut „Njegoš“, koji bi proučavao crnogorsku književnost i bio stacioniran

na Cetinju. Čak je donijeta Odluka Vlade, kojom se pravi nešto dugoročno, vezano za pitanja Crna Gora – svijet, što će projektovati naše kulturne vrijednosti na evropskom i drugom planu. Akademija je bila protiv. Oni imaju neki svoj institut „Njegoš“, koji nema nikakvih rezultata. Muzeji, gdje je Institut trebalo da bude, bili su protiv i ona za svoga mandata nije uspjela to da riješi. A to znači da nije imala podršku, iako je Vlada donijela odluku.

Kako je dio suverenista, od kojih su neki bili u Pokretu, danas u koaliciji sa Srpskom pravoslavnom crkvom?

Ministar Plamenac je govorio da se boji crnogorske sirotinje. Kad pođete u svijet govorio je „videćete tu našu sirotinju, stidećemo se toga“. Dodao bih da ćemo se stidjeti Crnogoraca koji idu za nekim interesom, za vlašću i moćnicima.

Poslije Podgoričke skupštine, dio suverenista je bio van zemlje. Nakon 1920. dozvolili su im da dođu u zemlju, neka vrsta amnestije. Većina Petrovića koji su bili uz kralja Nikolu, pisala je kralju Aleksandru pokajničke govore, tražila penziju, poziciju itd. Dakle, iskustva te vrste već imamo. Ovo je jedna druga vrsta iskustva u vidu iskustva ljudi koji se zanose jednom idejom, koja nije realizovana u njihovom interesu. Jedan broj ljudi, kojim mislim da pripadamo moji prijatelji iz Matice i ja, nije uopšte briga hoće li dobiti kakvu vlast. Ali nam je izuzetno važno da se borimo za Crnu Goru i njeno mjesto u društvu naroda.

Mandatar Krivokapić je izašao s imenima novih ministara. S nekim od njih smo se upoznali preko njihovih javnih istupa. Kako vam djeluje nova Vlada i što je, po Vama, njen ključni cilj?

Vidim da je to projekat pristupanja „srpskom svetu“, to je osnovna ideja. Druga je, naravno: pravićemo pravednu državu, po dubini ćemo zaposliti pravednike i oni će riješiti sva pitanja. Svaka vlast koja dolazi želi da nam napravi bolju, moralniju... državu.

Možete li prokomentarisati spajanje četiri ministarstva u jedno. Naravno, riječ je o novom ministarstvu kulture, nauke, obrazovanja i sporta. Gdje idu kultura, obrazovanje, prosvjeta, gdje ide Crna Gora?

Ja bih tu dodao samo, čudi me da nijesu stavili, „i vjera“. Dakle, pored ova četiri – i ministarstvo vjera.

Od pokretanja litija po Crnoj Gori, jedan broj intelektualaca reaguje i upozorava. Veći broj ćuti. Zašto se ćuti?

Ta krilatica se često provlači: ćute. Ne bih rekao da ćute, da je ćutnja takva. U ovom interegnumu između izbora i formiranja vlade, ljudi čekaju da bi vidjeli što će se desiti. Međutim, nije prirodno da institucije poput Univerziteta, Akademije, Nacionalne biblioteke, Muzeja i dr., kojih se određena dešavanja direktno tiču, nemaju reakcije kao institucije.

Za vrijeme litija imali smo oko 60 profesora sa Univerziteta Crne Gore koji su se po prvu put u životu, čini se, pobunili i stali u zaštitu crkve. Oni su imenom stali i u odbranu nove ministarke Vesne Bratić.

Njih 60 ili 100, koliko ih ima tamo na tim spiskovima, to je ta grupacija koja se fotografisala na litijama. Mene jedna stvar zbunjuje – taj klerikalni potencijal Univerziteta. Univerzitet u Crnoj Gori su formirali komunisti, i to na principima razvoja nauke, i tendencije da se religija proučava samo kao filozofija. I sad tamo postoji religiozna osnova – to je meni nejasno.

Kontroverzni biznismen, u ovim vremenima političar, Miodrag Daka Davidović, objašnjava javno kako su ti profesori koje pominjemo duhovna čeda, njega i, sad već pokojnog, gospodina Amfilohija.

Čeda ili bravi, ili stado, to su pitanja odnosa koje oni mogu među sobom riješiti, a ovdje je nešto kompleksnije u pitanju. Kako taj Univerzitet nosi

takvu poruku za budućnost, jesu li ti ljudi svjesni toga? To mi nije jasno, ne mogu da objasnim.

Gdje i kako vidite izlaz iz ove situacije?

Nemam nikakvu formulu. Vidim da mandatar Zdravko Krivokapić izlazi s formulama, to je opasno u društvenim poslovima. Nijesam pesimista. Bez obzira što se promijenila vlast, a opasnosti su veoma velike, mislim da treba da se konsoliduje suverenistički blok. Ove dvije-tri suverenističke partije, koje su bile na vlasti, treba da se opamete, oslobode „mangupa iz svojih redova“ koji su smetali, partijski egoizam stave u stranu i imaju jedan program prosperiteta Crne Gore, da sagledaju svoje slabosti, i da vode politiku kroz saradnju svih suverenističkih snaga.

Drugo, da suverenisti, ljudi kojima pripadam i ja i mnogi drugi koji nemaju partijske ambicije, niti partijske knjižice – stvore jedinstveni narodni front, što bi bilo pitanje svijesti, stalnog održavanja svijesti o Crnoj Gori da bi Crnoj Gori bilo bolje. Jedini izlaz Crne Gore jeste da bude suverena, građanska, multukulturna. Svi manjinski narodi, naši građani, su protiv ulaska u ovu Vladu. Oni su sa nama, suverenistima, i vide Crnu Goru kao jedinstvenu, građansku, svoju državu. Moramo duh zajedništva, što imamo kao iskustvo, kao tradiciju, kao svijest, da razvijamo i vrlo senzibilno o tome brinemo, da stalno reagujemo na svaku moguću povredu vrijednosti. Ukoliko se mi podijelimo, može da se desi, da svi narodi potraže izlaz u drugim državama i onda ćemo dobiti nacionalistički podijeljen prostor, ka čemu vodi srpski kler.

Dakle, mislim da bi trebalo suverenistički blok sad pretvoriti u jedan narodni front, jedinstvo ali na evropskim principima, na principima jasne svijesti što hoćemo.

Na principima koji su već upisani u Ustav Crne Gore?

Jeste, ti su principi upisani u Ustav, samo što ih treba stalno hraniti zdravom sviješću, kako bi ona postala vladajuća. Pritisak koji se vrši na nas, na Crnu

Goru, grub je ali toliko i infantilna, evo istu priču pričamo 50, 70 godina: Crnogorci nijesu Srbi.

Neke stvari mora naš narod da shvati, svoju zemlju moraš da zaštićiš sviješću, da ne bi bio protiv svoje djece, protiv sebe, jer onda nećeš imati ništa, a postojat će svijest jednog srpskog sreza. Mislim da to niko ne želi. Među ljudima koji se izjašnjavaju kao Srbi u Crnoj Gori ima dosta njih koji žele svoju zemlju, svoju državu, suverenost svoje države, doživljavaju Crnu Goru kao svoju domovinu. U tom smislu nijesam pesimista. Nije ovo Podgorička skupština sa vojskom, fizičkim represalijama... gdje su Crnu Goru stavili u zapećak... ovo je vrijeme kad imaš svoju zemlju, Ustav, institucije, kakve su da su. Napravićemo bolje.

Vrijeme je kovida, koji je obuhvatio cijeli svijet. Svi su pod većim ili manjim mjerama, a Crna Gora ima mandatara univerzitetskog profesora Zdravka Krivokapića koji izjavljuje da prijest ne može nauditi pravom vjerniku. Da li je moguće da u ovoj državi ne postoji niko da kaže da taj čovjek izgovara opasne opsjene koje ugrožavaju nešto što se zove: zdravlje ljudi?

Ne umijem odgovoriti na to pitanje, očigledna je stupidnost, nije više to pitanje vjere nego elementarnog građanskog, medicinskog i drugog znanja. Ta je izjava poput one o pomjeranju planine snagom vjere. Kao da smo u vremenu Đordana Bruna, kad su mislili da je zemlja ravna. Đordano se javlja i kaže: „nije tačno“. E, sad su mnogi antiđordanovci, među kojima je i ovaj profesor.

Ali, ne mora znanje univerzitetskog profesora sa tehničkog fakulteta da bude meritorno u domenima gdje on nema nikakvog autoriteta. Međutim, ova situacija nema veze sa znanjem i politikom, jednostavno liči na literaturu.

**Čekamo da se javi neko i kaže: Car je go. Ali me interesuje,
zašto institucije ne reaguju?**

Ako svakog dana koordinacioni odbor kaže: razmaknite se, imajte distancu, držite maske – to je reagovanje. Ako kažu da imamo svakog dana 500 novih zaraženih, umrlih pet, sedam, devet... i to je reakcija. Mandatar treba da se nosi s tim svojim budalaštinama, jer on zna kome upućuje te poruke, koga želi da privuče, koga da zaštiti, ili koliko će sebe da prikaže. Ja tu ne mogu da sudim, to je u domenu psihologije, ili patologije, ili nekih drugih medicinskih disciplina.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

RADE BOJOVIĆ

PRAVNIK

Rade Bojović rođen je 1962. godine na Žabljaku. Pravni fakultet je završio u Titogradu, a magistarske studije na Pravnom fakultetu u Beogradu. Suvlasnik je i direktor privatne pravno-konsultantske firme „Media“ u Podgorici.

Autor je preko 200 komentara i stručnih tekstova iz oblasti politike i prava objavljenih u domaćim i stranim časopisima.

Osnivač je i predsjednik Jugoslovenske narodne stranke, članice Saveza reformskih snaga Jugoslavije. Koordinator antiratnog opozicionog pokreta – Građanski odbor za mir (1991). Obavljao funkciju potpredsjednika partije i predsjednika Izvršnog odbora Socijalističke partije Crne Gore, predsjednika Izvršnog odbora Socijaldemokratske partije Crne Gore. Bio je poslanik u Skupštini SR Jugoslavije. Kao nepartijska ličnost, obavljao dužnost koordinatora Pokreta za Nezavisnu Evropsku Crnu Goru. Osnivač i izvršni koordinator političkog kluba „Pravedna Crna Gora“, ispred kojeg je 2013. bio kandidat za predsjednika Crne Gore. Osnivač i potpredsjednik političkog pokreta URA u periodu od 2015. do 2016. godine.

Osnivač je, predsjednik i član Upravnog odbora CE-DEM-a, koordinator reformske nevladine mreže „Akci-ja“, član Upravnog odbora Fonda za otvoreno društvo. Osnivač, član Savjeta i programski koordinator građanskog pokreta „21. maj“.

Član je Matice crnogorske.

PODGORICA
10. decembar 2020. godine

Sto godina praznine

Prošla su tri mjeseca od izbora. Kako sada, s ove distance, vidite postizbornu atmosferu i sve što se dešavalo?

U najkraćem, nakon što su izbori završeni i nakon što smo čuli rezultate, mislim da su oni koji su pobijedili bili u čudu što su pobijedili, a oni koji su izgubili u nevjerici što su izgubili. Ako imamo u vidu relevantna istraživanja javnog mnjenja, politički kontekst koji je u mnogo čemu bio morbidan i višestruko problematičan sa stanovišta pandemije, činjenica je da najveći dio javnog mnjenja nije očekivao takav rezultat izbora. Nemam nikakve dileme da je koalicija koja je konstituisala Vladu bila u čudu kad je vidjela da je izborni pobjednik, baš kao što su bili u teškoj nevjerici oni koji su do juče vršili vlast u Crnoj Gori.

CEDEM je radio istraživanje javnog mnjenja i njegovi rezultati prilično se poklapaju sa rezultatima izbora...

Istraživanja jesu bila upozoravajuća u smislu da će odlučivati tijesna većina, ali su istraživanja, koja su dolazila i iz Beograda i iz Podgorice, uglavnom upućivala na to da će o tome možda odlučivati Socijaldemokratska partija, ako pređe parlamentarni cenzus. To se tako nije desilo. Dobili smo tijesnu parlamentarnu većinu. Dobili smo jednu trokraku vladajuću koaliciju koja se tu prosto zatekla. Dobili smo mandatara koji je do juče, bio potpuno anoniman što se tiče političke javnosti, a koji je takođe bio zatečen. Onda

je sve to izgledalo kao situacija gdje ste imali zalutalog mandatara i prateće odlutale partnere. Sve je to meni u ova tri mjeseca izgledalo kao *komedija del arte*, ali periferna komedija, negdje sa periferije Napulja. Prosto je Crna Gora upala u politički cirkus, postavljena je šatra i mi smo tri mjeseca gledali to mučenje konstituisanja nove vlade. Tu ste dobili potpuni politički paradoks – da su se oni koji su dobili izbore više između sebe svađali, gložili i vodili političke ratove, negoli što je to radila odlazeća vlast s novim političkim pobjednicima.

Pripadnici manjina su, kao i Crnogorci, u postizbornom periodu upozoravali da osjećaju stanoviti pritisak i provokacije. Niko na to nije reagovao. Kako je došlo do toga?

Čim je objavljen rezultat, imali smo realnu eksploziju velikosrpskog nacionalizma. U odnosu na stožernog unutrašnjeg pobjednika tih izbora, mislim na Srpsku pravoslavnu crkvu, imali ste nemile incidente na sjeveru Crne Gore. To je bilo realno za očekivati, imajući u vidu koje političke snage su došle na vlast, i imajući u vidu najnoviji istorijat crnogorsko-velikosrpskih odnosa.

Od 30. avgusta 2020. naovamo, imali smo spektar raznih dešavanja, počev od davanja imena parku u Pljevljima – Srbija, pa do premijerove izjave da ne treba slaviti 9. maj nego 24. i 25. septembar. Sve je to bilo indikativno. Međutim, interesantno je da niko nije reagovao, ni međunarodna zajednica, ni ambasade pojedinačno. Svi su ćutali. O čemu se tu, zapravo, radi?

Kad to tako analizirate, onda je riječ o političkim faktorima u okviru Evropske unije koji su bili zaduženi za crnogorske izbore. Imajući u vidu činjenicu da je ovaj mandat u okviru EU vršila Njemačka, onda je očigledno da je oficijelni Berlin bio involviran u politički proces. Očigledno je da su sva mučna pitanja koja imaju krajnje neprijatni eho iz 90-ih godina XX vijeka, za uključenje u EU pala u drugi plan. Nemam nikakvu dilemu da je aktuelna Vlada prije svega zamorče oficijelnog Brisela i Berlina. To je bilo prosto sekundarno, nebitno. Išli su na to da će se stvari „peglati“ u hodu, a da je ov-

dje bilo najvažnije smijeniti trodecenijsku vlast koja je, po mom mišljenju, duže vremena bila prekrivena u centrima političke moći koji odlučuju o Crnoj Gori. U to vrijeme je i Donald Tramp bio na vlasti u Americi, i kad se to ovako sastavi, sasvim je logično da je taj spoljnopolitički aspekt bio krajnje negativan.

Nedavno smo u skupštinskoj raspravi čuli da se u Srebrenici nije desio genocid. Međunarodna zajednica je donedavno govorila da je Crna Gora lider evropskih integracija u regionu. Kako to da smo odjedanput od lidera stigli do ovakvog društva?

Mislim da je poruka da je Crna Gora lider u regionu, bila demagoška floskula EU. Naravno, kad se mi upoređujemo s okruženjem – onda smo i izgledali kao lider u regionu. S kim se možemo komparirati? Imamo utakmicu sa Srbijom u kojoj realno vlada jedan čovjek, koji je nasljednik šešeljižma i najgore moguće politike Srbije iz 90-ih godina. Imate njegovu ličnu vladavinu koja je odavno poprimila obilježja autokratije. Srbija trenutno gotovo da nema opoziciju. Imate razne krakove koje možete da prepoznate.

Dobili ste drugačije političke snage koje determinišu odnos prema Zapadnom Balkanu iz Brisela, Berlina i još nekih centara političke moći, a koji su to, na nedopustiv i neprihvatljiv način, gurnuli u zapećak. Istakli su nešto što je navodno najprioritetnije i najvažnije, a to je pitanje kako da uredite jedno društvo na principima modernih zakona. Svi mi koji nešto znamo o vladavini zakona, znamo da je to dugoročan proces, da traži institucionalne, kadrovske i profesionalne promjene, nezavisno od činjenice da su Demokratska partija socijalista i prethodna vlast pali na dno na tom ispitu. Kad se kritikuje taj aspekt te vlasti – to je nešto što je nesporno, ali dobijate onda politički galimatijas gdje se vlast ruši na pitanjima na kojima je ona zaslužila da bude rušena. Istovremeno dobijate i novu vlast koja je ponižavajuća sa stanovišta aksiološkog održavanja jednog društva i sa stanovišta političkih tradicija koje su prosto neprihvatljive. U konačnom, imate negaciju nečega što su načela, principi i kriteriji na kojima je uspostavljena savremena Evropska unija.

Bošnjaci su se, zbog dešavanja tokom septembra, vrlo jasno odredili da se oni osjećaju ugroženima. Čule su se reakcije da to nije imalo veze s naručenim i namještenim napadima nego da je riječ o spontanom događanju naroda. Čini li Vam se da se ponavlja priča iz 90-ih godina XX vijeka?

Tamo se dešavalo nešto što je očigledno, s jedne strane, bila eksplozija šovinizma. Ako se te stvari ne procesuiraju, ako se ne identifikuju počinioci, to je otvoren prostor za razne manipulacije. Daje se argument vlasti da je to namješteno od strane DPS-a ili dijela DPS-a, ili službi. Nužno je da se cijela stvar do kraja raščisti. Imate nesporne i transparentne dokaze EU o tome što se tamo dešavalo. To je zaista šovinistička euforija, s porukama koje su neminovno izazivale strah kod pripadnika manjinskih naroda u Crnoj Gori i bijes kod Crnogoraca.

Ono što je poražavajuće je činjenica da sad imate dominirajuću politiku Evropske unije za koju ne znamo je li birokratski determinisana ili se iza nje kriju razne kombinacije i interesi? To nije čudno ako posmatrate na što liči savremena Evropa. Pogledajte savremenu Mađarsku, Poljsku, deformacije u Italiji, pogledajte što se dešavalo u Grčkoj. Imate sljepilo u odnosu na jasne političke deformacije koje potpuno urušavaju antifašistički koncept EU, kao političke zajednice. Vidite nemoć i mehanizme koji su jalovi i koji ne daju nikakvu učinkovitost.

U međuvremenu smo, i preko Atlantika, imali pogubnu američku politiku, koja je bila izrazito nacionalistička i koja se uklapala u sve ove poražavajuće stvari o kojima pričamo. Sve je to dalo rezultat koji vidimo i ovdje. Prosto, namjestile su se globalne tendencije, slabosti EU, i činjenica da je tamo neko prioritet dao nečemu što jeste važno, ali što ni na koji način ne može biti prioritetnije u odnosu na ovo što ste rekli.

Gdje je Crna Gora danas? Jesmo li i dalje sekularna država?

Crna Gora je narodna, nije više sekularna država. Prisjetite se člana 2 crnogorskog Ustava, u kojem piše da je Crna Gora građanska i demokratska,

ali ne piše da je sekularna. Imate naredne odredbe u kojima se govori o odvojenosti vjerskih zajednica od države i navodi da je Crna Gora država socijalne pravde, što je komično i ironično imajući u vidu vladavinu Demokratske partije socijalista. Činjenica je da Crna Gora nije ekološka, kako je to proklamovano. Ona je, što se tiče svog građanskog bića, s ovim političkim rezultatom, nesumnjivo ugrožena. Ona je i ranije u mnogim aspektima, kad je u pitanju koncept građanske države, bila potisnuta u drugi plan, jer je prije svega bila partitokratska politička zajednica. Tome je presudan doprinos dala odlazeća vlast. Tome su doprinos dali i određeni politički konstituenti sadašnje vlasti. Ne zaboravimo da je na lokalnim nivoima, a to se dešavalo u bar polovini crnogorskih opština, opozicija često bila na vlasti. Partitokratski model vladanja se ni na koji način nije razlikovao u odnosu na ono što je bio model vladanja na državnom nivou. Naravno, dometi štete tih odnosa bili su drugačiji.

Kad je riječ o sekularizmu, naravno da nema nikakve dileme da ta norma sve više ima karakter ustavno-pravne fraze. Veliki politički pohod Srpske pravoslavne crkve na konstituciju Crne Gore, na karakter države, na činjenicu da je lokalna Srpska pravoslavna crkva filijala druge države i da su episkopije čiji je centar u Beogradu, bila je dekonstrukcija crnogorskog sekularizma. Ta dekonstrukcija je dovela do toga da, na kraju, imate potpuni politički apsurd da ste novog premijera dobili kao prozivad političke volje Srpske pravoslavne crkve. SPC je odavno etnofiletistička i parapolička organizacija i ona je uspjela da u postreferendumskom razdoblju, zahvaljujući potpuno nemuštoj, kalkulantskoj i trgovačkoj politici DPS-a, stekne politički uticaj koji je stekla. Ona je bila jedan od značajnih faktora koji su doveli do poraza odlazeće vlasti.

Zakon o vjerskim zajednicama iz 1977. godine, crkvama je strogo zabranjivao bilo kakvu političku i privrednu aktivnost. Bilo im je dozvoljeno da se bave propovijedima unutar crkvenih objekata. Međutim, SPC se sve ovo vrijeme bavila politikom. Sad čujemo da je i nova Vlada formirana u manastiru?

Srpska pravoslavna crkva počinje intenzivno da se bavi politikom dolaskom Amfilohija Radovića iz Banata u Crnu Goru 90-ih godina XX vijeka. Ona je tri decenije snažan politički faktor i najjači nosilac velikosrpske politike u Crnoj Gori. Ona je sve vrijeme bila involvirana u one političke stranke koje su sebe smatrale za prosrpske, iako to u Crnoj Gori možete čitati isključivo kao velikosrpski politički angažman. U dugom periodu imali ste vrstu vrlo prisne kohabitacije crnogorske vlasti sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Takva kohabitacija je 90-ih godina bila bliska i uspješna politička saradnja, čak su dijelili ideološko-politička uvjerenja. Ta politička trgovina između DPS-a i Srpske pravoslavne crkve, se nastavila i nakon raskida sa politikom Slobodana Miloševića i političkih lomova. Decenijama smo tolerisali djelovanje crkve koja je dominantno bila na političkom zadatku. Potpuno sekundarna je bila hrišćanska vjerska zajednica.

Proizvod takvih odnosa, takve pogrešne politike i činjenice da je pokojni mitropolit SPC, Amfilohije Radović, izrastao u vodeću ličnost tog velikosrpskog projekta, bio je jedan od faktora koji su doveli do ovakvog rezultata. Kad to matematički saberemo, to je tih 33 odsto na ovim izborima. Naravno, ima tu stanovit uticaj na onih 10–12 odsto koji personifikuju Demokrate, ali sve to je bilo nedovoljno da se pobijedi vlast, da nijeste imali ovih famoznih 5,5 odsto nečega što bi trebalo da bude refleks i odjek suverenističke politike. Jedan politički konstrukt, mislim na Ujedinjenu reformsku akciju (URA), odlučio je izborni rezultat.

**Prošle sedmice je formirana Vlada Crne Gore. Znamo personalna rješenja, sad vidimo i kako se ide „po dubini“.
Kako Vam se ona izgleda?**

Ja nemam nikakve dileme. Cijeli taj proces formiranja vlade i uloga mandatarata, je sve vrijeme odslikavalo jednu nekvalifikovanost. Slali su poruku nekompetentnosti, nesnalazjenja i pokušaja da formiraju tzv. ekspertsku vladu. Inače, što se mene tiče, model ekspertske vlade je potpuna politička besmislica. To je, u odnosu na političku vladu, uvijek inferiorna priča zato što iza tih eksperata u konačnom moraju da stoje neke političke snage koje će „progutati“ tu priču, i koje moraju da preuzmu odgovornost za izbor takve vrste vlade.

Ako vidite ljude koji su izabrani, onda možete da uočite da je najveći broj tih ljudi negdje na počecima svoje profesionalne karijere, sa nedovoljnim iskustvom. Imate premijera koji o politici ne zna ništa, koji je doveden čak sa fakulteta i koji nema nikakve dodirne tačke s nečim što je razumijevanje političkog sistema, pravnog sistema i ekonomije. Znači, imate neutemeljenu ambiciju i samopouzdanje koje ni na koji način ne može da komunicira s onim što treba da bude ozbiljna politička vlada. Kad sve to saberete, dobijete rezultat koji dobijete. To je bilo, po mom mišljenju, jedno potpuno nesnalaženje, s mnogim elementima diletantizma.

Ideja da se izvrši redukcionizam broja ministarstava je, po mom mišljenju, ispravna. Ja smatram da je Crna Gora imala pretjeran broj ministarstava, ali se otvara pitanje koja su to ministarstva i kakav je njihov profil. Mislim da je vlada i tu dobrim dijelom pogriješila i pravila određene ustupke. Sad imate potpunu deformaciju sa spajanjem četiri resora u jedno ministarstvo. U svakom slučaju, kad sve posmatrate, to, očigledno, ostavlja profesionalni diletantski utisak u formiranju nečega što je aktuelna izvršna vlast.

Što se htjelo postići spajanjem četiri resora? Smatrate li da je to zaista urađeno iz neznanja, ili je po srijedi opasna namjera?

Tu imate osobu koja je apsolutno nekompetentna da vodi četiri ministarstva. Mada, realno gledano, ko bi bio kompetentan da vodi četiri ministarstva? Čitav taj koncept je potpuno sulud. To je ignorisanje novije upravne i vladine tradicije u Crnoj Gori. Prije svega, mislim na to da se naučna javnost u Crnoj Gori pomučila da se formira ministarstvo nauke, što je bio realan iskorak. Onda ste imali višegodišnje zahtjeve sportske javnosti da se formira ministarstvo sporta, imajući u vidu mentalitetska obilježja naroda kod nas i određene uspjehe koji su postignuti u sportu. Sve je to izignorisano, sve je to stavljeno u drugi plan i odbačeno. Čak i da je to urađeno s namjerom, ta namjera je štetočinska. Ta namjera ne može dati nikakav dobar rezultat. Naprotiv, ona će u samoj praksi da proizvede niz problema. Kad na to dodate činjenicu da to ministarstvo treba da vodi profesorica engleskog jezika, onda to sve dobija tragikomične obrise. Ali, naravno, ukupan

koncept te vlade je i činjenica da su to postigli na način koji je, po mom mišljenju, pozorišno inspirativan, a najmanje politički. Dovešće do toga da ćete narednih mjeseci gledati jedan permanentni politički šou program.

Govorimo o ekspertima i ekspertskoj vladi. Ipak, zajednički imenilac najvećem broju ministara su jake veze sa samim vrhom Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

To je očigledno bio kriterijum koji je nametao premijer. On je transparentan u tome. Društvene mreže i mediji su zatrpani njegovim vjerničkim zanosom i ta klerikalna crta je izrazito uočljiva. Činjenica je da na kraju imate potpuni apsurd. Sve izgleda kao jedna vrsta prezvitorske vlade. Na kraju sve poprma karikaturalne političke obrise.

Kazali ste nedavno da ova Vlada nema program, jer premijerov ekspozije nije bio program rada Vlade. S obzirom na to da većina ljudi u Krivokapićevom kabinetu nema nikakvog iskustva u radu u državnim organima, pogotovo ne u rukovođenju, kako mislite da će to izgledati?

Meni je Vlada ostavila utisak nekompetentnosti i nekvalifikovanosti. To se vidi po prvim potezima Vlade, po izjavama premijera. Program Vlade ne postoji. Premijerov ekspozije u parlamentu je, s jedne strane, fokusiran na zlu-rade osvrte na odlazeću vlast. Imali ste spisak nekih želja i ciljeva. Kad definišete Vladu politički, ideološki i stručno, to je prosto nemoguća misija. Ljudi su se skupili, o jadu se zabavili – koji su to profili, kako su došli na ta mjesta...?

Vrlo su lojalni Briselu, tu nema nikakve dileme. Ne može se govoriti da nemaju međunarodnu podršku. To pokazuje i današnje ekspresno zaduživanje Crne Gore, što je naravno kontinuitet i stare vlasti. Tu nema ništa novo. Oni su se zaduživali, ovi su nastavili da se zadužuju, samo su komična objašnjenja. Na pres-konferenciji se zaduživanje od 750 miliona eura pokušava predstaviti kao uspjeh nove Vlade. To je uspjeh ove kao što su uspjesi i prethodne Vlade. Kad se sve izloženo uzme u obzir, to ne daje

nikakav nagovještaj kompetentnog i efikasnog upravljanja Crnom Gorom. Naravno, vrijeme koje je pred nama će brzo pokazati u kojoj mjeri se oni resorno snalaze, i u kojoj mjeri će dati određene rezultate, ili neće dati nikakve rezultate. Nemam nikakve dileme, kad pogledate sastav prošle i ove Vlade, očigledno je da je ova Vlada nekvalifikovanija. Prošla Vlada je bila izložena snažnoj kritici s raznih strana, a ako ova Vlada dobaci do nivoa najgore DPS-ovske vlade, to će biti njen uspjeh.

U ovoj Vladi nema manjina, kao što nema ni Crnogoraca. Koja se poruka time šalje?

Manjinske stranke su odbile da budu učesnici u toj Vladi i tu nije mogao da se postigne nikakav dogovor. To je proizašlo iz političkog duha aktuelne vlasti, koja ima snažnu klerikalnu nutrinu, oko čega se vlast nije mnogo ni zabrinula. Njihovi trenutni zaštitnici iz Brisela su to relativizovali pričom da to nije bio uslov za političku podršku toj Vladi. Opskurni beogradski mediji i opskurni istoričari su prebrojali su da su od 13 članova Vlade osmoro Srbi, pa je Crna Gora dobila tzv. treću srpsku vladu u regionu. Naravno, kad kažu Srbi, onda to čitajte u kontekstu slanja poruke da to nijesu Srbi, nego velikosrbi i utemeljeni klerikalni nacionalisti.

Što se tiče prisutnosti Crnogoraca, to je više nego očigledno. Ti ljudi se nijesu javno izjašnjavali kojoj naciji pripadaju, ali i ako ima nešto Crnogoraca, oni su prihvatljivi za dominirajući personalni sastav u toj Vladi. A kad su oni prihvatljivi onda znajte da su to Crnogorci koji su vrlo servilni prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koji vjerovatno govore srpskim jezikom i koji kad pogledaju spolja, vjerovatno pogledaju put Beograda. Onda je ta vrsta crnogorskog identiteta toliko levitirajuća da pada u drugi plan i više djeluje kao jedna vrsta političke šminke kad je u pitanju ovakav kadrovski profil Vlade.

Koju ulogu u tome ima URA? Oni su startovali kao građanska partija. Međutim, izgleda da ispoljavanje klero-nacionalističkih i fašističkih poruka smeta svima, osim toj političkoj stranci.

URA je programski nominalno građanska partija kojoj ni malo ne smeta velikosrpski politički zagrljaj. Ako se gleda kratki istorijat te stranke, onda treba biti realan. URA je u posljednje četiri godine, od momenta kad je njen predsjednik postao gospodin Dritan Abazović, vrlo transparentno i gotovo na dnevnoj bazi, slala poruke da je njoj najvažnije da bude poražen DPS i da su oni spremni da koaliraju sa svim i svakim samo da bi DPS otišao u opoziciju. To je, po mom mišljenju, jedna slijepa, frustrirajuća politika koja je u direktnoj konfrontaciji sa samim političkim programom te stranke, ali oni su izabrali taj put. Ne zaboravite, iza te stranke sve vrijeme stoji danas vodeći režimski medij, mislim na *Vijesti*. Rukovodstvo te partije i *Vijesti* su vrlo isprepletani od trenutka konstituisanja, pa sve do danas. Ne znate gdje počinju *Vijesti*, a gdje se završava URA, i obrnuto.

To je politika koja se svela na to da je najvažnije da Đukanović ode sa vlasti i da DPS bude faktor koji treba demontirati na svaki mogući način. Izbor koalicionog partnera njima nije bitan. Imate sljepački pristup i onda ste u velikom problemu što sve morate da relativizujete. Morate da vodite politiku zatvorenih očiju i da pravite kompromise i ustupke od kojih se, ja mislim, dobar dio ljudi u političkoj stranci URA osjeća vrlo nelagodno, imajući u vidu njihovu ličnu političku prošlost i njihova uvjerenja. Ali, oni su zaigrali jednu igru koja će, po mom mišljenju, njima da se obije o glavu.

Početakom 90-ih je ta ista politika stvaranja „srpskog sveta“, proizvela raspad Jugoslavije, na desetine hiljada ubijenih, stotine hiljada raseljenih, 1998/99. godine masovna ubistva Albanaca na Kosovu. Nedavno je otkrivena grobnica sa tijelima ubijenih Albanaca. O tome se u javnosti nije govorilo. Nijesu se oglasile ni građanske partije i organizacije. I ako nije lična stvar Crne Gore, jeste određenja prema nečemu što se zove zločin.

Ima jedan veliki problem. U Crnoj Gori se razvila frustracija kod civilnog društva, kod mnogih NVO, jer su bili dnevni ili višegodišnji konflikti, prije svega sa DPS-om, kao dominirajućim dijelom vlasti. Onda ste dobili jedan apsurd. Umjesto da su zauzeli principijelnu poziciju, uvijek smo imali neke

političke projektne proizvode. Imate Pozitivnu, koja se izrodila u što se izrodila, pa se pocijepala. Na kraju imate političku stranku URA. Sve vrijeme ste imali politiku „pobrkanih lončića“, i politiku u kojoj je fokus političke frustracije i animoziteta uglavnom podrazumijevao sljepilo za mnogo važnijih stvari, za suštinske vrijednosti bez kojih nema civilizovanog društva. To je nešto što se zaboravlja. Oni dotle ne dobacuju, to im je teretno. To otvara identitetska pitanja, a od toga bi da bježe. I onda imate paradoks da na kraju dobijate političke partije koje su, u stvari, parapolitičke nevladine organizacije, koje se zovu strankama, a funkcionišu kao NVO. Onda ćete npr. dobiti poruku iz URA-e da je važnije što je neki potok u problemu zbog neke hidrocentrale, nego da se odredite prema genocidu u Srbiji. Ili: je li važnije pitanje kontinuiranog posmatranja ptica na nekom mjestu, prema čemu ja imam ekološki respekt, nego kakva je šovinistička velikosrpska hegemonistička politika u Beogradu, koja će usput, kako je krenula, razoriti Srbiju?

Srpska politika razara i svoje okruženje. Direktno je neprijateljska prema Crnoj Gori. Imate njihovog predsjednika države koji se pretvara u profesionalnog lažova. Kad ga slušate, i vi sve to zanemarujete i potiskujete, jer je najvažnije neka konkretna afera, neki ekološki problem, neka anomalija u zdravstvenom sistemu. To sve jesu važne stvari, ali su „pobrkali lončice“, jer nijesu uspostavili prioritete svoje politike. Onda vam je neki ekološki problem važniji nego nečija genocidna i asimilaciona politika, klerikalizacija društva i činjenica da Brisel na to, uprkos Evropskoj povelji i ključnim dokumentima na kojima počiva EU, drži zatvorene oči. Sve vam to nije bitno, a bitno je da li imamo 10 ili 50 lopova u DPS-u. Na kraju dobijate nešto što postaje ozbiljna opasnost po perspektivu ovog društva i države.

Gospodin Abazović je nedavno rekao da njega ne interesuje 1918. nego 2024. godina. Imali smo serijal izjava novih ministara i premijera, koje su sve samo ne u skladu sa multikulturalnim bićem Crne Gore. URA nije reagovala, ni gospodin Dritan Abazović. Je li moguće da njih zaista to ne interesuje?

Mislim da je on u tom smislu potpuno pogubljen politički lik. Zamislite jednog austrijskog političara koji bi rekao: ja se sad bavim zelenom politikom, a ne zanima me anšlus, koji je izvršio Hitler 1939. godine; ili nekog češkog političara koji bi rekao: ne zanima me iredentistička i hegemonistička politika naci-Njemačke kad je u pitanju Sudet iz 1938–39. godine, ili bilo kakav sličan primjer u savremenoj Evropi. To bi bio kraj političkih karijera tih ljudi. Ali, u Crnoj Gori imate potpuni paradoks da možete lako da dajete skandalozne izjave gdje kažete da vas ne zanima 1918. godina – prećutkuje se. Premijer Zdravko Krivokapić je dobar primjer. Njega ne zanima 9. maj. Imajući u vidu što globalno, a i za Crnu Goru znači 9. maj, onda je ta izjava još skandaloznija od Abazovićeve.

U konačnom, nijesmo ni čuli što oni misle od 1989. godini, i tom velikom povratku velikosrpske politike u Crnu Goru. Nijesmo čuli što oni misle o crnogorskom suverenističkom, antiratnom otporu, o Liberalnom savezu 90-ih, o Socijaldemokratskoj partiji. Nijesmo ih čuli što misle o najnovijoj istoriji bez koje nema stabilne Crne Gore, o 21. maju 2006. godine. Imate jednu veliku ćutnju. Premijer Krivokapić je u tom smislu imao ekspozije „Sto godina praznine“. I kad imate tako nešto, onda to ne otvara samo ozbiljne sumnje, nego se postavlja pitanje: na kojim aksiološkim principima imate namjeru da gradite Crnu Goru koja treba da postane članica Evropske unije?

To su samo suvi birokratski kriteriji, sve je drugo nevažno. Važno je samo da se uspostave malo ekonomskih, pravnih, tehničkih normativa, a da se sve drugo potisne u treći plan. Naravno, sve to drugo ne isključuje uticaj onih koji su njih doveli na vlast. To im nije sporno. Mislim da će Vlada vrlo brzo, kao najvažniju stvar, usvojiti izmjene Zakona o vjeroispovijesti. Napraviće se taj veliki ustupak Srpskoj pravoslavnoj crkvi i velikosrpskoj politici gdje će se crnogorske svetinje predati u tuđe ruke.

I u simboličkoj ravni je jasno, i dato na znanje, da je cilj nove Vlade vraćanje na stanje od 1918. do 1941. godine. URA na izjave koje su imale ovakve konotacije – nije reagovala?

Ko ne razumije prošlost, ko se ne određuje prema prošlosti i ko ne shvata refleksije prošlosti na sadašnje vrijeme, taj nema što da priča o budućnosti. To se onda svodi na obični populizam, demagogiju i opasnu ćutnju. Uostalom, vi možete o prošlosti i u privatnom životu, kao u društvenom i političkom, bježati koliko hoćete. Ali, prošlost će da se vrati na velika vrata. Ne odrediti se prema onome što su ključni temelji zajednice je politički promašaj i nešto što će se kao bumerang vratiti i biti omča oko vrata aktuelnoj Vladi. U Crnoj Gori, koja je identitetski nedovršeno društvo, ne možete reći da ste riješili problem, tako što se tim nećete baviti. Naprotiv, ti problemi će da se vrate, postaće ponovo aktuelni. Takva politika je, po mom mišljenju, krajnje neozbiljna, jalova, neproduktivna, i u konačnom, neće moći pobjeći od konfrontacije sa tim nasljeđem.

Lideri Demokratskog fronta tvrde da su prevareni. Jesu li?

Kad pričamo kako se formira jedna Vlada i što su politički standardi, oni jesu prevareni, oni su eliminisani. Osnovni razlog eliminacije se nalazi u konfrontaciji, kad je u pitanju predizborni period, na liniji Amfilohije Radović – Aleksandar Vučić. Činjenica je da su se crnogorske srpske episkopije konfrontirale sa beogradskom vlašću. Pokojni Amfilohije imao je dovoljno političke snage da se konfrontira i nosi sa beogradskom vlašću, koja je licemjerno dotrčala na njegovu sahranu. Kao posljedicu takvih političkih odnosa imate Demokratski front koji je marginalizovan. Ali, imate činjenicu da je globalni dio tog DF pod marionetskom upravom Beograda – onda imate i Vladu koja zavisi od volje Vučića, tj. beogradske Vlade. To će se, naravno, kompenzovati kroz trgovinu sa Briselom, a ova Vlada je idealna za potkusurivanje.

Ko je onda, u suštini, dobio ove izbore i kako će funkcionisati ova Vlada ako se nalazi između Brisela, Beograda i određenih centara moći u Podgorici?

Crna Gora je gubitnik ovih izbora, tu nema nikakve dileme. Svi ovi koji smatraju da su pobjednici, a mislim Brisel, crnogorske Srpske episkopije,

Vučić – varaju se. To su sve Pirove pobjede i samo je pitanje u kojoj mjeri će ta Vlada, zbog tih isprepletanih interesa, uspjeti da opstane. Lično mislim da ona može da opstane i godinu dana, može i četiri godine. Upravo zbog toga što u kombinaciji tih interesa, u trgovini, podmirenjima koja će da slijede, raznim neprincipijelnim igrama, možemo da zaboravimo bilo kakav ozbiljan politički princip. Od toga nema ništa. Sve će se svesti na trgovinu po dubini i nemojte da se začudite ako to potraje, jer obično ovako iščašeni politički eksperimenti potraju, zato što u konkretnom slučaju nijedan interes ne mora da odnese onu vrstu prevage da bude odlučujući za obaranje te Vlade. Ne zaboravite, svi oni imaju zajednički interes, kad je u pitanju otklon od vlasti i strah od gubitka onoga što su – ma koliko to izgledalo tragično – dobili. Velika je nepoznanica koliko će ova Vlada trajati. Ona će, prije svega, zavisiti od globalnih linija i, u konačnom, od lokalnih, prizemnih interesa koji će se lomiti preko aktuelne Vlade.

DPS je najavio kongres za januar 2021. godine. Najavljuju i reforme unutar svojih redova. Što tu očekujete?

Smatram da je jedna politička epoha završena. Ponašati se kao da je ovo normalna smjena vlasti, potpuna je besmislica. Sve ovo što sad čujemo od političkih lidera, uključujući i gospodina Đukanovića, meni liči na neki defekt i neshvatanje dubine tektonskog političkog poremećaja koji se desio, nezavisno od toga što se on sveo na jedan mandat razlike. To ne može dati odgovarajući rezultat. Činjenica je da imate tri ključne političke stranke u prethodnom sazivu. Mislim na DPS, koja je najmoćnija i stožer, na Socijaldemokratsku partiju i SD, gdje su svi oni formalno, programski i ideološki isto. Sad kad ih posmatrate vidite jedno rasulo, vidite odlaganje kongresa, vidite konfuziju, jednu defanzivu i malodušje. Ukoliko oni ne budu išli u jednu vrstu političkog integralizma, da se objedine u jednu političku stranku ili u jednu vrstu političkog bloka, to neće ličiti ni na što. Ako pritom, ne bude formulisanja nove politike, ako ne bude radikalnan otklon od mnogih ljudi, uključujući i gospodina Đukanovića, ako ne budu ušli u jednu vrstu dubljeg reformskog restrukturiranja, ja mislim da će to nanijeti veliku štetu. Ne samo izvornoj ideji, nego mogućnosti obnove koja je nužna, imajući

u vidu kakva je aktuelna vlada i kakvo je rasulo na pobjedničkoj strani. Onda će to omogućiti da aktuelna vlast potraje. Nema nijednog razloga da ona potraje, ako je moguće izvršiti autentičnu i iskrenu političku reformu i integraciju i čitavu tu politiku formulisati kao pobjedničku politiku, koja bi lagodno mogla da dobije neke buduće izbore, kad se oni dese. Trenutno, ne vidim da stvari idu u tom pravcu, kad je u pitanju odlazeća vlast, i kad je u pitanju nekadašnja suverenistička politika.

Marko Špadijer i Branko Lukovac su sa „Šednika“ poslali poruke da treba da se objedini crnogorski blok, kao što je to 2006. godine uradio Pokret za nezavisnu Crnu Goru. I jedan i drugi su podvukli da treba napraviti personalne, individualne promjene u smislu kadrova.

To traži reafirmaciju politike 21. maja, to traži okupljanje svih političkih snaga o kojima govorite. To traži jedan državnički pristup. Na žalost, sad ga ne vidim. Vidjećemo hoće li vrijeme koje je pred nama, pokazati da ga ima. Ali, odlazeća vlast mora da se suoči sa dubokim i bolnim rezovima da bi dala šansu onoj Crnoj Gori koja je pobijedila 21. maja da transformiše društvo. To treba da bude raskid i s politikom deformacija i devijacija koje smo gledali 14 godina zahvaljujući najviše, naravno, DPS-u.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

RADOVAN RADONJIĆ

PRAVNIK

Radovan Radonjić je rođen 1936. godine na Njegušima. Završio Višu pedagošku školu i Fakultet političkih nauka. Magistrirao i doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Redovni je profesor univerziteta, redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i profesor na Fakultetu za državne i evropske studije (dodiplomske i postdiplomske studije). Bio je dekan Pravnog fakulteta za sociološke nauke i rukovodilac postdiplomskih studija na Pravnom fakultetu u Podgorici, profesor na Muzičkoj akademiji, Fakultetu dramskih umjetnosti i Fakultetu likovnih umjetnosti, Fakultetu političkih nauka, Centru za međunarodne studije Univerziteta Crne Gore i Univerzitetu „Mediterran“. Dobitnik je brojnih prestižnih nagrada poput Nagrade oslobođenja Cetinja, Trinaestojulske nagrade Crne Gore, Nagrade oslobođenja Titograda, a odlikovan je i Ordenom rada sa zlatnim vijencem i Ordenom Republike sa srebrnim vijencem.

Crnogorska svetinja je sloboda

Je li umni rad zaista životno zvanje?

Ne bih se mogao opredijeliti za to da kažem da je zvanje. Ali da je životna potreba čovjeka, u to sam apsolutno siguran. I u tom pogledu mi je veoma bliska Krležina filozofema: „Priroda je čovjeka uspravila na zadnje noge, da bi shvatio da je ratovanje umom pretpostavka njegovoga života i opstanaka, a ne da bi povećao krdo krvavih gorila“. Dakle, čovjeku je um dat da bi njime, kao najsigurnijim, najjačim i najpovoljnijim oružjem ili oruđem, stvarao sebi svijet koji mu odgovara, iako ga često ne koristi kako treba.

Koliko su intelektualci značajni zemlji i društvu?

To je teško reći, jer su iskustva u tom pogledu, i pojedinačno gledana, i cijeneći po nekim kolektivnim orijentacijama i ponašanjima istih, toliko različita da im je gotovo nemoguće naći, kako bi matematičari rekli, „najmanji zajednički sadržatelj“. A onda, i sam pojam intelektualca je višeznačan, uprkos preovlađujućem uvjerenju da on u principu znači spremnost, odnosno, na znanju i iskustvu utemeljenu sposobnost čovjeka da se u nekoj nepredviđenoj ili ranije nepoznatoj situaciji, prije i više od onih koji to nijesu, snađe u smislu ostvarenja nekog pozitivnog uticaja ili učinka. Kad su u pitanju društvene grupe, taj se pojam javio sredinom XIX vijeka u Rusiji kod Turgenjeva, a odnosio se na mlade, školovane ljude sljedbenike njegovog nihilizma, koji su tada bili neka vrsta otvorene opozicije

carizmu, odnosno sistemu u kome se tad u toj zemlji živjelo. No, dešava se da i u društvima sa tradicionalno visokim stepenom kulturne razvijenosti, odnosno, učešća kategorije intelektualaca u ukupnom stanovništvu, bude ozbiljnih problema. Primjer nekadašnje Njemačke je u tom pogledu bio paradigmatičan, i prije ratova povodom kojih se njeno ime češće od drugih pojavljivalo na stranicama svjetske istorije. Sjećam se da sam u Marksovim „Filozofskim sveskama“ pročitao rečenicu koja glasi: „Kad iskra misli udari u to naivno tlo, izvršiće se emancipacija Njemaca u ljude“. Karl Marks, očigledno, ne samo što nije imao odveć visoko mišljenje o intelektualnom nivou svojih sugrađana, već je smatrao da je to možda i glavni razlog što Njemci zaostaju za Francuzima i drugim zapadnjacima u organizovanju građanskih revolucija. Ustanak ткача u nekoliko šleskih sela (1844), smatran je prvim znakom početka revolucionisanja Njemačke. Adolf Hitler je, kasnije, saobrazno svojoj programskoj orijentaciji u pogledu stvaranja novog svjetskog poretka, sasvim suprotno Marksu, inklinirao ko(n)vertovanju ljudi u Njemce. U oba slučaja atak je uglavnom bio usmjeren prema intelektualcima.

Od kad sežu korijeni intelektualizma u Crnoj Gori? Kad možemo reći da je započeta faza emancipacije u Crnoj Gori?

Prihvati li se kao tačna tvrdnja Vitnija Vorena, američkog diplomate i pisca, poznatog i po knjizi „Zločin mirovne konferencije“, posvećene poziciji Crne Gore poslije Prvog svjetskog rata – da je Duklja nastala kao slobodna, nezavisna država, republikanskog oblika, koja se od rimske razlikovala u toliko što je narod u njoj na zboru birao vladara, tad bi se moglo reći da je jak intelektualni naboj snažno prožimao ljude koji su to tad, prije više od hiljadu godina, uspjeli da utemelje i održe više stotina godina.

I kad pratite razvoj tih prostora, odnosno država Duklje, Zete i Crne Gore iz doba Crnojevića, koje su prethodile savremenoj Crnoj Gori, uvijek ćete naići na razne manifestacije vrlo visokog nivoa razvijenosti njihove kulture, koja ne samo da nije zaostajala, nego je prednjačila u odnosu na ostalu Evropu. Crna Gora je jedina država koja je u drugom milenijumu nove

ere, gotovo 800 godina, bila demokratsko društvo. Skeptici, odnosno naši dežurni korifeji zamjeraju takvim tvrdnjama pozivajući se na „neumoljivu“ činjenicu da je Crna Gora za to vrijeme bila puko plemensko društvo. Jeste, bila je Crna Gora zemlja plemenskih zajednica. Ali, kakvih? Onaj, ko makar samo „zaviri“ u biće i bitak tih zajednica, tj. u njihovu strukturu, arhitekturu, način funkcionisanja, unutrašnju organizaciju i karakter društvenih odnosa, neće imati problema da uoči da je sve to za nekoliko kopalja bilo iznad grčkog polisa, koji se smatra do sad najdemokratskijim oblikom državnog organizovanja za koje svijet zna. Jer, polis je robovlasničko društvo. U vrijeme kad je, recimo, Atika imala oko 300.000 stanovnika, njih su činili 100.000 robova, 100.000 seljaka, žena i mladih koji nijesu imali „pravo glasa“ (tzv. *idiotesa*), i 100.000 onih kojima je formalno pripadao naziv *politisa*, odnosno građana doraslih da upravljaju društvom i državom. Međutim, to je bilo vrijeme neposredne demokratije, a zna se da Atina, centar Atike, tad nije imala trga većeg od prostora koji je mogao da primi 5.000 ljudi. A nije bilo ni megafona, ili drugih tehničkih sredstava kojima bi se mogla povećati čujnost govora i na tom prostoru, a kamoli van njega.

U crnogorskom plemenu, međutim, svaki građanin, koji nosi pušku, ima pravo da prisustvuje svakom zboru, s jednakim pravom glasa kao i predsjednik Opšteg crnogorskog zbora. Svi su ravnopravni. Nema ekstremno bogatih i siromašnih. Nema potčinjenih. Desi li se da je neko u plemenu slabijeg imovnog stanja ili, možda, na ivici gladi, pleme uzima na sebe obavezu da i njega izdržava na prosječnom nivou. Uostalom, za sve to vrijeme jedino je crnogorski seljak u Evropi imao pravo na svoje imanje i da nosi oružje. On je bio neka vrsta siromašnog plemića, za razliku od kmetova i „raje“, ne samo u najbližem okruženju nego i čitavoj Evropi. Kad pogledate to, kao i činjenicu da su takvi odnosi u našoj zemlji vladali sve do početka XVIII vijeka, ne ostaje vam ništa drugo do da, s jedne strane, pitate: je li to moguće?, a s druge strane, da odgovorite: jeste! Jedini je njen takmac u tom pogledu bila Britanija, s tim što je u njoj tek *Magnom kartom libertatum* 1215. godine, pravo „krune“ ograničeno time da neku važnu odluku može da donese tek nakon pribavljene saglasnosti 23 princa

Kraljevstva. Zatim, da je Britanija u svom parlamentu birala kralja jedan jedini put, 1689. godine, po završetku tzv. Slavne revolucije, kad su Anri III i Džordž II uspjeli da se sporazumiju, putem udaje Anrijeve kćerke za Džordža, i da dvije, do tada suprotstavljene porodice, uspostave zajedničku vladavinu Kraljevstvom.

Kako je kod nas bilo poslije Crnojevića – mi uglavnom ne znamo, jer tome ne poklanjamo gotovo nikakvu pažnju. Štoviše, danas znamo, da ne znamo čak ni to:

- ni otkud vučemo korijene, ni na čemu su oni utemeljeni, iako o tome postoje precizni, na osnovu genetskih istraživanja iznijansirani podaci, šokantno suprotni „važecim“ pričama i na njima zasnovanim ambicijama;
- ni kako je i zašto je, ta mala Crna Gora, za koju njeni poznati strani pohodnici kažu da je, iako na karti ne izgleda veća od iglenog vrha – zaustavila prodor Orijenta u Evropu;
- ni zašto je 1941. godine, kad su Evropom špartale moto-mehanizovane jedinice armija sila Osovine, a ona stenjala pod fašističkom čizmom, u Crnoj Gori bilo jedino Marsovo, tj. bojno, polje;
- ni zašto je pošla u rat s pjesmom *Listaj goro, cvjetaj cvijeće, Crna Gora u boj kreće, Crna Gora u boj kreće, bez pobjede doći neće*, i nije pogazila datu riječ;
- ni zašto je Vinston Čerčil, u februaru 1944. godine, u Donjem domu, na zaprepaštenje torijevaca, konstatovao da je Jugoslavija jedina evropska zemlja koja se oslobodila sa svojim partizanima na čelu s Titom, te da svijet treba da zahvali dešavanjima na Balkanu od pet nedjelja koja su zaustavila prodor Hitlerovih armija prema istoku, čime je spašena Moskva? Jer, kaže Čerčil dalje, „da je Moskva pala, Drugi svjetski rat bi drugačije završio“! A pokretač i predvodnik tih sudbonosnih dešavanja na Balkanu, tokom tih pet presudnih nedjelja, nije bio niko drugi do Crna Gora sa svojim Trinaestojulskim ustankom i njegovim vojnim dejstvima i učincima. Uostalom, o tome govore činjenice da se u avgustu 1941. godine CK KPJ obraća pismom srpskom narodu: „Srbi, dižite se na ustanak po ugledu na crnogorski narod!“ U to vrijeme i Tito piše Hrvatskoj seljačkoj stranci, koja je tada bila najnaprednija politička stranka u Hrvatskoj: „Ugledajte

se na Crnogorce, dižite se na ustanak!“ S druge strane, moskovska štampa već 15. jula 1941. godine piše: „Crnogorci su ustali! Oni se ne daju!“

Zvanično je proglašeno da je prvi ustanak bio u Srbiji 7. jula, a tek potom u Crnoj Gori, 13. jula.

Proglašavanja te vrste je bilo, namještanja datuma ustanaka je bilo, ali istoriju ne može niko prevariti. Znače priču o caru Trojanu s kozjim ušima – uvijek se nađe neko ili nešto, da otkrije prevaru. U tom smislu, na primjer, mislim da je Crna Gora sad, po treći put u svojoj istoriji, u poziciji da preokrene svijet, što će dakako, zavisti od toga kako će izaći na kraj sa stranom crkvom koja ju je okupirala. Evropa se krupno vara – a neka mi oprostite njeni znalci, jer kad ovo kažem niti imam namjeru da im budem rival, niti sam dorastao evropskim umnicima koji upravljaju ovim kontinentom – ako misli da se virus kleronacionalizma, koji je sad spolja i iznutra napao Crnu Goru, obezličio je, obeznanio, obezljudio, može lako odstraniti iz društvenog organizma. Nije crkva, čak ni evropska koja je bitno drugačija od ove koja je napala Crnu Goru, budući da je prošla kroz čistilište reformacije (no to je druga priča), tako bezazlen faktor koji se uvijek može lako umiriti, pogotovo ako se uzme u obzir malo širi kontekst u kome djeluje. Ima Evropa veoma loše iskustvo s crkvom i prije i poslije reformacije. Loše iskustvo Crne Gore s crkvom i duže traje i gore je od toga. Mi smo, zahvaljujući crkvi, više nego dvije stotine godina pod ruskim i srpskim uplivom.

Konkretno, to smo, u ruskom slučaju, od 17. aprila 1712. godine, a u srpskom slučaju od 17. juna 1920. godine, tj. od kad je Aleksandar Karađorđević dekretom proglasio stvaranje Srpske pravoslavne crkve Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, čiji je konstitutivni dio bila Crnogorska pravoslavna crkva.

U prvom slučaju je Mihailo Miloradović, ruski grof i pukovnik, s naših strana a u njihovoj službi, pomenutog datuma na Cetinju izdao povelju Crnogorcima kojom im „daruje slobodu“. U njoj se kaže: Vi ste od danas

slobodni, u smislu da Rusija uzima obavezu da će osloboditi Crnu Goru prisustva Osmanlija kad za to dođe vrijeme. Za uzvrat, dužni ste da na svaki poziv Rusije idete u rat i dajete svoje živote za nju. Što se tiče crkve, ona je odvojena i ne može da se miješa u političke poslove. A što se tiče vaše vlasti, Crnogorci imaju pravo da biraju svoje političke predstavnike do nivoa plemena. Sve iznad plemena je pod upravom ruskog cara i on je šef Crne Gore. A onda vladika Danilo, kome mi pridajemo značaj osnivača pokreta boraca za slobodu, istrebljivača poturica i slično ide po narodu i više: „Ja sam Moskov, Moskov, Moskov. A čiji sam ja, toga je i Crna Gora“. Traži od Bokelja da mu, kad ide u Boku, ukazuju počasti kao ruskom velmoži. Kad god su Turci napadali Crnu Goru, nijedanput nije bio tu. Vazda je našao načina da izbjegne, a zna se kako je završio 1717. godine kad je, razočaran što ga nije primio ruski car i dao mu što je očekivao, pošao kod Mlečana i s njima se dogovorio o uspostavljanju gubernadurstva u Crnoj Gori, ali ne više kao mletačke službe, već crnogorske službe koju ovi plaćaju jer Crna Gora nema para da bi vršila i neke administrativne poslove u komunikaciji Crne Gore i Mletaka.

U drugom, srpskom slučaju, kako je rečeno, Crna Gora je to od stvaranja Srpske pravoslavne crkve Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Mada već odavno nema države čija je to crkva bila, nasiljem države Srbije i jednako neodgovornošću države Crne Gore, ta crkva je, ako ne po nazivu, ono sigurno po moći i pretenzijama ostala ono što je bila u Aleksandrovo vrijeme – sa potpuno istom funkcijom i imovinom. Na Evropi je, ne manje nego na Crnoj Gori, da vidi zašto je to tako i dokle će tako?

Prije više od 200 godina Katerina Radonjić, sestra Stanislava Radonjića, bila je prva Crnogorka koja je izdala knjigu. Napisala je „Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori“. Što nam to govori?

Prvo, knjiga je izašla 1774. godine i od tada ima skoro 250 godina. Drugo, to nam govori da su neke porodice u Crnoj Gori već tada imale ne samo pismene muškarce, nego i pismene žene. I to ne pismene samo toliko da umiju napisati svoje ime i prezime, dakle na analfabetskom nivou, nego

da umiju da zrelo misle u skladu za zahtjevima svog vremena i to svoje (s)misljeno iskažu u javnosti na način koji se rijetko gdje srijeće i u širem okruženju. Treće, pomenuti rukopis Katerine Radonjić potvrđuje da Crna Gora u drugoj polovini XVIII vijeka ima razvijeniju političku, odnosno građansku, misao čak i od Evrope. Uostalom, njen se „Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori“ pojavio dvije godine prije američke *Deklaracije prava* (1776) i petnaest godina prije francuske *Deklaracije prava čovjeka i građanina* (1789). A ona, u toj knjizi, na primjer, korespondira sa Polom Holbahom u konstataciji da bez nauke, odnosno znanja, društvo ne može da ide naprijed. Sa Žanom Žakom Rusoom je saglasna u konstataciji da je sjajno ako država ima dobru vladu, ali da je sjajnije ako država nauči narod da vlada. Sa Herderom je u ravni sa shvatanjem da je priroda dovela do porodice i njene organizacije, a da je sve izvan toga u etničkoj, političkoj i drugoj superstrukturi društva stvar čovjeka, odnosno njegove moći – da napravi ono što mu treba. I najzad, s Volterom, s kojim se takođe slaže kao i s Holbahom, u pogledu značaja nauke, dijeli oštru kritiku religije i crkve kao najvećeg zla u istoriji, koje čovječanstvo ometa u mnogim stvarima koje bi bez nje moglo lakše, brže i uspješnije da rješava.

Kad govorimo o pošastima, gdje je danas Crna Gora?

Crna Gora je sada, nažalost, po mnogim lošim stvarima u stanju kakvo je imala u vrijeme prije Katarine Radonjić. Tu smo i vjerski, i nacionalno, i politički, i etički i gotovo svakako drugo. Ova zemlja je do nedavno bila neko ko je, bar kad je spoljna politika u pitanju, vukao zaista briljantne poteze, ali i tu se vratila nekoliko koraka nazad. U tom pogledu, biću slobodan da kažem, pa dabogda me Crnogorci na krst razapeli, da je gospodin Milo Đukanović – s kojim nemam lične kontakte, ni bilo kakve druge veze ili saradnju, i koji je pripadao grupi onih koji su me, prije 30 godina, „otpratili“ (kako su oni govorili) u istoriju, sa zahtjevom: dovoljno je samo da vi odete – napravio nekoliko velikih poteza. Kako na vanjsko-političkom, tako i na unutrašnjem planu, gdje je prekoračio taj famozni crnogorski Rubikon u pogledu ocjene naše sposobnosti da možemo sami sebe ekonomski da izdržavamo. Za to je trebalo imati snage. Zbog toga,

uz sve greške koje je pravio, a bilo ih je još kako, kod mene lično ima poziciju drugog po prestižu šefa Crne Gore u njenoj istoriji. Za prvoga, opet će mi Crnogorci zamjeriti, smatram Josipa Broza, jer znam, izučavao sam i taj dio naše istorije, da je on, mimo volje nekih Crnogoraca koji su u vrijeme Prvog i Drugog zasjedanja u Jajcu bili protiv toga da se Crna Gora proglasi za u svemu ravnopravnog konstituenta nove zajedničke federativno uređene Jugoslavije. Ovo, razumije se, ne zbog toga što su je manje voljeli od njega, već što su manje od njega vjerovali da je ona za to sposobna. Takav Titov stav bio je kako izraz njegove državničke mudrosti, tako dobrim dijelom i odraz njegove zahvalnosti za ono što su Crnogorci kao borci Drugog svjetskog rata pokazali, a držali su trećinu ili više svih rukovodećih funkcija, bilo u vojsci, bilo u partiji, bilo na drugim mjestima od posebnog značaja za vršenje tog procesa. Dakle, taj čovjek je to napravio, ali smo mi, dakako i u njegovo vrijeme, izgubili neke stvari. A, poslije referendumu, da se radilo kako je trebalo, ne bi bili tu gdje smo sada. Strana crkva – ovdje neregistrovana, koja zastupa ideju da čovjek ne treba da misli, već da treba da bude pokoran, da što je više rob to će biti srećniji na onom svijetu, koja sve vrijeme radi za nekoga ko hoće da uništi Crnu Goru – vidjeli smo, u XXI vijeku odnosi laganu, ubjedljivu pobjedu na izborima. Sad se šepuri po Crnoj Gori, izjavljujući čak i što misli o Evropi, pri čemu ni jednoj riječi koju kaže u prilog nastavljanja crnogorske politike kao izraza trobože svog opredjeljenja da se bori za njeno dobro – ne vjerujem. Sveštenici na funkciji svjetovnih lica, prosvjetnih radnika, u vojsci i na drugim građanskim funkcijama endemski su prevaranti. To tvrdim, jer onaj ko se zakune u vjernost Bogu, mora da poštuje temeljni hrišćanski princip da mu poslije Božije riječi i poslije Jevanđelja – nije potrebno nikakvo drugo učenje.

Pogledajte početna poglavlja *Jevanđelje po Mateju* i tamo ćete naići na riječi Svevišnjeg: „Nikome ne smiješ vjerovati nego meni. Ako vjeruješ više svome ocu, bratu ili sestri, ili ih voliš više nego mene, nijesi moj. A što se tiče tvog života, ne razmišljaj o tome ni što ćeš jesti, ni što ćeš piti, ni obuvati, ni oblačiti, samo se obrati Bogu i dobićeš“. To je filozofija formiranja čovjeka kao nekoga ko je bez svojega subjektivita, bez snage, volje,

potrebe i sposobnosti da (s)tvori svoj svijet i život, tj. kao nesrećnika koji u svemu zavisi od drugoga, i njegov je rob i zavisnik od njegove volje i milosti, spreman da za svoj životni kredo prihvata logiku da što je na zemlji jadniji, poniženiji i prezreniji, to će na nebu biti nagrađeniji i srećniji. Osim toga, treba znati da Jevanđelje na grčkom znači radosnu vijest. Ali, ovdje se ne radi o radosnoj vijesti o nekoj pozitivnoj promjeni stvari na zemlji, u poziciji čovjeka, nego o otkriću da postoji nebeska država. Dakle, neka država koja će još više raspametiti čovjeka, odvojiti ga od sebe samoga i pretvoriti ga u sopstvenim očima ništavnog i nizašto (Ne kaže Njegov slučajno: „Duhovni je život na nebesi, materije u carstvu gnjilosti“).

Ne bi me iznenadilo da je lijep prijem našeg aktuelnog premijera, juče ili prekjuču u Briselu, bio jasan znak da Evropu interesuje crnogorski državni prostor i ja vjerujem da će taj prostor, možda i pod istim nazivom, ostati u cjelini kao poseban entitet. Ne izlazi se tako lako iz NATO saveza, niti je NATO slučajno toliko ulagao da taj prostor priključi sebi. Čuli ste izjave evropskih prvaka: nećemo se miješati u vaše unutrašnje stvari. Objektivno, neće ni biti neke potrebe za tim, jer će tržišna ekonomija – ako im se priključimo, a i inače – skupa s legitimnim „prinudnim poretkom“ koji je garantuje – raditi za njih. To drugim riječima znači da će domicilci raditi i živjeti po tim novim pravilima, a hoće li se pri tome krstiti, klanjati, dubiti na glavi ili na drugi način iskazivati zahvalnost nebu što im je to podarilo, neće mnogo interesovati nikoga, pa ni njih same.

Što se, pak, aktuelnog crnogorskog partnera u tim razgovorima tiče, njegova „evropska agenda“ je i dalje izvjesna i „stabilna“: što prije i temeljnije završiti uspješno započeti posao na razaranju i definitivnom uništenju svega što je čitav milenijum činilo Crnu Goru poštovanom zajednicom časnih ljudi, i pretvoriti je u prokletu avliju izlaska na more „bratske“ Srbije i nekad svoje, a sad njene „pokroviteljice“ Rusije, sve u ime „spasa“ slovenstva i pravoslavlja i u tom cilju, bude li trebalo, stvaranja treće srpske države na Balkanu. Hoće li Srbija uzgred poći u NATO ili neće – to je drugo pitanje. Sjetimo se kako se svijet ponašao prema Crnoj Gori krajem Prvog svjetskog rata. Sjetimo se Talijana 1942. godine. Oni su 1941.

godine princu Mihailu Petroviću nudili da preuzme crnogorsko kraljevstvo pod „njihovim kišobranom“, a ovaj to nije uradio. Ne zbog toga što je, kako neki kažu, u njemu u trenutku provrela petrovićka krv pa nije htio da prihvati ponuđenu neprijateljsku „čast“, nego zbog toga što je taj čovjek, kako je tada sam izjavio, prethodno obećao i potpisao kralju Petru i kralju Aleksandru, ocu i sinu, vjernost. I skupa s njima, zaključio da Crna Gora nema smisla i ne može samostalno postojati, već mora biti dio nekog šireg prostora. Da podsjetim, on o tome doslovno kaže: „Zakleo sam se na vjernost kralju Aleksandru i kralju Petru. Crna Gora postoji samo kao jugoslavenski region. To je jedna istorijska realnost o kojoj se ne diskutuje. Obnoviti kraljevstvo Crne Gore bilo bi kao da u Italiji obnove kraljevstvo Napulja ili Đenovsku republiku“ (CID je 2018. godine objavio, na crnogorskom i engleskom jeziku, knjigu iz koje je naveden ovaj citat)

Vi ste 1992. godine kazali kako antinomija SPC – crnogorska država spada u red nepomirljivih. Problemi koji iz nje emaniraju javiče se možda u još oštrijem i neprijatnijem vidu, sve dok ili Crna Gora ne dobije svoju autokefalnu crkvu ili, pak, SPC ne učini Crnu Goru svojim državnim prostorom. Sad je 2022. godina.

Da, 3. oktobra 1992. godine.

Jesmo li postali državni prostor Srpske pravoslavne crkve?

Jesmo. To smo bili i na dan referenduma. Da, i kad smo 21. maja 2006. godine imali 55,5 odsto glasova crnogorskog biračkog tijela za nezavisnost, i tad smo bili državni prostor Srpske pravoslavne crkve, jer je ona i tad kontrolisala ono što danas kontroliše. Ni tog dana, kao ni danas, šef crnogorske države, da je kojim slučajem htio da uđe u neku od naših crkava ili manastira, u kojima su pohranjeni zemni ostaci naših vladara, i u kojima se nalazi najveći dio našeg kulturno-istorijskog blaga, ne bi to mogao bez odobrenja SPC, koja ima njihov ključ. A onda, pogledajte i sljedeće tri stvari. Prvo, DPS je pred parlamentarne izbore iz 2020. godine slao poruke biračkom tijelu da će na ovima da se bori za ispunjenje posljednje

želje kralja Nikole Petrovića, da Crna Gora bude nezavisna zemlja, inače poslate 6. januara 1919. godine iz Neija kod Pariza, gdje se crnogorski suveren nalazio u egzilu. Drugo, kraljeva posljednja želja je ipak bila nešto dr, a i ovi bi bolje uradili da su se pozvali na odbranu nezavisnosti zemlje koju su njeni građani izglasali na demokratskom referendumu. Treće, uporno se zaboravlja da je sam kralj, svojim megalomanskim pretenzijama da lično zaposjedne svesrpski prijesto, koje je propagirao barem četrdesetak godina, uz ostalo dao legitimitet Karađorđevićima da po istom pravu pretenduju na crnogorski prijesto. Osim toga, nije čudo što je najveći broj etničkih Crnogoraca uveliko izgubio osjećaj pripadnosti Crnoj Gori i crnogorstvu. Niko se još nije pitao s kojim pravom su ti ljudi odbijeni od svojih vjerskih objekata, pod prijetnjom oružanih snaga svoje zemlje, čak i nakon što je stekla nezavisnost, i punih 30 godina morali da po ulicama, privatnim poljanama, i ko zna gdje, lože svoje badnjake? To je i dalje slučaj, a niko se ne oglašava makar pitanjem – kakav je to šok bio za te ljude i kako se odražavao na njihovu svijest o „svojoj“ državi i borbi za nju?

I još nešto, kad je u pitanju crkva, na to sam upozoravao i pisao. Kako god bilo, Crnogorci su 1993. godine obnovili svoju crkvu. Imamo neoborive dokaze (tj. originalna dokumenta) da je Crnogorska pravoslavna crkva bila autokefalna, ako nikad prije, a jeste od formiranja, ono u doba kralja Nikole, kad je donijela svoj Statut i kad je u Ustavu Crne Gore bila tako definisana. Dakle, nećemo na parlamentarnim izborima da ispunjavamo volju naroda, nego kraljevu „posljednju želju“, ali ne priznajemo da je uz tu prilično sumnjivu kraljevu želju, nesumnjivo postojala Crnogorska pravoslavna crkva, već hoćemo neku drugu. A to što se raspreda priča o autokefalnosti Crnogorske i bilo koje druge pravoslavne crkve, besmislica je prve vrste. Znatno prije nego se pojavilo sveslovenstvo, odnosno panslavizam, u eri pojave tzv. pan-pokreta, što će reći međunarodnih pokreta koji su okupljali ljude iste narodnosne grupacije radi nekih „viših“, najčešće, uglavnom, velikodržavnih ekspanzionističkih ambicija, u istočnom hrišćanstvu je vladao princip da nasuprot katoličkom jedinstvu bez slobode i, protestantskoj slobodi bez jedinstva, treba afirmisati pravoslavnu crkvenu sabornost i autokefalnost. Sabornost, nosi u sebi i pretpostavku

jednakopravnosti svih onih koji taj sabor čine. Autokefalnost je, opet, po definicijama kanona Vaseljenskih sabora, značila da iznad pomjesnih crkava nema nikoga ko im je nadležan, te da su njihova dokumenta kojima regulišu svoje unutrašnje odnose, dakako u saglasnosti s opštim principima hrišćanstva, jedini za njih važeći akti. Mnogo prije toga, tačnije 313. godine nove ere, u Mediolanu, kako se tad zvaao Milano, sastali su se car Zapadnog rimskog carstva Konstantin Veliki i car Istočnog rimskog carstva Likinije (ili Licinije) i dogovorili se da priznaju hrišćanstvo kao ravnopravnu religiju ostalima, s tim da crkva bude potpuno odvojena od države, tako da ako neki crkveni otac, stvarni vjernik, hoće da se bavi državnim poslovima tad on mora ne da vjeruje, nego da istražuje i dokazuje a to znači da krši zavjet dat Bogu. A, ako krši zavjet Bogu i priklanja se drugome gospodaru, on je varalica. I obrnuto, ako hoće neko ko je na svjetovnoj vlasti da bude i vjernik, takođe je varalica jer i on nekoga obmanjuje, bilo jednu ili drugu stranu. U prosvjeti je isto tako, budući da u nauci nema vjerovanja, već se sve *provjerava*, pa tek kad se nešto provjeri i dokaže da je provjera tekla tačno u skladu s odgovarajućim metodološko-teorijskim principima, onda se ima rezultat nauke. Sve to, čini se, s one strane religijskog vjerovanja i nespojivo je s njim, kao što je i religijsko vjerovanje nespojivo s naukom. Može se biti jedno ili drugo – oboje nikako. Dakle, od Milanskog edikta nikad sveštenici i drugi crkveni (vjerski) časnici, nijesu imali pravo – ni kanonski, ni bilo kako drugo – da budu u svjetovnoj vlasti ili da se bave vojnim pitanjima. Tako da je samo po tom osnovu, na primjer, lako utvrditi prevarnost priče o tome da je dinastija Petrovića Njegoša uopšte postojala, odnosno da je vladala Crnom Gorom 221. godinu. Od dvojice knjaževa Petrovića Njegoša, prvog (Danila) birala je Crnogorska narodna skupština (naravno ne bez velikog uticaja na njenu odluku kako pojedinaca iz njegovog bratstva, tako i Rusije), dok je drugi knjaz i kasnije kralj (Nikola Mirkov) biran po principu nasljedstva prijestola. To pitanje sam posebno istraživao u svojoj studiji „Crnogorska teokratija“, na četiri uporedna načina, i sva četiri su dala isti taj rezultat. Desi li se da taj rezultat neko ospori, čestitaću mu iz dva razloga: zato što je ukazao čast mojoj studiji i pročitao je; i zato što je otvorio nove potrebe i mogućnosti za dalja naučna istraživanja naše istorijske prošlosti.

Kako vidite današnju crnogorsku Vladu? Vidjeli smo u posljednjih nekoliko mjeseci većina članova Vlade je usko povezana sa samim vrhom Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

Prvo, vidim je kao srpsku vladu, bez ostatka. Drugo, po tome ko je odredio mandatara, te kojim se kriterijumima mandatar rukovodio kod izbora članova svog tima, vidim je kao vladu koja će slijediti logiku svoje vjere, jer ona je na „toj karti“, grubo rečeno, i dobila podršku svog biračkog tijela u Crnoj Gori, što znači da će suštinu njenog programa činiti rad protiv Crne Gore, saobrazno željama eksternih faktora za koje, kao produžena ruka SPC, radi. Treće, vidim je kao vladu čiju takvu njenu orijentaciju i akciju u Crnoj Gori nema ko da osporava i zaustavi, jer biračkom tijelu s ove druge, suverenističke strane nije se niko obraćao. Niko. Stoga je ono moralo da zapadne u gotovo istu krizu, u koju su zapali i prvi hrišćani. Naime, hrišćanstvo se javilo kao izraz nemoći čovjeka da objasni događanja koja su se tada zbivala pred njegovim očima, u vidu: propadanja velikih carstva, ugroženosti do negiranja svakog smisla starih civilizacija, nastupanja ekonomskih kriza i drugih velikih teškoća i iskušenja. Lišeni želje da ruše svoju državu, ali i moći da je (gotovo sasvim obezglavljenju) brane, bili su sasvim izgubljeni. I desilo se ono što je moralo: pojava SPC Mesije, zdušno podržanog od oficijelno suverenističke vlasti, znatan dio njih je demobilisan do nivoa „mirenja sa sudbinom“. Ostalo je poznato.

Za Crnogorce je karakteristično, i to treba reći, da ili nijesu bili neki postojani i zagriženi religijski vjernici, ili je takvih bilo veoma malo. Oni su vjerovali u „nečastive sile“ – nekakva mjedena guvna, vještice i vampire, vilenjake i vukodlake – ali religijski vjernici nijesu bili. Niti su se mnogo krstili, niti su išli u crkve, niti su imali vjerske službe kao ni puno toga drugog karakterističnog za bliže im okruženje. Potvrdu toga imamo i kod samog Njegoša. Kad analizirate njegovog popa Mića: i kad čita („um, dam, am, bi, nu, no, na, ša, ra“), i kad ocjenjuju njegovo čitanje („lijepo li ova sablja čita, amana ti će si naučio?“), kao i kad on na to odgovara („Ka’ je da je, o njemu se bavim, ko će bolje široko mu polje“) – imate farsu. Njegoš,

kažu historiografski izvori, u dva navrata, okuplja po 50 do 70 ljudi i za pet minuta ih zapopi. Zadatak tih „sveštenika“ – osim ubiranja poreza za svojega vladiku – jeste da krste, vjenčaju i kod sahrane (ako su pismeni) pročitaju dio „Jovanovih glava“. Ali su ti ljudi, kao Crnogorci imali sebe. Sebe – čovjeka. Generalno, Crnogorac nije dozvoljavao da nešto drugo zamijeni ono što mu je priroda dala i što je od početka iskusio. Opstojavao je saglasno s onim što Niče kaže u svojoj knjizi „Vesela nauka“: „Čovjek, da bi bio čovjek, mora biti kamen u jednom zidu, koji je nerazrušiv. A da bi to bio, mora biti postojan, mora vjerovati u ono što radi“. Ako imate nekoga ko se odriče svog djela, ko ne vjeruje u to što radi – on je lažov. Takav ne može graditi ni sebe ni druge. Crnogorci su bili neko ko je, mada donekle „izmješten iz svijeta“ i izolovan, formiran na odgovarajući način, kome se taj isti svijet – divi.

Mi, inače, malo čitamo, ili ne čitamo ništa. Trebalo bi pročitati *Srpski vesnik* iz 1825. godine, sveska druga, str. 18–19, kako Srbi gledaju na Crnogorce. Oni za svoju „braću“ kažu: „Ne samo zbog svoje vrele ljubavi prema otadžbini i slobodi i muške hrabrosti; nego i zbog drugih samo sebi svojstvenih običaja i ponašanja u životu, Crnogorci imaju mnogo savršenija i zaista dostojanstvenija poznanstva, nego što je to zapisano. Oni sami po sebi čine osoben i uopšte od svih drugih naroda u Evropi sasvim drugačiji narod: oni i dan-danas svojom neobičnošću stoje na prvom stepenu estetskog izgleda, imaju različit karakter, koji podsjeća na starogrčka vremena. Ali pored ovih važnih različitosti, za nas Srbe je značajnije, što imamo iste običaje, jedan jezik, jednu Crkvu, i što mi i pored svega toga našu rođenu braću i sad jako malo, uopšte govoreći, poznajemo, da je naše znanje o njima nikakvo, ili sumnjivo i neizvjesno moglo bi se reći“. To je njihova ocjena o Crnogorcima, tada. Srbi nijesu prvi počeli priču da su jedno s Crnogorcima. Stefan Sankovski, ruski državni savjetnik je, prilikom gostovanja u Boki, 1806. godine, izjavio kako bi, možda, trebalo formirati Zapadno ilirsko carstvo, kome bi na čelu trebalo da bude cetinjski mitropolit kao izaslanik ruskog cara. Sljedeće godine mitropolit Petar I oglasio se sa svojim projektom o formiranju sloveno-srpskog carstva, čije će sjedište biti u Dubrovniku, a on biti

na čelu tog carstva kao izaslanik ruskog cara, s titulom ruskog kneza i tajnog savjetnika ruskog cara. To je, dakle, bilo 1807. godine, a Garašanin, sa svojim „Načertanijem“ izlazi u javnost 1844. godine, ili 37 godina poslije toga. Ni njegov projekat, kao ni mitropolitov nije bio produkt „domaće radinosti“, već je došao spolja iz izvjesnih panslavističkih krugova. Njegoš je bio član Garašaninovog tajnog društva koje se bavi tim projektom. Nije poznato da je ikad na njega reagovao. Jedina njegova reakcija te vrste je bila ona pred kraj života, kad optužuje Slovence da su slični paščadi jer, kaže, „kad ih pustiš iz veza oni poput paščadi ponovo dođu nazad“. Bio je razočaran što mu se nije ostvarila zamisao o nekakvom velikom ratu, jer je Srbi nijesu prihvatili zbog procjene da ne mogu da naprave ništa.

Tokom litija gledali smo duboko pokoran narod s parolama „Ne damo svetinje“. Što su crnogorske svetinje?

Crnogorska svetinja je sloboda! Prva, jedina i najveća. Crnogoraca ima jedino s tom svetinjom, dok su u funkciji njenog održavanja i uživaju njeno dobro. Nema li te svetinje, nema ni Crnogorca! I tu se, što se mene tiče, stavlja tačka.

Što se litija tiče – pokazale su nam koliko je jada i čemera bilo i kod litijaša i kod onih koji su u nekim stvarima morali da intervišu. Jer, litije nijesu bile pobuna vjernika nego pobuna građanstva, pri čemu je primijenjen jedan krajnje neljudski postupak – angažovanje djece, čak i dojenčadi u kolicima, da štite litijaše od eventualnog interviširanja organa reda čiji je zadatak bio da to prekinu. Nigdje se onako, sem kod nas, nije moglo raditi. Ima kod Hansa Kelzena jedna sjajna misao na temu – gdje je sila? On kaže: „Sile nijesu ni tamnice, ni električne stolice, ni puške, ni topovi. Sila je tamo gdje normalno i redovno funkcioniše prinudni poredak priznat za pravo“. Dakle, prinudni poredak priznat za pravo – to je sila. Taj poredak kod nas nije funkcionisao. Čak nije bilo ni pokušaja da ga, koliko god bila potreba za tim, neko pokrene. Jedino odstupanje od tog pravila bio je pokušaj nekih neskriveno anticrnogorskih službi prinud-

nog poretka da sankcionišu okupljanje oko pedesetak hiljada mladih ljudi, nedavno na centralnom trgu u Podgorici, koji su sasvim civilizovano i dostojanstveno, tražili zamjenu strane strahovlade – normalnim, slobodnim i demokratskim životom u svojoj zemlji. S tim u vezi, inače, postoji jedna zanimljiva filozofema. Među mnogim mudrostima Maksa Štirnera, filozofskog utemeljivača anarhizma, naime, nalazi se i ova: „Sve veliko u istoriji nije stvorio ni vjernik ni etnik, nego čovjek“. Drugim riječima, tamo gdje čovjeka nema, nema ni vjernika, ni etnika, ni bilo čega društveno vrijednog. I obrnuto: tamo gdje je Čovjek (naravno sa velikim Č), tamo imate što čuti, imate s kim započeti nešto dobro, lijepo i veliko i biti sigurni da nećete biti iznevjereni na prvom koraku. E, mi smo to izgubili u međuvremenu. I sad imamo, na žalost, jako puno etničkih Crnogoraca koji idu za litijama, i biće ih još više. Mislim da je loša prognoza da će ova Vlada malo trajati. U njenom slučaju radi se o jednoj vještoj igri čija je predigra već odigrana uoči parlamentarnih izbora, kad su se glavne opozicione snage povukle u pozadinu, a crkva isturila u prve redove. Ovo što sad imamo nastavak je istog, samo mnogo organizovanijeg i institucionalno znatno utemeljenijeg procesa destrukcije ove zemlje. Bivših opozicionih partija nema na javnoj političkoj sceni, jer neko drugi – vještiji, inteligentniji i, što je naročito važno, trenutno manje profanisaniji (ili bolje prikriveniji) – radi njihov posao. Stranke ovima sad samo sekundiraju i ubiraju njihove plodove. Zar se tzv. apostolska vlada, s jedne strane, i nova opozicija koja je nekim svojim ujdurmama zakinuta čak i za elementarni osjećaj dostojanstvenosti i ljudskosti, s druge, nijesu srele na istoj ideološkoj koti, skupa kličući: „Eureka, najzad je vlast u Crnoj Gori promijenjena“! One, skupa s vanjskim „dušebrižnicima“, kao da ne shvataju da pojam *promjena* ima dvije antipodne aksiološke konotacije. Njihov skoro delirijumski izliv radosti zbog tobožnje pobjede demokratije i slobode na parlamentarnim izborima od 30. avgusta 2020. godine, dovoljan je dokaz za to.

Nova vlast je zainteresovana, stiče se utisak, za identitetska pitanja, mnogo više nego za bilo što drugo. Jedan broj crnogorskih

intelektualaca je reagovao. Najveća institucija – CANU ćuti. Gdje je korijen problema?

Da bi odgovorili na to pitanje, analizirajmo postupke onih koje smo hiljadu puta analizirali. Nema stvari koju o njima nijesmo rekli: i ko su, i što hoće, i kad hoće, i kako hoće. Sve to znamo. Jeste li ćuli nekad nekoga, s obje strane poziciono – opozicione demarkacione linije, da kaŕe: Moramo se u ovoj zemlji okupiti da promislimo s koje ćemo platforme, odnosno s koje realno moguće i stvarno cjelishodne pozicije, korespondentne s poćetkom XXI vijeka, graditi njenu eventualnu novu perspektivu. Ne, toga kod nas nema. Mi i dan-danas, kad nam nešto fali, odmah posegnemo: za ovo – Nikolin citat, za ono – Njegošev citat. Zatreba li nam neki artefakt, koji svjedoći o 110 godina Kraljevine, prvo posegnemo za lepezama princeza, da bi time pokazali kakav smo mi nobles bili. To je i dalje naš kamen o vratu. A, da bi se tog kamena o vratu jednom ipak otarasili, trebalo bi da prethodno vidimo kad je poćelo posrtanje Crne Gore? Zbog ćega je poćelo? Što su to napravili *ti* i *ti*? Umjesto toga mi i dalje uporno ostajamo kod svojevrsne divinizacije pregnuća i dostignuća famozne, pri tome još i izmišljene „ćetvrte dinastije“. Što god mi sad o pojedinim mitropolitima Petrovićima prićali, i kojemu god ćlanu te ćasne porodice pripisivali da je upravo on najzasluŕniji za stvaranje „moderne“ Crne Gore, ne moŕemo poreći dvije ćinjenice: prvu, da je Crna Gora s njima i pod njihovom upravom u XX vijek ušla na repu Evrope, obeznaoćena, obezdrŕavljena, bez glave i ideje što će s njom biti izvan, za petrovićke stratege uvijek jednako aktuelnog i nezamjenljivog Dušanovog carstva; drugu, da je Crna Gora, nakon svih teških i istorijski nimalo uobićajenih iskušenja kroz koje je prošla u XX vijeku, ostajući vjerna toj paradigmi, na pomenutoj poziciji ušla i u XXI vijek.

Što se, pak aktuelnih crnogorskih intelektualaca tiće, vjerovatno neću pogriješiti ako kaŕem: oni su tamo gdje su ih vrijeme i njihovi lićni ponosi i habitusi „rasporedili“. Konkretno, to znaći: jedni su od domaćih vlasti (prećašnjih i sadašnjih – podjednako) dobro plaćeni da ćute i oni se korektno pridrŕavaju takvih ugovornih uzusa. Drugi su od stranih vlasti

i službi, možda još bolje, plaćeni da rade za njih i oni se takođe strogo profesionalno pridržavaju svojih obaveza. Treći, koji slove kao samostalni (nezavisni, slobodni i lojalni svojoj državi „na pravi način“) malobrojni su, često nemilosrdno stigmatizovani s obiju suprotstavljenih strana, često elementarno neupućene u ono čime se bave) uglavnom i kad najbolje misle i govore (što je ipak rijetkost) – niko ne sluša. Zbirno: data situacija u zemlji je, uz ostalo, i tipični lakmus-otisak njihovih učinaka.

Nesporno je, kao što rekoh, da neke okolnosti čovjeka često prisiljavaju da, suprotno onome što bi htio, radi nešto drugo – što mora. Tako, na primjer, da su nekad neki drugi ljudi bili na mjestu Petrovića, vjerovatno bi činili isto što i oni, ili nešto još gore, ako ga je bilo. Stoga ih lično ne optužujem, već samo vrlo odgovorno opisujem njihove radnje, njima i još ponekome u Crnoj Gori tada vjerovatno lukrativne, ali za državu Crnu Goru i njene građane – i u ono vrijeme i sad – fatalne. Optužujem, međutim, one koji ni danas ne shvataju da su Petrovići bili ljudi svojeg, u mnogo-čemu već davno prošlog vremena i njegovih okolnosti, mogućnosti i potreba, a da je ovo sasvim drugo vrijeme, tako da mi danas na osnovu njihove društvene svijesti i državno-strateških i drugih opredjeljenja, koje i dalje bezglavo uporno prizivamo kao nekakve za vazda date putokaze, repere i kriterijume svijeta i života, ne možemo ni pola koraka dalje, u smislu nekog napretka, od ovoga gdje se sad nalazimo. Stali smo tamo gdje i oni, smatrajući njihove domete kao nešto jedino valjano i sveto u svekolikoj crnogorskoj prošlosti, pa prema tome smo i zreli da završimo kao i oni. Kad Andrija Mandić, nakon saznanja rezultata parlamentarnih izbora iz 2020. godine, saopštava mitropolitu Amfilohiju da je petrovićka Crna Gora pobijedila guvernadurovičku, u pravu je samo u jednom: da je pobijedila ona politika koja je Crnu Goru dovela u stanje kakvo je imala u vrijeme odlaska Petrovića iz nje. Jer, guvernaduri Radonjići su 200 godina ranije protjerani iz Crne Gore, ali vrijednosti za koje su se Katerina i guvernaduri zalagali u Crnoj Gori nijesu nestale ili pobijeđene, budući da se razvijaju u Evropi, pa i drugdje u zapadnom svijetu. Štoviše, mnoge crnogorske „veličine“, i dalje strogo pazeći da im ime ne pomenu, ponizno idu u taj dio svijeta po razne savjete, pomoći, za boljim poslom

i ljepšim životom, ili s nadom da će Crna Gora jednom postati dijelom njezove zajednice. I to je dio savremene nevesele crnogorske stvarnosti, koju uporno odbijamo da shvatimo i prihvatimo.

Što slijedi?

Teško je to predvidjeti. Pogotovo je teško očekivati ono što bi vjerovatno bilo najbolje: da se u zemlji nađe kritična masa ljudi koji će imati volje i hrabrosti da se mirno sretnu, dovoljno strpljenja da dobro i odgovorno promisle što im valja činiti, i snage da to što odluče – izvrše. Da je moja sumnja u tom pogledu utemeljena zaključujem, pored ostalog, i na priči o predstojećem kongresu DPS-a i njegovih sasvim sigurnih 40 predstavnika u državnom Parlamentu, kao snazi u koju se polaže nada da će sve prokrenuti na bolje. Je li ko čuo nekoga od tih koji tako pričaju da mi u Crnoj Gori imamo i crnogorske građane, kojima bi trebalo dati šansu da progovore i koji su spremni, možda i više od mnogih koji sjede u skupštinskim klupama, da za Crnu Goru daju sve što imaju i mogu? Ne. Niko na njih ne računa. I dalje se stvar svodi na partijske učinke uvijek posmatrane iz ugla njihove korisnosti za osvajanje vlasti i ono što mu ova donosi. Prije ovog razgovora sam Vam rekao: nijesu ni Liberalni savez, ni SDP osnivači Pokreta za nezavisnu Crnu Goru. Pročitajte stranu 434 iz knjige Rada Brajovića „Sjećanja“, pa ćete vidjeti i imena, i postupke onih koji su to započeli, a i kako su ove dvije partije reagovala na tu ideju. Iz njihovih vrhova je stigla poruka: U redu, vi jeste časni ljudi, ali nas prvenstveno interesuje sopstvena organizacija i svoj put. Kasnije su, svaka na svoj način, mijenjale svoju strategiju i taktiku, ali ne i partijsku filozofiju u odnosu na pitanje „svoje vlasti“.

Sugerišete da postoji koncentracija u Crnoj Gori koja je čisto srcem, bez partijskih interesa, za Crnu Goru?

Pozvaću se na Pavela Apolonovića Rovinskog i njegovu filozofemu: „Teško je iz ljudi istisnuti ono što je vjekovima u njima taloženo kao osjećaj

pripadnosti, vrijednosti i potrebe“. Ali to je kod nas sad prilično potisnuto i trebalo bi ga „iščeprkati“ ispod debelih naslaga drugačijih raspoloženja i postaviti na dovoljno čvrste osnove, koje mogu izdržati sva iskušenja katarze kroz koju bi morali proći građani Crne Gore da bi ponovo shvatili da je ovo njihova zemlja, jedina u kojoj nikad ne mogu (i ne smiju!) biti, ni neslobodni, ni stranci.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

NEBOJŠA VUČINIĆ

PRAVNIK

Prof. dr Nebojše Vučinić doktorirao je na temi i objavio studiju „Moreuzi u međunarodnom pravu“. Autor je univerzitetskih udžbenika „Međunarodno-pravni status i zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda“, „Osnovi ljudskih prava i sloboda“, koautor je više knjiga iz oblasti prava i velikog broja radova u domaćim i stranim naučnim časopisima. Odlukom Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope, prof. dr Nebojša Vučinić prvi je predstavnik Crne Gore izabran za mjesto sudije Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.

U središtu njegovog profesionalnog interesovanja su ljudska prava i njihova zaštita. Na osnovnim, magistarskim i doktorskim studijama predaje predmete: Zaštita ljudskih prava, Međunarodno javno pravo, Pravo i multikulturalizam, Diplomatsko i konzularno pravo, Teoriju međunarodnih odnosa i Evropski sistem zaštite ljudskih prava.

PODGORICA
11. februar 2021. godine

Sloboda ima granicu

Ljudska prava su konstrukt savremenog društva. Gdje je Crna Gora u tom smislu, i koliko se ovdje poštuju ljudska prava?

U posljednje tri decenije ostvarili smo određene napretke. I sami znate, koncept ljudskih prava nije tekovina naše, ni crnogorske, ni jugoslovenske, ni balkanske civilizacije i političke kulture, nego, prije svega, anglosaksonske političke kulture i civilizacije. Međutim, u posljednjih 30-tak godina, posebno u zadnjih deset, ostvarili smo solidne rezultate na normativnom i faktičkom planu u smislu regulisanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, prije svega Ustavom, a onda i zakonima. Pristupili smo Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, postali smo članica Evropske komisije i to mehanizma naddržavnog, oličenog u Evropskom sudu za ljudska prava koji kontroliše ponašanje država i obezbjeđuje minimum jedinstvenih standarda u Evropi. Mogu reći da je situacija mnogo bolja nego što je to ranije bila, u kontekstu primjene i ostvarenja ljudskih prava i sloboda. Daleko je od idealne situacije.

Imamo mi tu još dosta značajnih problema, posebno u ovoj posljednjoj fazi razvitka, sad kad je doveden u pitanje i sekularni karakter države. Tu će se pojaviti mnogi problemi. Ali generalno gledano, kod nas, čak ni u onom najtežem periodu 90-ih godina XX vijeka, nije bilo masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava. Bilo je i biva svaki dan pojedinačnih kršenja. Ima značajnih problema, pitanje ponašanja policije, torture, kon-

trole policije, pitanje nasilja u porodici, nad ženama, pitanje pravičnosti i trajanja sudskog postupka, u posljednje vrijeme pitanje slobode vjeroispovijesti, posebno slobode vjeroispovijesti za one koji se opredjeljuju kao Crnogorci.

Onda se s pravom postavlja pitanje – da li ta fundamentalna garancija člana 9 Evropske konvencije važi i za one građane Crne Gore koji se opredjeljuju kao Crnogorci? Dakle, biće tu još dosta problema, ali u svakom slučaju osnovni pomak u odnosu na prethodni period, od razvoja Crne Gore u sastavu jugoslovenske i zajedničke države sa Srbijom, je ostvaren.

Reper za poređenje treba da budu moderne evropske države, skandinavske i zapadnoevropske. Nemamo još uvijek ono što nazivamo kulturom ljudskih prava. Još uvijek ovdje nije ostvaren koncept ograničene, kontrolisane i smjenjive vlasti, koji je *causa sine qua non* – preduslov svih preduslova, za bilo kakvu raspravu o ljudskim pravima.

Aktuelna je pandemija koronavirusa. Možete li prokomentarisati djelovanje Ministarstva zdravlja i Vlade Crne Gore vezano za zdrastvene prilike?

Mi se zaista nalazimo u veoma teškoj i složenoj situaciji. Mogu reći da je situacija u Crnoj Gori skoro katastrofalna. Nema dana da ne umre najmanje 5–6 do 10 naših građana. Mjere koje je donijela Vlada adekvatno se ne sprovode. Samo prošetajte ulicama Podgorice i drugih gradova, vidjećete koliko ljudi nosi maske, koliko ljudi sjedi u kaficima, restoranima, kafanama. Dakle, i ono što je propisano se adekvatno ne primjenjuje što mene, iskreno govoreći, mnogo ne iznenađuje s obzirom na naš mentalitet i kulturološko-civilizacijsku osnovu. Mjere koje se efektivno sprovode u cilju ublažavanja posljedica virusa nijesu ni približno adekvatne realnoj situaciji u Crnoj Gori.

Pomenuli ste ministarku. Ne bih sve svodio na nju, to je odgovornost cijele Vlade. U ovom trenutku, prioritet svih prioriteta u odnosu na sva druga pitanja vlasti, jeste pitanje suočavanja sa posljedicama kovida i obezbjeđi-

vanja vakcina. Kao što je bilo s drugim velikim pošastima i bolestima, bez vakcinacije nema eliminisanja epidemije. Na žalost, ništa u smislu nabavke vakcina nije preduzeto.

Bojim se da Vlada ima neke druge prioritete, iako oni nominalno ističu, i preduzimaju, neke aktivnosti. Nijesam shvatio da oni imaju dovoljnu predstavu i svijest o realnoj situaciji. Svakog dana situacija se pogoršava. Fundamentalno pravo na život je u ovom kontekstu dovedeno u pitanje. Ako ova vlast misli dobro svim građanima Crne Gore ona će morati mnogo ozbiljnije da se koncentriše i to u ovom neposrednom, narednom periodu. Dakle, ovdje nema nikakvih odlaganja. U okolnim državama se već provodi vakcinacija.

Veoma je značajno pitanje donacija. Ako hoćete da pokažete da radite u interesu svih građana Crne Gore, onda jednostavno morate da kohabitirate, da saradujete s predsjednikom države, jer je predsjednik, zahvaljujući svojim kontaktima, obezbijedio određen broj vakcina. Valjda je to već došlo do uma i ovih naših ministara i naše Vlade, pa su, mislim, uvidjeli da su pogriješili. To je katastrofalan propust koji ide direktno na štetu zdravlja i života naših građana. Sebi smo dozvolili luksuz da se u ovakvoj situaciji odbijaju donacije po svim normativima i regulama koje nameće Svjetska zdravstvena organizacija, i pravila medicinske struke. Nedopustivo je odbijanje donacija bez obzira od koga i kako dolaze, bez obzira ko je kome simpatičan ili ne. Ovdje se radi o egzistenciji, o životu građana Crne Gore.

Na dnevnom nivou oboli oko 500 građana, zbog čega smo prvi u Evropi. Međutim, imamo širom otvorene granice.

Kako na to gledate?

Živio sam deset godina u Evropskoj uniji u kojoj nije bilo granica. Sad se EU unutar sebe zatvara. Gotovo je nemoguće više preći granicu osim u izuzetno opravdanim, veoma rijetkim slučajevima. Granicu, recimo, između Francuske i Njemačke, na Rajni, prelazite kao npr. da pređete most „Blaža Jovanovića“ u srećna vremena, samo što vidite oznaku da je ovdje Savezna Republika Njemačka a ovdje Republika Francuska. Međutim, sad se

i Evropska unija, upravo zbog kovida i prije davanja vakcine – da bi se taj postupak sproveo kako treba, zatvorila. Veoma je teško sad proći iz jedne države Evropske unije u drugu i pored Šengenskog režima i šengenskog sistema jer nužda zakon mijenja. Puna sloboda kretanja apsolutno je u nesaglasnosti. Iako ja nijesam ljekar, pravila zdravog razuma i logike nalažu da se sloboda kretanja i sloboda okupljanja moraju ograničiti. To je jednostavno neminovno u uslovima borbe protiv pandemije.

Savjet za borbu protiv koronavirusa ne zabranjuje vjerska okupljanja. Znači li to da ova Vlada nekome daje više prava, a nekome manje?

Mislim da u ovakvoj situaciji treba zabraniti i ograničiti, ne samo vjerska, nego i sva druga okupljanja. To je uslov za borbu protiv pandemije. Postoji različit pristup u odnosu na ono što je ranije radilo mnogo kritikovano tijelo NKT (Nacionalno koordinaciono tijelo za zarazne bolest). Te su mjere do određenog perioda imale i te kako dobre rezultate. Kao profesor međunarodnog prava i profesor ljudskih prava, smatram da je opravdano privremeno ograničenje svih, i vjerskih i političkih i svih drugih skupova, jer se virus širi među ljudima. Dakle, po mom mišljenju, treba zabraniti privremeno sve vrste i vjerskih i političkih okupljanja, jer to nalaže urgentnost situacije.

Time se ne krše ljudska prava?

Ne. To je dozvoljeno. Ne radi se ovdje o kršenju, već o privremenom ograničenju određenih prava u interesu javnog zdravlja, u interesu prava na život. Javno okupljanje, a tu spadaju i vjerski i politički i svi drugi vidovi okupljanja, u ovoj situaciji, bilo na otvorenom, bilo na zatvorenom – predstavljaju direktnu opasnost za život čitave nacije, čitave zajednice.

Kako komentarišete nedavne slučajeve da sveštenici s ljekarima obilaze bolesničke sobe i pitaju ko želi da se pričesti?

Nažalost, taj trend je prisutan nakon izbora 30. avgusta. Da se mi razumijemo, Crnoj Gori je trebalo i treba da se dese duboke, dalekosežne i suštinske promjene i u političkoj i u ekonomskoj sferi, da bi mogla da opstane i da bi se jednog dana našla u krugu evropske familije. Ovo što se desilo je potpuno suprotno od toga, iako su nove vlasti najavljivale promjene koje su zaista potrebne. Ranija vladajuća partija nam je ostavila velike hipoteke, tu nema dileme, i u političkom i u ekonomskom smislu, posebno u smislu organizovanog kriminala, korupcije, nepotizma, zloupotrebe položaja. Promjene su bile nužne i neophodne. Međutim, kako se tome pristupilo apsolutno nije u skladu s tim osnovnim zahtjevom, tako da su postignuti neki drugi ciljevi.

Pomenuli ste slučaj koji se desio u Kliničkom centru Crne Gore. S aspekta ljudskih prava, ustavnog prava, međunarodnog prava i Evropske konvencije, takav čin je samo dozvoljen i prihvatljiv ako je na izričiti zahtjev onoga koji traži pričest. To je čuveni član 9 Konvencije o slobodi mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti. Sve drugo je kršenje toga. Dakle, bilo kakvo dovođenje sveštenika, bilo koje vjere mimo volje onih ljudi koji žele pričešće, kršenje je člana 9 i ovog fundamentalnog načela o slobodi vjeroispovijesti. Pričest, kao vid vjeroispovijesti, jeste fundamentalno subjektivno pravo. Znači, to je dozvoljeno samo ako pacijent traži da se pričesti. Tu nema dileme. Ali, da neko to nameće nekom, to je protivno i Ustavu Crne Gore i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima.

Građani su istog dana pokrenuli peticiju za ostavku ministarke. Interesantno je da tog dana Vlada dala podršku ministarki putem Tvitera. Što Vama ovakav način komunikacije i tretiranje građana govori?

Promjene su bile neophodne, sad su još više neophodne. Mislim da Vlada, od kad je formirana, nije adekvatno nastupila i djelovala. Njen rad je opterećen velikom tajnošću i nesnalaženjem. Mislim da iza onih faktički i otvoreno proklamovanih ciljeva postoji neki sakriveni, drugi cilj. Uvjeren sam da odluke donosi neko drugi, na nekom drugom mjestu i s nekim drugim ciljevima, a da ih oni samo sprovode.

Kako gledate na praksu potpredsjednika Vlade Crne Gore, gospodina Dritana Abazovića da tvitovima najavljuje ko će biti i ko jeste uhapšen?

Interesantno pitanje. Dobro bi bilo za seminarski ili magistarski rad iz ustavnog prava ili iz oblasti ljudskih prava. Inače se tim terminom „hapšenje“ strahovito manipuliše. To je odlika totalitarnih i autoritarnih režima. Član 5 Evropske konvencije, iz tzv. Engleske revolucije iz XVII vijeka jeste garancija da neće biti nezakonitog lišenja slobode. Dakle, Evropska konvencija kao pravilo, pa i naš Ustav čiji je dio usklađen sa Konvencijom, garantuje princip slobode. Postoji samo šest izuzetaka u članu 5, kad može doći do lišavanja slobode. Namjerno ne koristim izraz „hapšenje“ jer asocira na totalitarne režime i totalitarnu praksu, jer kad se kaže „hapšenje“ onda se, prije svega, misli na arbiterno hapšenje. Ovaj član 5, koji svi dobro znamo, i pravnici, i sudije, i tužioci, i advokati, i poslanici, i gospodin Abazović – predviđa samo šest izuzetaka kad se neko može lišiti slobode, od kojih se većina svodi na osnovanu sumnju da je neko počinio krivično djelo ili će izvršiti krivično djelo.

Dakle, tu se radi o demagoško-populističkoj praksi da se dobiju određeni politički poeni. Na kraju, ako Evropski sud utvrdi da je lišenje slobode bilo nezakonito dobijaju se isplate, odnosno taj član 5 garantuje i pravo na materijalnu kompenzaciju, odštetu. Tu treba biti veoma, veoma suptilan i ne baviti se tom demagoškom populističkom praksom: hapšenja, hapšenja, hapšenja... nego lišavanja slobode kad za to postoje Konvencijom, Ustavom i Zakonikom o krivičnom postupku, predviđeni uslovi. To svaki ozbiljan i obrazovan građanin, ne mora da bude pravnik, mora da zna. Dakle, po mom mišljenju, sam naziv „hapšenje“ je relikv totalitarne svijesti.

Gospodin Abazović je, takođe, optužio bivšeg šefa ANB-a da su, po njegovom nalogu, operativni podaci prosljeđivani portalu *Udar*. Većina objava na toj platformi je djelovala kao ciljana propaganda. Potpredsjednik Abazović je ostavio otvoren prostor da sad svi mislimo da ljudi pomenuti u *Udaru* rade za bezbjedonosnu službu druge države. Kako vi gledate na ova dešavanja?

I to spada u demagoško-populističku koncepciju borbe za moć i vlast. Ovo su osjetljiva pitanja. Ovo se niče, ni u najdemokratskijim državama svijeta ne raspravlja tako javno. Ako postoje problemi, a vjerovatno da postoje, to se ne rješava tvitovima niti na fejsbuku i drugim društvenim mrežama, jer se time kompromituje služba bezbjednosti i sistem bezbjednosti. Dakle, ako postoje problemi formira se specijalna, stručna, nezavisna komisija od istaknutih i moralno čistih ljudi. Ta komisija treba sve da prouči, analizira i iznese svoje zaključke određenom ministarstvu, odnosno Vladi. Ja ne sporim potrebu da se izvrši reforma Službe državne bezbjednosti, odnosno Agencije za nacionalnu bezbjednost, ali je ovo postupak za rješavanje.

Sjećam se, prije 20-tak godina kad smo imali Grupnu za promjene, održali smo nekoliko konferencija s veoma istaknutim ekspertima iz Srbije, Hrvatske, Bosne i EU. Jedan od prvih zadataka nam je bila reforma policije i službe bezbjednosti i preduzimanje mjera. Na konferencijama smo analizirali mjere koje treba preduzeti u reformi službe bezbjednosti da se ona prilagodi novim okolnostima i novim tokovima. Znači, javno tvitovanje po društvenim mrežama o tim pitanjima je, najblaže rečeno, veoma neozbiljno i neodgovorno i može da stvori ogromnu štetu, ne samo političku, nego i po sistem bezbjednosti zajednice.

Među osobama koje je *Udar* targetirao kao agente BIA, a koje potpredsjednik Abazović nije abolirao, se nalazi i on sam. Je li moguće da se ljudi, ukoliko su zaista radili za službu druge države, sad bave strukturom ANB-a?

U tom kontekstu apsolutno je jasno da je ranija garnitura ANB-a, a njihov je osnovni zadatak obavještajni i kontraobavještajni rad, morala da preduzme mjere. Bilo je tu nekih glasina, šuškanja da ima tamo nekakvih agenata, da rade za druge službe, za druge države i slično. To je svakako bio zadatak tadašnje garniture ANB-a. Oni imaju veoma decidne, jasne nadležnosti. Osnovni djelokrug njihovog djelovanja je da se pronađu strani agenti i špijuni koji rade unutar države, a protiv interesa naše države. Očigledno da ima propusta i na drugoj strani.

Interesantno je da na ovako poražavajuća saopštenja dio crnogorske javnosti čuti.

To je nekakva inercija. S druge strane, to je, po mom mišljenju, dosta opasno jer pokazuje da se na nivou i države i društva ne shvata težina tih problema i koliko to može da ide nauštrb dobrobiti, bezbjednosti i blagostanja svih građana Crne Gore. Dakle, mislim da ne postoji dovoljan nivo svijesti, ili čak da se u pozadini toga nalaze neki drugi ciljevi.

Potpredsjednik Abazović je najavio i da će sprovesti istragu povodom pisanja portala *Aktuelno* Danas aktivisti URA-e traže gašenje portala CDM. Smije li se vršiti ovakav pritisak vlasti na medije?

Zahvaljujući Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i veoma bogatoj praksi Evropskog suda, tačno se zna pod kojim uslovima i u kojim okolnostima može doći do ograničenja slobode izražavanja. To je taj čuveni član 10. Veoma je širok krug tih osnova, a tu spada i državna bezbjednost, javna bezbjednost, kvalitet sudstva i dr. Može se po dosta osnova ograničiti sloboda izražavanja, a da se to ne tretira kao cenzura. Međutim, ovako pausalno, populističko, nije ništa do pokušaj uvođenja cenzure.

S druge strane, društvene mreže i taj sistem medija, kod nas uopšte nije pravno regulisan. Tu je neophodno donijeti jasne i precizne propise. Bez odluke suda, nikakvo ograničenje tu ne bi imalo pravnog utemeljenja i palo bi na Evropskom sudu, a možda i na našem Ustavnom sudu.

Društvene mreže su detektovane kao mjesto koordiniranih propagandnih aktivnosti kojima se diskvalifikuju oponenti. Kad je objavljena montaža kojom je na kompromitujući način predstavljena ministarka Vesna Bratić, reagovala je kompletna javnost. Prethodno su na slične načine predstavljene i neke druge žene koje se deklariraju kao Crnogorke, ali je to većina prećutala. Kakva je to podijeljenost i kako je moguće da Tužilaštvo nije reagovalo ni u jednoj od tih situacija?

Postoji nekoliko presuda Evropskog suda, koji mogu da posluže kao reper kako da se to pitanje reguliše. To kod nas nije pravno regulisano, ali smatram da tužilaštvo u okviru postojećih propisa ima dovoljno nadležnosti da sva ova pitanja pokrene. Najoštrije osuđujem onakve načine, nazovimo, slobode mišljenja. Ono je apsolutno nedopustivo, i u slučaju aktuelne ministarke prosvjete, nauke, kulture i sporta, i u slučaju drugih uvaženih dama koje su, takođe, bile predmet mizoginog, brutalnog šovinističkog napada.

Mislim da bi tužilaštvo moralo mnogo agilnije i mnogo nepristrasnije da reaguje i da ima potpuno jednak tretman u odnosu na takve pojave. Široke su slobode izražavanja, ali postoje vrlo jasne granice. Postoji veliki broj presuda, koje se odnose na situacije kao u slučaju ministarke i drugih uvaženih gospođa. Potrebno je da tužioci rade svoj posao, a potrebna je i dodatna pravna regulativa kojom se reguliše ponašanje na društvenim mrežama i normira u skladu s praksom Evropskog suda, i da se u određenim situacijama određeni sadržaji uklanjaju. Tu nema nikakve dileme. Mislim da je slučaj „Delfi protiv Estonije“ jedan od tih vodećih slučajeva na Velikom vijeću oko granica slobode izražavanja na internetu i na društvenim mrežama.

Kako posmatrate konstruisane napade na crnogorske intelektualce od 30. avgusta poput slučajeva Bora Jovanovića, Adnana Čirgića, Luke Lagatora i Novaka Adžića?

To je u kontekstu nove političke realnosti i tih osnovnih, mada prikrivenih, ciljeva velikosrpskog državnog projekta, koji se sad naziva „srpski svet“. Mislim da će biti još gorih napada na sve ljude koji drugačije misle. Po opredjeljenju sam ljevičar, evropski ljevičar. Brutalni obračun, ne s mišljenjem nego s ličnošću protivnika, odlika je totalitarnih režima, to je odlika staljinističke i nacističke svijesti i shvatanja.

To je koncept koji je donio što je donio – i srpskom i svim ostalim narodima i narodnostima na teritoriji bivše SFRJ. Ali, jednostavno, neko se nikad ne može dozvati pameti i ne razumije druge argumente osim argumenata sile.

Na osnovu iskustva iz Suda u Strazburu, kako vidite nezavisno sudstvo u Crnoj Gori danas? I, kako komentarišete izjave Ministra pravde, ljudskih i manjinskih prava Vladimira Leposavića oko presude u slučaju „državni udar“?

Vrlo interesantno pitanje. Bio sam deset godina tamo, bio sam zaista nezavisan i nepristrasan sudija i na mene niko nikad nije pokušao da izvrši bilo kakav pritisak. Očekivali su samo da sudim u skladu sa znanjem ili neznanjem, savješću, moralom i odredbama Konvencije, odnosno velikom, veoma bogatom, sudskom praksom. Što bolje znate sudsku praksu, što proučite veći broj presuda, u svom ste radu nezavisniji i nepristrasniji. Mi iz Udruženja pravnika Crne Gore prije dva mjeseca smo s njemačkim Udruženjem za međunarodno-pravnu saradnju, imali interesantnu raspravu o lustraciji, a po ugledu na praksu koja se dešavala 90-ih godina XX vijeka u nekadašnjoj Demokratskoj Republici Njemačkoj. Zaključili smo da trebaju reforme i da nije dovoljan stepen stručnosti, nezavisnosti i nepristrasnosti da bi se zaštitila ljudska prava, slobode i ostali principi sadržani u Evropskoj konvenciji.

Treba dosta stvari da se uradi na planu reforme pravosuđa, sudstva i tužilaštva. Na stručnom planu prije svega, i na planu primjene i tumačenja prava upotrebom sudske prakse. Kod nas nije razvijeno da se pomoću sudske prakse, ne samo domaće nego i međunarodne, primjenjuju postojeći propisi i zakoni. To sam vidio u Strazburu. U tom kontekstu ima dosta da se učini. Ima dosta mlađih sudija, advokata i tužilaca koji su veoma spremni da na takav način rade, da tumače i primjenjuju pravo pomoću sudske prakse, što je veoma složena intelektualna aktivnost.

Kod nas je karakteristično to da smo mi pod hipotekom i da nezavisno sudstvo nijesmo imali ni u komunizmu, iako je sudstvo u Socijalističkoj Jugoslaviji, po mnogim aspektima i segmentima, bilo više nezavisnosti nego danas. Imali smo izjavu ministra Leposavića u slučaju „državnog udara“. To je flagrantan uticaj i kršenje principa nezavisnosti. Na žalost, bilo je toga i u periodu bivše vlasti. Sjećamo se slučaja kad je mlađi momak u Piperima razbio spomen-ploču organizatorima Ustanka u Crnoj Gori. I tada su poslanici DPS-a vršili pritisak, isticali da će oni da usvoje novi ZKP i novi

član 5, koji sudiji neće dati mogućnost da pusti iz pritvora, odnosno da ne lišava slobode, ona lica za koja postoje razlozi za lišavanje slobode. Dakle, u našim okolnostima uvijek izvršna i zakonodavna vlast tome teže, jer njima smeta nezavisno sudstvo. Nezavisno sudstvo znači tu kontrolu. To je podjela vlasti koja je garancija principa slobode i jednakosti. Dakle, bilo kakve izjave, u tom kontekstu, izvršne, zakonodavne vlasti i drugih faktora predstavljaju atak na nezavisnost. Sudija treba da bude obrazovan, jer što bolje poznaje sudsku praksu, više je u poziciji da bude nezavistan i da se odupre pritiscima.

Po prvi put nema predstavnika manjina u izvršnoj vlasti. Kako vidite položaj manjina u multietničkoj i multikonfesionalnoj Crnoj Gori?

To je bilo jedno od ispitnih pitanja studentima ovih dana. Knjaževina Crna Gora je priznata 13. jula 1878. godine na Berlinskom kongresu pod dva uslova – to zaboravljaju naši političari i intelektualci. Jedan je da se zabrani držanje ratne flote u Ulcinju i Baru, što nije dozvoljavala Austro-Ugarska. Drugi, mnogo važniji uslov, jeste obaveza poštovanja vjerskih i drugih prava nepravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori. Dakle, ova naša tradicija multietničnosti vuče porijeklo još iz tog perioda i to je naš knjaz/kralj i te kako rigorozno sprovodio. Bio je svjestan što znači multietnički i multivjerski sklad u ovakvoj državi. Crna Gora je prva država sa većinskim pravoslavnim stanovništvom koja je zaključila Konkordat, sporazum sa Svetom Stolicom. Nije u interesu Crne Gore da nema predstavnika manjina. To je odstupanje od koncepta sekularne, multietničke i multikonfesionalne države. Očigledno su predstavnici manjinskih naroda i zajednica procijenili da im nije mjesto u ovoj vladi. To je šteta. To su dva koraka nazad.

Član sam Nadzornog komiteta za primjenu Okvirne konvencije o manjinama. Imali smo izvještaj za Hrvatsku, za Češku, Lihtenštajn, Maltu itd. Svake dvije-tri godine dolazi delegacija tog Komiteta i rade ankete i razgovore sa predstavnicima manjina i sa predstavnicima vlasti, pa se pravi izvještaj koji mi diskutujemo i šaljemo Komitetu ministara Savjeta Evrope.

Kad poredite naš izvještaj iz 2019. s drugim izvještajima, vidjećete da je crnogorski izvještaj jedan od najboljih! Međutim, to ni izdaleka ne znači da je na zadovoljavajući način riješeno pitanje manjina, naročito pitanje afirmativne akcije i integracije bez asimilacije, uz očuvanje kulturnog, istorijskog, vjerskog i drugog identiteta. Nedopustivo je u multietničkoj i multikonfesionalnoj Crnoj Gori da, recimo, u opštini Podgorica nemamo nijednog Albanca koji je sudija ili tužilac. Doduše, to je djelimično i odgovornost zajednice, ali je nedopustivo. Imamo predstavnika bošnjačkog/muslimanskog naroda, ali je nedopustivo da nemamo nijednog Albanca, npr. časnih i viteških Malisora, ni u sudu ni u tužilaštvu. Na taj način se obezbjeđuje primjena Okvirne konvencije i integracija bez asimilacije manjina. Ima dosta prostora da se ti odnosi poprave u afirmativnom smislu.

Primijetili smo veliki broj fizičkih napada na Crnogorce poslije 30. avgusta. Prije nekoliko dana smo za 24 sata, imali tri fizička napada na građane Nikšića. Što Vam to govori?

To je isto kao kod društvenih mreža, samo ovo više nije virtuelno, ali je vjerovatno motivisano virtuelnim komunikacijama. I to je u kontekstu političke borbe nakon 30. avgusta 2020. i pokušaja da se ostvare neki ciljevi koji su suprotni egzistenciji i opstanku Crne Gore kao države Crnogoraca, kao nacije. Nije me to mnogo iznenadilo. Iznenadilo me je što vlasti reaguju dosta blago, jer ipak: *ko se mača lati, od mača će i poginuti*. To su u Nikšiću bili lokalni izbori, ali i politička borba između dva koncepta. Koncepta „srpskog sveta“ i koncepta nezavisne, suverene, multietničke Crne Gore. Odgovornost je na organima policije i tužilaštva da se ti slučajevi rigorozno kažnjavaju, bez obzira je li napadnut neko ko je Crnogorac ili neko ko je Srbin ili „veliki Srbin“. Znači, svako nasilje politički motivisano, ako se ne suzbije u korijenu, ono vodi nacifikaciji i fašizaciji društva.

Mediji pišu da su ljudi iz Glavnog odbora srpskog predsjednika Aleksandra Vučića „kupovali glasove“ po Nikšiću. Osam osoba je, nakon tih izvještaja, vraćeno sa granice...

Veoma opasna situacija za Crnu Goru. To su samo nominalno lokalni izbori, jer tamo niko ne vodi računa o infrastrukturi u djelovima Nikšića, o poboljšanju uslova življenja i stanovanja. To je sukob između velikosrpske, klerofašističke opcije i crnogorske države, odnosno opstanka crnogorske države i nacije. Uopšte me nije začudilo da razni mešetari, agenti, doušnici i špijuni stranih službi rade po Nikšiću – to što rade. Stvorena je takva atmosfera. Tu je djelimično kriva i stara vlast. Sve će više veće države da se miješaju u unutrašnje poslove manjih država, pogotovo ako imaju teritorijalne pretenzije prema njima. Ali zato manje države pametnom politikom integracije, u principu mogu da obesmisle sve te aktivnosti. To nije ništa novo. Na žalost tu je djelovanjem i bivše vlasti, stvoreno dosta povoljno tle da se pojave ovi mešetari, ovi Vučićevi agenti i da rade po Nikšiću što hoće. Ja sam zaista zabrinut za to što će se dešavati u Nikšiću. Na velikom su ispitu i policija i tužilaštvo. Nikakvo nasilje ne smije biti dozvoljeno, jer se time ide u fašizaciju društva.

Kako komentarišete poziv premijera Zdravka Krivokapića građanima da prihvate mito?

Ne znam što da kažem, da li da plačem ili da se smijem. Da nije toliko tragično, bilo bi komično. Možda je on imao neku drugu namjeru, ali se nije izrazio kako treba. U svakom slučaju, kupovina glasova, ulazi u domen krivične odgovornosti. Vrlo neodgovorno. Po mom mišljenju, i krivično-pravno veoma upitno.

Na sva pomenuta dešavanja dobar dio intelektualne javnosti ćuti. CANU se nijednom nije oglasila?

To je njihov stav. I ćutanje je stav, i to je izražavanje mišljenja. Ljudi vjerovatno smatraju da svojim glasom i svojom riječju ne mogu mnogo što da promijene u pozitivnom smislu pa idu onim rezonom: što da se trošimo bez razloga. U Crnoj Gori je to tradicionalno – kad god hoćete da budete potpuno nezavisni, nepristrasni i da imate svoje mišljenje, kreirano na osnovu svojih kognitivnih, saznajnih i intelektualnih sposobnosti, to uvijek

„bode oči“ i jednoj i drugoj strani. To je naša tradicija. Društvo je veoma slojevito, i kompleksne su društvene pojave. Dakle, ni vlast ni opozicija, ne samo u Crnoj Gori nego i na prostorima bivše Jugoslavije, ne voli ljude koji imaju svoje mišljenje o određenim društvenim i političkim pitanjima.

Ljudi koji se bave nekim društveno značajnim aktivnostima, koji su profesori fakulteta, intelektualci, umjetnici, naučnici imaju i neku obavezu više od ostalih.

Kako onda vidite Univerzitet Crne Gore? Odražava li se politika vlasti, bivše i aktuelne, na nezavisnost Univerziteta?

Mogu da napravim poređenje, jer sam još prije 30-tak godina bio na Kolumbija univerzitetu u Njujorku, koji je jedan od najboljih. Vidio sam što znači univerzitet kao centar nezavisnog intelektualnog mišljenja, koji je u opoziciji prema svima. Postoje faktičke okolnosti za to. Tamo ima Fakultet za fiziku, koji se zove „Mihailo Pupin“, jer je on tamo predavao. Tad je još postojala komunistička Jugoslavija i ja sam još tad spoznao što znači pravi univerzitet kao centar nezavisnog, stručnog i kreativnog mišljenja. Poslije sam bio i po drugim američkim i evropskim univerzitetima. Mi ne možemo ni približno da se uporedimo s tim univerzitetima u smislu da je univerzitet, kako mu samo ime kaže – centar nezavisnog mišljenja koje treba da pospješi razvoj društva na bolje. Vrlo sam nezadovoljan što se tiče naših društvenih fakulteta, a posebno kako se sprovodi Bolonjska reforma. Veoma sam nezadovoljan kriterijumima i količinom znanja koje studenti pokazuju. Daleko je to još od evropskih standarda. Možda je na fakultetima prirodnih nauka, naročito na Elektrotehničkom fakultetu, bolja situacija.

Univerzitet mora biti autonoman i oslobođen dnevnopolitičkih uticaja. Univerzitet mora samostalno da donosi odluke o nastavno-naučnim planovima, o predmetima istraživanja, o načinima istraživanja. Ne može se univerzitet distancirati od nekih društvenih problema, naročito fakulteti društvenih nauka. Univerzitet je uvijek bio svjetionik, još u periodu mračnog srednjeg vijeka, kad su i nastali, pod okriljem katoličke crkve, koja je

bila izuzetno konzervativna i reakcionarna. Tu su se stvarala jezgra slobodnog i kreativnog mišljenja. Daleko smo od toga još uvijek. Iako su materijalna ulaganja u standard zaposlenih dobra, nijesu dobra u obnovi naučnih i stručnih kapaciteta. Znete li koje je radno vrijeme u biblioteci Kolumbija univerziteta – od 0:00 do 24:00 h, a sve rade studenti.

Što je postignuto tek usvojenim Zakonom o crkvama i vjerskim zajednicama? S crnogorske strane se čuo stav da to znači predaju crnogorske kulturne baštine stranoj crkvi.

De facto je takva situacija. Srpska pravoslavna crkva je zvanična crkva u Srbiji i tamo ima sjedište, a to je Beogradska patrijaršija. Tim Zakonom je onemogućeno kontrolisanje zakonitosti upisa pojedinih manastira i crkava. Znaju velikodostojnici SPC-a da je određen broj manastira i crkava na veoma volšeban, veoma sumnjiv način 90-ih godina, prepisan na Srpsku pravoslavnu crkvu, odnosno Beogradsku patrijaršiju. Problem je što više ne možete da uđete u osporavanje zakonitosti tih upisa, jer je Zakonom to isključeno. Dato je samo da se ide na parnični postupak. Svakom drugom je dato pravo da to može da ospori u upravnom postupku, a onda i u parničnom postupku, ali kod crkve se to ne može. Tu je napravljeno to bazično razlikovanje, diskriminacija, da za crkvu ne važi ono što važi za sve ostale građane, a to je da se zakonitost upisa ne može osporavati kroz upravni postupak. Da se razumijemo, neće niko faktički da prebaci crkve i manastire odavde, ali je činjenica da vlasništvo ima Srpska pravoslavna crkva.

U zakonu Republike Srbije piše da se Srpska pravoslavna crkva bavi čuvanjem srpskog nacionalnog identiteta. Niti širenjem hrišćanstva, niti širenjem pravoslavlja...

Tu leži osnovni problem. Nikakvog problema ne bi bilo kad bi Srpska pravoslavna crkva bila čisto vjerska organizacija, ali ona ima *par ekselans* političku funkciju, od vremena Svetoga Save 1219. godine, kad je, navodno, uspostavljena.

Imate različite kategorije Srba u Hrvatskoj, Lici, Kordunu, Baniji, Bosni i Hercegovini, na Kosovu, Cincari, ali je tu ta svetosavska doktrina, odnosno funkcija crkve, mnogo više politička nego vjerska doktrina – da se okupe svi Srbi i da svi Srbi imaju jednu crkvu, jednu državu, jednoga vođu.

Aktuelna Vlada je, znači, predala crnogorsku kulturnu baštinu drugoj državi. Što je s Crnogorcima?

Aktuelno je pitanje vjeroispovijesti za veliki broj građana Crne Gore. Ne znam koliko je to ljudi, ali je sigurno nekoliko desetina hiljada. Da su dvojica-trojica, morala bi da im se poštuju ta prava. Vidite izjavu akademika Miroljuba Jeftića: „Ili će Crnogorci biti Srbi i svetosavci ili neće postojati“. To je pozivanje na uništenje, to je u granicama krivičnog djela genocida. Jer, za genocid najčešće odgovaraju oni koji nijesu nikoga ubili, nego koji su pozvali da se izvrši uništenje. Neka pročitaju i Jeftić i drugi, Konvenciju o genocidu. Neka vide praksu suda za Ruandu i za Sijera Leone oko kažnjavanja zločina genocida. Glavni osuđeni za genocid u Ruandi su bili novinari koji nikoga nijesu direktno ubili. To je vrlo indikativno.

Mislim da će pitanje slobode vjeroispovijesti za građane Crne Gore koji se osjećaju kao Crnogorci, doći do Strazbura, kad već ne možemo mi ovde to da riješimo dogovorom. Očigledno je da smo u ovakvim okolnostima daleko od dogovora, iako parlamentarna većina i vlada stalno potežu to pitanje – da se zanemare podjele. Problem s podjelama je što se one zloupotrebljavaju, i bjelaško-zelenaške i četničko-partizanske i titoističko-staljinističke. Ideološke i političke podjele će uvijek postojati, ali je pitanje da li će se zloupotrebljavati?

Predsjednik Odbora za ljudska prava i slobode, Jovan Vučurović odbio je prijedlog Crnogorske pravoslavne crkve, da njeni predstavnici budu na zasijedanju tog parlamentarnog tijela prilikom rasprave o Predlogu zakona o izmjenama i dopunama zakona o slobodi vjeroispovijesti. Kazao je da on ima pravo da bira koga će pozvati...

Predsjednik Odbora je profesor srpskog jezika i književnosti. Ne zna on dovoljno ni praksu Evropskog suda, ni praksu drugih organa. Zna Vladimir Leposavić, on je pravnik i on dobro zna. Tu se postavlja pitanje da li član 9 Evropske konvencije, na koji se poziva i Srpska pravoslavna crkva, važi i za Crnogorce? Imaju li oni pravo, i đe, da ispovijedaju svoju vjeru.

S obzirom da se bavite međunarodnim pravom, kako vidite trenutnu funkciju Ministarstva vanjskih poslova? Mi smo zemlja bez ambasadora.

I to je u kontekstu promjena. Nije neuobičajeno, kad dođe do promjene vlasti da se mijenja i jedan broj ambasadora, ali je to neka normalna smjena. Nije normalno da se opozivaju svi ambasadori i to bez obrazloženja, i bez konsultacija s predsjednikom države. Apsolutno je neuobičajeno slanje depeša svim vladama. To dovodi u pitanje funkcionisanje ustavno-pravnog sistema i koncept podjele vlasti, jer ambasadore Vlada predlaže, ali ih postavlja predsjednik države. Naš predsjednik nije ceremonijalan, on je izabran opštim tajnim pravom glasa svih građana. Izvršna vlast se dijeli između Vlade i predsjednika u tim nekim segmentima kao što je postavljanje i opozivanje ambasadora. Bez prethodne konsultacije s predsjednikom države – sve je to neustavno.

Kohabitacija podrazumijeva da, i pored pojedinačnih interesa i sukoba, treba zastupati veći, državni interes. U kohabitaciji su se najbolje izvještali Francuzi. Ustavne norme se oživotvoruju i primjenjuju kroz živi politički proces, a to je proces saradnje između različitih djelova izvršne vlasti. Vidjeli smo da su se neki ambasadori vratili. Neuobičajeno je da se „preko koljena“ vrši smjena ambasadora, opoziv bez ikakvih konsultacija, bez ikakvih obrazloženja.

Nekoliko intelektualaca i nevladinih organizacija je iznijelo stav da će nova vlast odgovarati za veleizdaju. Što Vi o tome mislite?

Problem i izvršne vlasti i većine u Skupštini Crne Gore je rastrzanost između dva protivrječna cilja. Jedan je da se „počiste“, koliko je god moguće, ove hipoteke koje su ostale od stare vlasti, posebno hipoteke organizovanog

kriminala, korupcije, nepotizma, zloupotreba i sl. S druge strane, to je ostvarenje koncepta „srpski svet“. Rastrzani su između, a ne mogu postići ni jedan ni drugi, ali izgleda da bolje rade ovo drugo. Mora se konkretno dokazati da neko radi protiv svoje države u pravičnom i zakonitom sudskom postupku, a ne političkim frazama i špekulacijama.

Je li Crna Gora i dalje sekularna, građanska, antifašistička, multikonfesionalna država?

Mislim da još uvijek jeste, ali postoji realna opasnost, faktički dobro utemeljena, da prestane to da bude. Uvjeren sam da ove tendencije preovladavaju. Veliki broj građana je razočaran onim što je stara vlast radila. Nijesmo se zalagali, na unutrašnjem planu, za ovakvu državu kakvu su oni predstavljali do 30. avgusta. Govorili su da su to pojedinačne mahinacije i ekscesi. Ne, to su bili sistemski problemi. Kome i čemu služi država? Čije interese štiti država? Da li većine građana ili nekog uskog kruga, kapitala, nekog tajkuna? To su suštinska pitanja. Ta nova Crna Gora je rođena 13. jula 1878. u Berlinu, a 13. jula 1941. je ponovo rođena upravo u toj antifašističkoj borbi. Još uvijek smo zadržali ove epitete, ali uz opasnost da ih, ako se ove tendencije nastave, izgubimo.

Je li najveća odgovornost DPS-a u tome što nije izgradila zdrave institucije?

DPS je prihvatio koncept neograničene, nekontrolisane, a time i nesmjerni-ve vlasti. Dakle, i institucije i pojedinci pod striktnom kontrolom vrhova stranke i pojedinaca iz stranke. To je ono što urušava i institucije i podjelu vlasti i nezavisnost i nepristrasnost sudova, i interes države kao cjeline. A ova opcija, kako su krenuli, oni će da premaše, da nadvladaju DPS u konceptu ostvarivanja te neograničene i nekontrolisane vlasti. To je problem na nivou Balkana, bivše Jugoslavije, bivših socijalističkih država. To je taj staljinistički recidiv. Znači, kad dođem na vlast, kad osvojim vlast, mogu da radim što mi padne na pamet. E to je suprotno interesima države, građana i demokratije. Moramo da napravimo otklon, jer neograničena vlast vodi Crnu Goru u propast.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

MEGLENA PLUGČIJEVA

AMBASADORKA REPUBLIKE BUGARSKE
U CRNOJ GORI

Meglena Plugčijeva rođena je 1956. godine u gradu Balčik, poznatom ljetovalištu na bugarskoj obali Crnog mora. U gradu Varna je 1974. godine diplomirala u školi njemačkog jezika. Pet godina kasnije, magistrirala je šumarske i ekološke nauke na Univerzitetu za šumarstvo u Sofiji, gdje je 1989. diplomirala i poljoprivredne nauke. Specijalizirala je na Institutu za šumarstvo u Gotingenu u Njemačkoj i Univerzitetu Albert Ludvig u Frajburgu.

Funkciju ambasadora Bugarske, osim u Crnoj Gori, obavljala je u Njemačkoj, Švajcarskoj i Lihtenštajnu. Bila je poslanica Narodne skupštine Republike Bugarske, zamjenica predsjednika vlade Republike Bugarske i zamjenica ministra poljoprivrede i šumarstva.

Dobitnica je brojnih nagrada, među kojim su „Zlatne značke“ Ministarstva prosvjete Republike Bugarska za odličnu univerzitetsku diplomu, „Krst za zasluge 1. reda“ i „Veliki krst za zasluge sa zvijezdom“ Savezne Republike Njemačke, „Nagrada počasne slave njemačke privrede u Bugarskoj“ Njemačko-bugarske industrijske i privredne komore, „Zlatne značke časti“ ministarstva vanjskih i unutrašnjih poslova, te poljoprivrede i šumarstva Bugarske za poseban doprinos pristupanju EU. Dobitnica je nagrade za socijaldemokratiju „Der Rote Bock“, kao i nagrade „Doctor Honoris Causa“ Univerziteta za šumarstvo u Sofiji.

PODGORICA
25. februar 2021. godine

Sve što nas veže

Vaša Ekselecijoj, već na početku diplomatskog mandata u Crnoj Gori ostvarena je saradnja sa Maticom crnogorskom, a prvi značajan rezultat bio je organizovanje izložbe „Crnogorsko ćirilsko štamparstvo XV i XVI vijeka“ u Sofiji. Uspostavljeni su značajni kontakti više institucija kulture Bugarske i Matice crnogorske. U Matici veoma cijene Vaše angažovanje, doprinos i rad. Kako Vama djeluje ta saradnja?

Za mene je zadovoljstvo što sam mogla da pomognem u realizaciji projekta. Gledam naprijed da produžim tu saradnju i sigurna sam da ću, uprkos teškoćama, uspjeti i da ćemo realizovati i sljedeći projekat.

Izložba „Crnogorsko ćirilsko štamparstvo XV i XVI vijeka“ je u Sofiji naišla na veoma dobar prijem. Organizovana je u saradnji sa Bugarskom akademijom nauka povodom obilježavanja jubileja 150 godina njenog postojanja. Matica crnogorska je to doživjela kao posebno priznanje, ali i doprinos saradnji i zbližavanju crnogorske i bugarske kulture. Korijeni su veoma duboki i traju vjekovima. Kako ste Vi vidjeli ovu izložbu?

Izložba je bila sjajna. Bila je mnogo važna za Bugarsku i zato je za mene izuzetna čast što je Ambasada Bugarske uspjela da organizuje izložbu u Sofiji. Bilo je mnogo gostiju. Bili su članovi naše Skupštine, diplomatski kor, bio

je i naš car Simeon II Saksokoburgotski. Pozvala sam ga da prisustvuje, jer znam da ima krvne veze sa dinastijom Petrovića. Tačnije, Njegova majka je unuka kralja Nikole Petrovića. Bio je jako počastvovan pozivom i učešćem na izložbi.

Ministar kulture Bugarske i predsjednik Bugarske akademije nauka su tom prilikom apelovali da se unaprijedi saradnja na polju kulture. Da li je na tom planu nešto konkretnije urađeno i koliko situacija sa pandemijom otežava saradnju?

To je važno pitanje. Dva ministra su dogovorila konkretne programe, o čemu imamo sporazum i imamo agreman između Crne Gore i Bugarske iz 2015. godine. Na bazi tog sporazuma bila je dogovorena saradnja na novom programu – aktivnosti za period 2021–2023. godina. Na žalost, kovid 19 se ispriječio. Sad je na potezu novo ministarstvo. Bila sam kod ministarke, gospođe Vesne Bratić i zamolila je da se ubrza agreman i program, kako bi mogao što prije da se potpiše i da se po njemu postupa.

Vaš je utisak da će stvari ići brzo?

Da, vjerujem da hoće.

Pomenuli ste da je na izložbi bio i bugarski car Simeon II. Jesu li u Bugarskoj poznati odnosi i relacije između kraljevskih porodica? Ovdje nijesu.

Ne dovoljno. Meni je važno da bugarsko-crnogorski korijeni i naša istorijska veza budu proaktivno predstavljene i u Bugarskoj. Pomenula sam cara Simeona, ali ima tu još ljudi koji povezuju Crnu Goru i Bugarsku. Želim da pomenem viđenijeg Crnogorca Petra Orahovca, koji je radio kao ljekar u Ulcinju 1883/84. godine, a onda je otišao u Bugarsku i tamo bio ne samo ljekar, već i političar. Bio je poslanik, a 1910. godine postaje i predsjednik naše Skupštine. Petar Orahovac je bio i predsjednik bugarskog Crvenog krsta. U Bugarskoj je mnogo poznat i uvažen i njegov sin – Dimitrij Orahovac

koji je, takođe, bio ljekar. Učio je u Moskvi, a kasnije radio u Bugarskoj. Bio je rektor Univerziteta u Sofiji. To su važni fakti naše zajedničke istorije.

Prijatelji iz Matice crnogorske su Vas upoznali sa projektom objavljivanja knjige o Petru Orahovcu?

Da, rekao mi je gospodin Ivan Ivanović i ja sam mnogo zadovoljna. Važno je da se zna. Ima još mnogo da se radi na objavljivanju knjiga o tako važnim ličnostima.

Biblioteke, arhivi i manastirske riznice u Bugarskoj čuvaju 13 crnogorskih inkunabula iz Crnojevića štamparije i 43 primjerka knjiga iz štamparije Božidara Vukovića Podgoričanina. Ova činjenica pokazuje kakve su kroz istoriju bile veze Crne Gore i Bugarske. Vidite li ovo kao mogućnost da se ponovo afirmiše i poveže kulturna saradnja između dvije države?

Apsolutno ima mogućnosti za saradnju naše dvije akademije, sa našim Nacionalnim arhivom i Nacionalnom bibliotekom. Želim da vas uvjerim da će s moje strane lično i od strane Ambasade biti podržani svi realni projekti. U Cetinjskom manastiru postoji još jedan važan dokument koji Bugarska akademija nauka želi da objavi kao fototipsko izdanje.

Da li ste pokušavali da dođete do njih?

Bilo je priče tokom 2019. godine, ali kad je počela kriza zbog pandemije sve je stalo.

Zahvaljujući vašem angažovanju bili smo u prilici da i u Crnoj Gori vidimo više izložbi na kojima je prezentovana bogata bugarska nacionalna kultura. Kako ocjenjujete recepciju tih izložbi ovdje?

Ponosna sam jer smo povodom *Dana slovenske azbuke, bugarskog obrazovanja i kulture* u prostorijama Evropskog info centra u Podgorici otvorili izložbu „Azbuka i istorija“. Izložbi je prisustvovao i ministar kul-

ture Crne Gore Aleksandar Bogdanović. Želim da istaknem da je ćirilčno pismo za nas mnogo važno. Kao slovenski narodi treba da čuvamo ćirilicu. Vi znate, Bugarska je članica EU i ćirilica je zvanično pismo priznato u Evropskoj uniji. Želim da i Crna Gora vodi računa o tom kulturnom bogatstvu, koje je važno i za Evropu, ali i za nas kao Slovene.

Druga izložba koju je 2020. godine realizovala Ambasada Bugarske u Crnoj Gori, u saradnji sa EU info centrom, je internet izložba, s obzirom na situaciju nije bilo druge mogućnosti – „Veliki majstori balkanske karikature“. Na izložbi su bili zastupljeni najbolji karikaturisti iz Bugarske, Crne Gore, Republike Sjeverne Makedonije, Albanije, Rumunije, Bosne i Hercegovine, Srbije, Turske i Grčke.

Sa gradonačelnikom Podgorice, gospodinom Ivanom Vukovićem, realizovali smo u čast 17. septembra – Dana Sofije, i izložbu „Grad Balkana: prostori, slike, sjećanja na razglednicama“, u Podgorici na Trgu nezavisnosti. Izložba se sastojala od fotografija Sofije, Cetinja, Beograda, Zagreba, Atine, Bukurešta, Ljubljane, Kotora i Podgorice s kraja XIX i početka XX vijeka.

Zatim, povodom 3. marta, našeg nacionalnog praznika – Nacionalni dan oslobođenja, sa bivšim predsjednikom Skupštine Ivanom Brajovićem otvorena je u Skupštini Crne Gore izložba „Crna Gora i Bugarska na karti Evrope (IV–XX vijek)“. Izloženih 15 odabranih mapa iz državnih arhiva Crne Gore i Bugarske, pokazale su da su Bugarska i Crna Gora, prije današnjih evropskih zemalja, bile na mapi evropskih država. Zbog toga smatram da je važno da se izložba prikaže i u Briselu. Predložila sam i sad i čekam potvrdu ambasadora Crne Gore u Briselu, sa željom, da misije Bugarske i Crne Gore, otvore zajedno tu izložbu u Briselu.

Bugarska i crnogorska nacionalna kultura predstavljaju dio evropske kulture. U čemu vidite doprinos naših kultura porodici evropskih naroda?

Balkan i naše kulture su mnogo bogati. Uvjerena sam da je to bogatstvo i za cijelu Evropu i za Evropsku uniju. Meni je žao što dosta toga nije javno po-

pularizovano. Zato je važno da sve balkanske države, posebno Crna Gora, pokažu Evropi koliko je bogata naša istorija i kultura.

Bili ste ambasadorica u više mandata. Smatrate li da Evropa zna dovoljno o Balkanu, o našim identitetima i kulturi?

Na žalost, Evropa ne zna mnogo o našoj istoriji i našoj kulturi. Zato je važno da mi male zemlje – Bugarska je mala zemlja u odnosu na Njemačku i Francusku, a Crna Gora je još manja – budemo aktivne. Važno je da smo proaktivni i da želimo da predstavimo našu kulturu i istoriju. Ljudi iz Evrope treba da upoznaju našu kulturu i istoriju. To je važno i za mirni suživot i koegzistenciju.

Na koji način Bugarska promovise svoju nacionalnu kulturu u okviru Evropske unije?

Mi smo mnogo toga uradili prilikom prijema u članstvo u EU. Kao i u slučaju Crne Gore, Evropa nije ništa znala o kulturi Bugarske. Trebalo je da bugarske ambasade u svim zemljama predstavljaju bugarsku istoriju, bugarsku kulturu i iskustvo. Bugarski grad Plovdiv je 2019. godine bio glavni grad evropske kulture. To je bilo sjajno. Mnogo je rađeno na reklamama i na informisanju. Važno da budemo aktivni, a ne samo da čekamo da neko dođe i da nas pohvali. Mi moramo da tražimo mogućnosti.

Diplomatski mandat u Crnoj Gori ste započeli 2019. godine. Kako doživljavate Crnu Goru nakon dvije godine? Jednom ste rekli da je Crna Gora velika zemlja na maloj teritoriji.

Tačno. Danas mogu samo da ponovim da je to tako. Veliko bogatstvo u Crnoj Gori su ljudi. Crna Gora je zaista velika zemlja na maloj teritoriji i to treba da znaju u cijeloj Evropi. To je bogatstvo i važno je da se o tome još negdje zna.

Dolazite iz zemlje članice EU, kako gledate na politiku evropske zajednice prema Zapadnom Balkanu?

Situacija je složena, posebno s obzirom na krizu u Evropi. Bio je Bregzit, bila je migrantska kriza, sad je aktuelan kovid 19. Uprkos tome, Evropska unija radi mnogo za Zapadni Balkan, a to se naročito vidjelo kad je počeo kovid 19. Evropska unija nije radila samo na donaciji maski i drugog medicinskog materijala, već je tokom 2020. godine hitno opredijelila 53 miliona pomoći Crnoj Gori i ostalim državama. Kristina Popa, ambasadorica EU, je te godine potpisala donaciju od još 9,5 miliona eura pomoći.

Evropska unija i Svjetska zdravstvena organizacija dogovorile su još jedan projekat pomoći Zapadnom Balkanu. To je važno i možemo da objavimo da ljudi znaju. Ja ću iskoristiti situaciju da kažem da sam, u ime Bugarske ambasade, našoj Vladi predložila da pomognemo Crnoj Gori u ovoj teškoj situaciji izazvanoj pandemijom. Mogu sa zadovoljstvom da izjavim da će biti realizovana četiri projekta. To podrazumijeva kupovinu kola za hitnu pomoć na Žabljaku, finansijska pomoć za liječenje plućnih bolesnika u bolnici u Brezoviku, pomoć za bolnicu u Bijelom Polju i projekat za pomoć Institutu za javno zdravlje. Važno je da se pomogne onom kome pomoć treba. Pričamo i o mogućnosti da Bugarska pomogne i u vakcinama. Sve zavisi od proizvodnje vakcina i obezbjeđivanja kontinuiranog dolaska vakcina iz Evropske unije u Bugarsku, kako bi mogli da pomognemo Crnoj Gori.

Kako vidite budućnost Crne Gore i regiona, konkretno zemalja koje još nijesu postale članice EU?

Raduje me što postoji veliki broj građana koji žele da Crna Gora postane članica EU. Taj broj je dostigao 70 procenata. Mislim da je to najbolja budućnost za Crnu Goru, posebno za mlade ljude. Za njih je veoma važno da znaju da je njihova budućnost i u Crnoj Gori i u Evropskoj uniji.

Meni je važno da se taj proces pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji ubrza. Već osam godina traju pregovori i to je dugo. Treba ubrzati pro-

ces, kako bi ljudi mogli da računaju na to da će u bliskoj budućnosti biti u EU. To je mnogo važno i za cijeli region, jer donosi stabilnost, prosperitet i sigurnost za Crnu Goru i odnose u regionu. Za Bugarsku je važno proširenje članstva Evropske unije na Zapadni Balkan, to je prioritet naše politike i našeg Ministarstva vanjskih poslova.

Vidite li, u kontekstu dešavanja u Crnoj Gori u posljednjih pola godine, opasnost od rasta nacionalizma koji bi mogao da ugrozi mir i prosperitet u cijelom regionu, ne samo Crnoj Gori?

Nadam se da nema te opasnosti. Odgovornost je prvenstveno na političarima da sačuvaju etnički mir. Ja sam iz zemlje koja, takođe, ima različite etničke grupe. Mnogo je važno da se pazi na etnički mir i da predstavnici svih etničkih grupa imaju iste mogućnosti, nezavisno koja je grupa u pitanju. Crna Gora je primjer suživota različitih etničkih grupa. To je bogatstvo koje treba čuvati. U kriznim situacijama je to mnogo teško realizovati jer nema finansijskih sredstava, nema posla, teška je socijalna i ekonomska situacija.

Da problem sa nacionalizmom ne bi prerastao u konflikt, odgovornost je na političarima, Vladi, Skupštini, ali i medijima. Mediji treba da pomažu dobrim vijestima, a ne da plasiraju samo loše vijesti, lažne vijesti, vijesti koje podržavaju jednu stranu. Uz svo žaljenje, to nije problem samo Crne Gore, već Evrope i cijelog svijeta. Loše i lažne vijesti se brzo šire, na to treba obratiti pažnju, ne dopusti da tako raste nacionalizam.

Bugarska je sprovela sve neophodne reforme i savladala prepreke na koje je nailazila na putu prema EU. Što, iz takve perspektive, možete da savjetujete crnogorskoj Vladi, odnosno crnogorskim političarima?

Prvo da vam kažem da ni Bugarskoj nije bilo lako da sprovede reforme. To je proces koji zahtijeva dosta vremena, traje dugo godina. Reforme treba da se prave i kod nas. Kad ulazite u Evropsku uniju ne treba da mislite da je

sve uređeno i to je to. Treba da se radi svaki dan i da se ide naprijed. Ja kao ambasadorica ne mogu da dajem savjete crnogorskoj Vladi, ili Skupštini. Mogu samo da kažem kakvo je bilo naše iskustvo u tom periodu.

Mi tada nijesmo imali nikakvo iskustvo o tome kako da se radi, kako teče taj proces, nije bilo dovoljno informacija. Zato smo tražili informacije od drugih država članica Evropske unije. U tom periodu sam bila potpredsjednica Vlade. Sjećam se da sam molila Njemačku za 25 njemačkih eksperata za različite sektore u kojima smo imali najveći problem, u kojima nijesmo imali iskustvo i u kojima naši ljudi nijesu imali dovoljno znanja. Došli su njemački eksperti i mnogo pomagali. Zato je važno da, kad nemate iskustva, informacije tražite od prijatelja i partnera u Evropskoj uniji, posebno od Bugarske, Hrvatske, Mađarske ili Rumunije, koje su nove članice Evropske unije i koje imaju najsvježije iskustvo o tome kako je bilo, da se ne bi ponovile greške koje smo mi pravili. Zato je dobro imati prave informacije ili tražiti ekspertize od država koje mogu da pomognu Crnoj Gori, da ne bi ponovila naše greške.

To je i rađeno. U Crnu Goru su dolazili eksperti i pomagali. Sad smo, eto, u situaciji da imamo i ekspertsku vladu.

Da, drugo je ekspertska vladu, a drugo je kad se pozove ekspert sa iskustvom iz države koja je članica i koja je prošla taj proces. To je važno za reforme koje treba sprovesti. Mi smo u vremenu tih procesa učili kao u školi, da se priča sa građanima, da imamo dobru komunikaciju sa društvom, sa predstavnicima ekonomskog sektora, sa medijima i da budemo transparentni kako bi ljudi znali što se radi i kako se razvija proces. To je naše iskustvo.

Pokazuje li Evropska unija dovoljno solidarnosti u slučaju Crne Gore, naročito sad kad je aktuelna pandemija i zaštita zdravlja građana?

Kao što sam rekla, Evropska unija je pokazala solidarnost i finansijskom i političkom pomoći. Novi investicioni i ekonomski plan Evropske unije podrazumijeva konkretne projekte za Zapadni Balkan. To su projekti za

transportne infrastrukture, projekti za ekonomski razvoj. Važno je da postoji aktivni dijalog sa Evropskom unijom, sa Briselom, kako bi ti projekti mogli da se realizuju. Minule godine Bugarska je, zajedno sa Republikom Sjevernom Makedonijom, predsjedavala Berlinskim procesom. To je bio sastanak na kome su učestvovali predsjednici država i potpisali ugovor za opšteregionalno tržište i za digitalizaciju i ekonomski razvoj. Predsjednik Đukanović je učestvovao na toj *on line* konferenciji, i potpisao ugovor u ime Crne Gore.

Da se malo osvrnemo i na Vaše svakodnevne aktivnosti, koje su jako zapažene. Prije ste pomenuli program razvojne pomoći Republike Bugarske Crnoj Gori, a posljednjih mjeseci smo kao rezultat toga vidjeli donacije bolnicama. Da li ćete i dalje biti na istom kursu?

Da. Sa zadovoljstvom ću da kažem da ima još projekata, ne samo iz oblasti zdravlja. Tu je i ekološki projekat za Podgoricu koji je, takođe, finansiran sa 50 odsto, tj. 35.000 eura od Bugarske. Ima i jedan projekt za Dječije odmaralište na Veruši. Takođe, ima još jedan projekat za Centar za dnevni boravak djece sa smetnjama u razvoju i odraslih lica sa invaliditetom u Danilovgradu. Za mene je važno što možemo da pomažemo. To je znak solidarnosti sa bugarske strane. Važno je da ljudi vide da ne postoje samo poslovni partneri već istinski prijatelji u Evropskoj uniji, posebno u našem regionu u kome imamo bliske tradicije i kulture. Izuzetno je važno da je saradnja živa i da je konkretna. Treba konkretno raditi da bi se pomoć realno vidjela. Bitno je da se ostvari aktivna komunikacija i među medijima i nevladinim sektorom.

Kad je u pitanju trgovina, tu ima još mnogo posla i tu nijesam zadovoljna postignutim. Radila sam na uspostavljanju avionske linije između Sofije i Crne Gore. Koronavirus se ispriječio, ali vidjećemo što će sa tim biti. Situacija je još teška, nema „Montenegro airlinesa“. Bugarska nacionalna avio kompanija ima probleme kao sve avio kompanije u Evropskoj uniji i svijetu. U svakom slučaju, ako bude obezbijeđen dobar avionski transport, tražićemo nove mogućnosti za saradnju.

Za Crnu Goru je turizam izuzetno važan. Vi ste velika turistička destinacija, kao i Bugarska. Izuzetno je važno da uspostavimo zajedničke projekte koji će donijeti nove mogućnosti za razvoj. Kad se pobijedi koronavirus, turizam će tako uticati i na ekonomski razvoj Crne Gore.

Koristim priliku, na samom kraju, da Vam čestitam predstojeći nacionalni praznik, 1. mart, a Vi nam možete objasniti o čemu se radi?

Hvala Vam puno. Bugari prvog marta, u slavu dolaska proljeća, poklanjaju „martenicu“ – ukras od bijele i crvene vune – dok je 3. mart nacionalni praznik, odnosno Dan oslobođenja Bugarske od otomanskog ropstva poslije 500 godina. Takođe, 3. marta je potpisan San-Stefanski mirovni sporazum poslije Rusko-turskog rata. Može se reći da se tad bugarska država ponovo rodila na političkoj karti Evrope.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

DRAGAN B. PEROVIĆ

PUBLICISTA

Dragan B. Perović (Nikšić, 1953), istoričar književnosti, leksikograf i prevodilac. Srednju školu i Pedagošku akademiju završio je u Nikšiću. Diplomirao je i završio postdiplomske studije na Filološkom fakultetu u Beogradu. Radio je kao lektor za srpskohrvatski jezik na Univerzitetu u Sofiji, bio je stručni saradnik u Leksikografskom zavodu Crne Gore, predstavništvu „Duvanskog kombinata Podgorica“ u Sofiji.

Jedan je od osnivača Matice crnogorske i Crnogorskog PEN centra. Laureat je brojnih nagrada, najznačajnijih: Trinaestojulske, Crnogorskog filološkog društva, Nagrade Društva crnogorskih novinara, Reaija, Književne zajednice „Vladimir Mijušković“ i umjetničke radionice Realija i specijalne nagrade povodom 140 godina Prvog srpskog dobrotvornog društva srpsko-crnogorskog i dobrotvornog društva iz San Franciska, čiji je počasni član. Potom, dobitnik je nagrade Gramata bugarskog Ministarstva kulture za doprinos u popularizaciji bugarske kulture i umjetnosti i razvijanju obostrane saradnje između Republike Bugarske i Crne Gore.

Autor je više knjiga i TV emisija o crnogorskoj kulturno-istorijskoj baštini.

PODGORICA
18. mart 2021. godine

Crnogorci njeguju kulturu zaborava

Upravo su završeni izbori u Nikšiću. Veću pažnju cijelog regiona odavno nijesu privukli neki lokalni izbori. Kako ih Vi vidite, i zašto su ovi izbori bili tako važni?

Apsurd je da neki izbori koji su lokalnog karaktera i tiču se vlasti koja će se baviti komunalnim, infrastrukturnim i drugim problemima, najednom dobijaju oreol „sudbonosni“. U stvari, riječ je o nastojanjima da se na valu pobjede sa prethodnih republičkih izbora nastavi pobjedonosni hod preko svega crnogorskog, da se Crna Gora uvede u „srpski svet“. Vođena je kampanja koja vrijeđa ukus i svaku dobru namjeru, izaziva omrazu među narodima, potpuno nepotrebnu, jer mi imamo puno toga što nas spaja. Međutim, ovđe se željelo u rodnom gradu predsjednika Crne Gore pokazati snagu, da bi se na taj način, unizio predsjednik Crne Gore, odnosno sama država jer on je, u ovom momentu, paradigma za Crnu Goru.

S druge strane, ono što je indikativno asocira me na jednu situaciju početkom 90-ih godina XX vijeka, još u vrijeme zajedničke države. Na nekim izborima u Rakovici, opštini u Beogradu, suprotstavljeni su bili Vojislav Šešelj i Borislav Pekić. Jedan rigidni nacionalista, šovinista, drugi ugledni književnik, evropsko ime u literaturi, koji je izgubio izbore pred navalom naci-fašizma. Tad je počeo sunovrat Srbije. Ovđe smo imali ublaženu varijantu. Na čelu liste „Za evropski Nikšić“, čiji je stožer bio DPS, koji je konačno počeo da se reformiše i daj Bože da nastave, bila je Sanja Damjanović,

naučnica svjetskog glasa, renomea, imena i ugleda. Na drugoj strani bili su mladi ljudi zarobljeni u prošlim vjekovima.

U susjednoj Srbiji se ovih dana otvoreno govori kako je ogroman novac „ušao“ u Crnu Goru i to Demokratskom frontu. Da li je to „pametna“ investicija?

Oni su odavno promašena investicija. Rusi se igraju, a balkanski narodi su dozvolili, nažalost, da budu moneta za potkusurivanje velikih sila. Nekadašnji južnoslovenski prostor jedno je od najljepših mjesta na svijetu. Ako pojedinačno obiđete narode (osim ekstremnih pojedinaca) vidite koliko je to radan, pošten, dobar narod... đe god pođete – od Makedonije do Slovenije.

Kako je Vama izgledala postizborna atmosfera nakon 30. avgusta 2020. godine? Podsjetiću da smo bili svjedoci provokacija usmjerenih ka pripadnicima manjinskih naroda, slavljenjem četničke ideologije, pokušajima revizije istorije... Sve to smo imali i devedesetih godina prošlog vijeka. Gdje je Crna Gora danas?

U zapečku. Na jednoj strašnoj stranputici, s koje bi trebalo da smogne, i snage i načina, da se vrati. Do 30. avgusta, kod ljudi koji malo ozbiljnije promišljaju stvari i bave se istraživanjem, vladalo je mišljenje da su jedine dvije zemlje na svijetu đe je opozicija gora od vlasti – Srbija i Crna Gora. I nažalost, nije prošlo mnogo vremena da je bivša opozicija, a sadašnja vlast pokazala da je, ne mnogo, nego višestruko gora od prethodne vlasti.

Sad, što se desilo 30. avgusta? Prvo, predsjednik države odmah je dao mandat formalnim pobjednicima izbora. Ne! Trebalo ih je učiti procedurama onako kako je svuda u demokratskom svijetu. Na izborima je pobijedio DPS. Uvijek u svijetu pobjeđuje ona partija koja osvoji najviše glasova. To je bio DPS. Onda slijedi daljnja procedura koja podrazumijeva da oni pokušaju da sastave vladu. Oni to ne mogu, vraćaju mandat. Onda sljedeći na

listi sastavlja vladu. Ali, mi smo dobili najednom da je bivša opozicija proglasila: mi smo pobjednici! Međutim, to je stvar kasnije postizborne matematike, kalkulacija, dogovora. Umjesto toga, dobili smo na vlasti neorganizovanu kriminalnu grupu, nego smo dobili udruženi zločinački poduhvat.

Vjerujem da će ljudi iz aktuelne vlasti biti procesuirani za ono što su uradili: način na koji su stupili na vlast i kako postupaju. Jedino što transparentno rade je da transparentno lažu. Prvo su slagali svoje birače, to je njihov problem. Pa su promijenili sastav, potpisali neke sporazume, pa najednom ispadnu iz te grupacije oni koji su stvarno dobili najviše glasova, pa smo dobili eksperte koji nemaju pojma ni o čemu. Onda su počeli da uništavaju kompanije, pa je počeo napad na slobodu medija i ugledne intelektualce. Nastoji se devalvirati i devastirati sve crnogorsko.

Pritajeno zlo koje je marširalo s litijama cijelu godinu dana prije toga, najednom je pokuljalo, i dobili smo atmosferu koju smo imali 90-ih godina, da se prijeti manjinama, da se prijeti uglednim ljudima, onima koji slobodno misle, koji kritički razmišljaju. Svi se žele ukalupiti u jednu ulicu, da jedna misao iz jedne glave ide. To je fašizam!

Aktuelna vlast pokušava opstruirati rad Fakulteta za crnogorski jezik. Svjedoci smo, i napada na Adnana Čirgića. Što je cilj?

Adnan Čirgić nije slučajno targetiran. Targetirane su najvažnije institucije i najvažniji pojedinci u Crnoj Gori, oni koji baštine crnogorske vrijednosti, koji se zalažu za crnogorsku kulturu i njenu afirmaciju, i Crne Gore kao države čija je najveća vrijednost u zajedničkom životu različitih kultura, vjera i nacija. I taj suživot je napadnut. On je napadnut jer je to vrijednost koja je izdržala probu vremena i vjekova u Crnoj Gori. E, na te temeljne vrijednosti se udara.

A Adnan Čirgić ima nekoliko grijehova. On je odavno targetiran. Zamislite: „Turčin“ pa se bavi jezikom koji „ne postoji“, znači to su dva ogromna grijeha koja spočitava sužena svijest. Zamjeraju mu što se bavi kodifikacijom crnogorskog jezika, u čemu je i uspio. Potom je organizovao, znači on je vo-

deća ličnost, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, đe se okupila grupa izuzetnih mladih ljudi, slobodna duha, koji se ne libe da daju komentare na sve društvene anomalije i pojave. Onda, Adnan Čirgić je nastavljajć velikoga posla koji je utemeljio Vojislav P. Nikčević.

I najveći problem: Adnan je napravio jedno izuzetno djelo. Pokazao je intelektualnu superiornost nad onima koji ga napadaju, uvrstio Fakultet za crnogorski jezik sa svojim časopisom *Lingva Montenegrina* na listu svjetskih uglednih časopisa, đe dolaze da sarađuju najveći naučnici danas, od Amerike do Poljske i okruženja...

Unižavaju se vrijednosti i tekovine antifašističke borbe. Na vlasti su jednim dijelom i političke snage koje su poražene na referendumu 2006. godine. Smatrate li da aktuelna Vlada dovoljno uvažava činjenicu crnogorske nezavisnosti i obavezu da je afirmiše?

Davno sam rekao da je veliki problem Crne Gore toliko godina DPS-a na vlasti. Anomalije koje duga vlast nosi bilo đe u svijetu, ovđe su se možda pokazale i na većem nivou, zato što smo mi mala sredina. Ali tragedija je bila za Crnu Goru onakva opozicija, opozicija koja je opozicija državi i svim temeljnim crnogorskim vrijednostima.

Moram podšetiti na nešto što mi stariji pamtime i imamo emotivni odnos – da je prava opozicija bio Liberalni savez. Ideju Liberalnog saveza je preuzeo kasnije DPS, što su sami priznali. Ideje Liberalnog saveza su nastavile da žive, iako su u početku žestoko napadane, kad su svi bili u ozračju, pod kišobranom Slobodana Miloševića. Kad ga već pomenuh, moram da ga amnestiram. On je u odnosu na nacionalno pitanje prema Crnogorcima imao marksistički pogled. Prvi napad na njega je došao poslije 11. kongresa Saveza komunista Srbije, kad je izjavio da su Srbi i Crnogorci dva posebna naroda. Uslijedio je napad od onih intelektualaca koji su od prvoga dana istupali protiv njega, neki u Srbiji, neki ođe, kad se pojavila ona „Norfilovci“ – nova razvojna filozofija, mladi i lijepi. Svega par nas je tad progovorilo.

Da se vratimo na aktuelnosti. Prisutna je očigledna klerikalizacija, religijska pripadnost vršilaca odgovornih funkcija je gotovo izjednačena s njihovim političkim angažmanom. Ustavni status Crne Gore kao sekularne države doveden je u pitanje. Da li je Crna Gora više sekularna država?

Vjerski fanatizam dovodi do vjerske isključivosti, a isključivost se onda manifestuje u grupama, a znamo da čopor nema moral, on je spreman svašta da napravi. Imamo situaciju da se žele poništiti sve temeljne crnogorske vrijednosti, samo da bi crkva bila iznad svega. Podšetiću, svojevremeno je Dostojevski pisao u „Inkvizitoru“ o tome da ljudi žele moć, odnosno, o potčinjavanju nekoj moći, nekoj sili iznad njega kojoj bi željeli da služe. I to je strah od slobode. I onda tu svoju slobodu prenose na crkvu, koja će im određivati pravila činjenja i ponašanja. E, mi to imamo ovđe.

Crnogorske osnovne vrijednosti i postulati su: crnogorsko slobodarstvo, crnogorsko čojstvo, pa tek onda junaštvo. Vi znate ono: „Junak čojku konja vodi.“ Ništa ne znači junaštvo bez moralnih kategorija. Crnogorci se nijesu plašili slobode. Vazda su bili slobodni, na svome, zagledani ili u nebo ili u more, ili u vrh planine. Nijesu ljubili ruku ni vladici ni paši. E, tu se javlja taj mentalitetski problem i sukob. Kad oni koji ne žele slobodu, plaše se slobode, trebaju crkvu da im određuje, a crkva se postavlja kao veliki inkvizitor u odnosu na Crnu Goru, mi imamo strašni problem. Ali, proći će i ovaj talas.

Da podšetim, od 90-ih, kad je počela vjeronauka da se uvodi u škole, odjednom se pojavilo zlo na svakoj strani. Što je, složićete se, u nesaglasnosti s bilo kojom vjerom. Svaka vjera propovijeda na prvom mjestu ljubav, ljubav prema bližnjemu. U osnovi svakog vjerovanja je iskonska ljubav i prema Bogu i prema bližnjem. Ovđe imamo umjesto poruka ljubavi, poruke mržnje. Umjesto molitve, imamo kletve. Sve je izvrnuto naopako. Živimo godinu dana u izvrnutoj realnosti.

Oni koji prodaju državu i naše nasljeđe, proglašavaju se za oslobodioce. Vjerski fanatici se proglašavaju za građane, a izdaja, rad za druge službe su moralne vertikale, koje leže po podu. Izdaja ne može biti demokratsko pitanje. Izdaja je izdaja.

S obzirom na to da je kultura stub i temelj svakog civilizovanog društva, kako vidite kulturu u Crnoj Gori danas? Zašto se ona nalazi pred izazovima i da li smo do sad činili što je trebalo? Činjenica je da u ovoj Vladi mi nemamo samostalni resor kulture.

Samo spajanje četiri resora, sve i da je tako urađeno iz najboljih namjera, iako su pokazali da je u pitanju potpuno zla namjera, s tehničke strane je vrlo problematično. S druge strane, osnovni problem je što Crnogorci nijesu njegovali kulturu šecanja. Kod nas je dominirajuća kultura zaborava. Crnogorci ne vole da čitaju. Sve su na usmenim predanjima zasnovali, a kad dođe neko da im propovijeda, pa im uturi lažne mitove i mitomanske izmišljotine, onda oni ko stado idu.

Kultura je ono najvrjednije što ostaje iza nekoga naroda. Pomislimo samo na sliku Jaroslava Čermaka koja se čuva u Pragu – Crnogorci za vrijeme Omer-pašinog pohoda iznose dragocjenosti iz dvora da bi ih sačuvali. Vladika Vasilije prije odlaska za Rusiju, prije napada Turaka 1753. godine, skuplja stvari iz Cetinjskog manastira i ostale vrijednosti i kaže: „Ovo sklonite, ako nas unište da ostane trag da smo mi živjeli.“ Tu su štampane prve knjige u prvoj državnoj štampariji na svijetu... itd. Mi svijest o vrijednosti i značaju kulturnog nasljeđa nijesmo imali. Dozvolili smo da nam se devastiraju svi spomenici kulture, ne samo crkve, nego i drugi spomenici. Potpuna je razgradnja.

Ono što je Srpska pravoslavna crkva posljednjih godina radila u Crnoj Gori, nije ni ISIL radio u onim krajevima u Avganistanu, Siriji... đe je imao svoje ispostave. A mi nijesmo svjesni što imamo. Mi smo baštini sve tri religije. Ali to je u isto vrijeme kulturno nasljeđe i regiona, i cijelog svijeta. I mi umjesto da insistiramo na predanjima i istorijskim

ličnostima i događajima koji čine mostove, poput Vladimira i Kosare – pa neka ih svojataju i Makedonci i Bugari i Srbi, jer to je nešto što nas spaja – mi dozvolimo da Srpska pravoslavna crkva posadi limenu konzervu na Rumiji, i tako uništi jedan kult. I to je smišljeno urađeno da se izazove omraza među narodom.

Kultura je na margini, i danas bogato crnogorsko nasljeđe, i sakralno i kulturno, služi nekome kao špajz iz koga uzima ono što mu odgovara. Ne možemo retroaktivno liječiti one koji su živjeli u nekoj miroljubivoj koegzistenciji s okupatorom 300 godina. Za to vrijeme, mi smo se borili i nastojali da očuvamo slobodu. Nijedna crkva koja je građena u Katunskoj nahiji, znači ni u tadašnjoj podlovcenskoj Crnoj Gori, nije građena sa sultanovim fermanom, nego su je sami gradili. I sad bi za crkvu, koja je vaša, vašega sela, pravili je vaši prađedovi, trebalo da pitamo za dozvolu iz Beograda – možemo li da napravimo parastos, možemo li prefarbati nešto, ili podići spomenik?

Naša kultura se pokušava poništiti i pretvoriti u nešto drugo, da se i ona posrbi kao i Crnogorci.

Građanski pokret URA je zdušno pomogao ostalim partijama koje su u vlasti, što u Vladi što u Parlamentu, da predamo našu kompletnu kulturnu baštinu susjednoj državi...

Postoji kontinuitet izdaje i prodaje. Samo jedan rijetki i svijetli primjer će nijesu pomogle ni pare ni mučenje jeste kad je Đurđe Crnojević htio da se vrati u Crnu Goru da podigne ustanak, jer je to bio s francuskim kraljem dogovorio, i s albanskim velikašima, čak i pašom iz Skadra, a što nije odgovaralo ni Mlecima ni Turcima. Onda su Mlečani naredili da se uhvati ili on ili neko iz pratnje, i da se stavi na muke da otkrije. Uхватili su njegovog pomoćnika Raca Mudrešu i stavili na muke, prvo u Kotoru, nijesu uspjeli, pa su ih onda poslali kod većih majstora u Veneciju da oni probaju. Ni oni nijesu ništa uspjeli da iznude.

Međutim, danas je sve samo pitanje cijene.

Srpska pravoslavna crkva je uticala na formiranje crnogorske vlade, odnosno oni su je kadrirali. Koja je i kakva uloga strane crkve, čije je sjedište u Beogradu, u proteklih 30 godina?

Njena uloga je poznata u posljednjih stotinak godina, od kad i postoji Srpska pravoslavna crkva. Dekretom kralja Aleksandra iz 1920. godine ukinuta je Crnogorska autokefalna crkva. Srpska pravoslavna crkva je 1922. godine dobila tomos od Vasiljenske patrijaršije, koji je plaćen sa milion i po franaka, jer je bilo nekih stvari koje nijesu odgovarale kano-nima. Međutim, kao formalni razlog uzeto je to što je formirana nova država na čijoj teritoriji su se našle tri autokefalne crkve, jer se u pravo-slavlju crkvene nadležnosti poklapaju s državnim granicama. Tek 1929. godine, kralj Aleksandar je potpisao novi Ustav, a 1931. godine donešen je Zakon o uspostavljanju Srpske pravoslavne crkve.

Otkad je ukinuta Crnogorska pravoslavna crkva, SPC djeluje na tlu Crne Gore. Njena uloga je bila isključivo u denacionalizaciji Crnogoraca, u zabrani da Crnogorci pravoslavne vjere vrše svoje obrede u crkvama u kojima su njihovi preci to radili. U crkvama Crnogorske pravoslavne crkve! Posljednjih 30 godina Srpska pravoslavna crkva je ojačala i u Srbiji i u Crnoj Gori. Postala je parapolitička i paramilitarna organizacija. Sve-štenici, sem časnih izuzetaka koje sam lično poznao, koji su ogorčeni, nemaju mnogo veze ni s pravoslavljem, ni s hrišćanstvom. To je jedna d. o. o. organizacija, udruga profitabilna, koju samo interesuje profit i širenje, nelegalna gradnja itd. Posebna priča su blasfemične stvari poput uvođenja novih izmišljenih tradicija, skandali kačavendanja, pahomići, dilera droge itd. Sve ono što zgražava svakog pravog vjernika.

Nikolaj Velimirović je 30-ih godina prošlog vijeka, s narastanjem fašiz-
ma u Evropi, govorio da nije Hitler prvi fašista nego je to Sveti Sava. Krenulo je oboženje jednog čovjeka, što je jeres. Odstupanje od učenja hrišćanskog.

Od početka 90-ih na ovamo, vršen je prepis crkava i manastira koji su pripadali državi Crnoj Gori na Srpsku pravoslavnu

crkvu. Upisivani su na Patrijaršiju, mitropolita itd. Slučajevi su stizali do suda...

Nijesu oni krivi. Kriva je država i neznaveni državni kadrovi koji su postavljeni, a pogotovu, nemanje institucija. Osnova, temelj svakoga društva je nezavisno sudstvo, a ovdje smo imali sudstvo koje je neobrazovano i rigidno, zaostalo. Niko nije procesuirao ljude iz katastra, iz vlasti, koji su dozvolili nelegalni prepis imovine. Umjesto toga, Srpska pravoslavna crkva se bunila oko Zakona o vjeroispovijesti. Niko nije ničija prava dirao, samo se željelo uvesti regulisanje vlasničkih prava, odnosno ono što je nesporno crnogorsko kulturno nasljeđe, da ostaje u vlasništvu države. Sve ostalo slobodni su da raspoložu.

Kako gledate na položaj Crnogorske pravoslavne crkve danas? Da li je on morao da bude bolje regulisan?

Crnogorska pravoslavna crkva nema nikakav položaj u Crnoj Gori. Nijedno ljudsko ni manjinsko pravo ona ne koristi. Pomoć joj se daje na kašičici. Kao pripadnik Crnogorske pravoslavne crkve, nijeste mogli da uđete u svoju crkvu, a da vas ne čeka kordon policije. Da je 10 odsto onoga što su usuli stranoj, okupatorskoj crkvi, dato Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, danas bi bila daleko bolja situacija, i što se vjernika, i same Crne Gore tiče.

Ne zaboravite, Srpskoj pravoslavnoj crkvi su poklonjeni najbolji placevi. To su višemilionske vrijednosti. Onda, gradnja hrama u Podgorici je koštala 14 miliona. To su enormne cifre. Crnogorskoj crkvi se daje 4.500 eura godišnje za troškove. Komunalije za taj novac ne mogu da se plate.

Znači, država je apsolutno kriva. Odnosno, kriva je vlast i to ona iz doba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Mislim da je najveći problem bio taj što su veliki broj komunista bili razočarani „bjelaši“, iako je njima i dalje ispod crvene petokrake kucalo bijelo srce. Oni nijesu dozvoljavali da se diraju neke teme, da se o njima čuje i priča. A sami su nastavili da predaju istoriju na onim osnovama kako su to radili građanski istoričari u Srbiji: Crnogoraca nema, oni su dio nekog srpskog korpusa itd.

Što će biti s crnogorskom kulturnom baštinom?

Hoće li ona zaista trajno ostati vlasništvo strane crkve, odnosno strane države? Jer, sve ono što pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi po zakonima Republike Srbije je, u stvari, vlasništvo Republike Srbije.

Pa, mislim da to nećemo dozvoliti. Kako god da oni misle. Na Crnu Goru su se zalijetali mnogi kroz istoriju. Uzmite 1918. godinu, kad je bilo sve poništeno i pogaženo. Vazda ostane neka iskra koja sijevne onda kad se najmanje nada. Meni daje nadu veliki broj mladih ljudi koji su se zainteresovali za svoju i za sudbinu Crne Gore, jer vezuju svoju sudbinu za sudbinu ove države. Mi ne smijemo odustati.

Kako gledate na priču o dva nacionalizma u Crnoj Gori?

To je podmetačina i izmišljotina. Prvo, crnogorskog nacionalizma nikad nije bilo. Svi stalno nešto žele od Crne Gore. Crna Gora ništa ni od koga. Kad se to sagleda, krene preispitivanje – da li mi ispravno radimo?

Kao najvrijednije crnogorske vrijednosti vidim etiku, čojstvo, slobodarstvo i nepokornost. To su one temeljne crnogorske prave vertikale, ono što Crnu Goru drži kroz vjekove. Uz to, vrijednost je i geslo davanja utočišta, proklamovano još od Svetog Ivana Crnojevića, propisano u njegovom zakoniku, a u „Stegi“ Svetoga Petra potvrđeno. Dakle, crnogorska vrijednost je davanje svakom slobodu ištućem, jer su crnogorska vrata slobode otvorena.

Zbog svega što se dešava, mržnje prema Crnoj Gori koja se izlila, pitam se imamo li pravo više na dobročinstvo? Evo, primili smo Stefana Nemanju, ovđe je kršten u katoličkoj crkvi, po katoličkom obredu. Vratio se kasnije i porušio sve gradove po primorju, samo ostavio stari grad Kotor da u njemu stoluje. Sljedeći primjer: kralj Nikola je primio Petra Karađorđevića, koji je bio kao terorista proskribovan i nije pozivan na evropske dvorove i prijeme, pa ga je oženio svojom ćerkom, koja je bila 25 godina mlađa od njega. Vjenčali su se u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, i njegov sin Aleksandar se krstio u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Svoga đeda je kasnije očerao

i njegovu državu uništio potpuno, da joj nema ni imena, ni nacionalnog obilježja, ni crkve, ni jezika.

I, došle su 90-te godine, opet smo primili, široka srca, na svoju sirotinju, ogroman broj ljudi. Došli su ođe svi, i odrasli, i đeca, i stari... I što danas?! Donijeli su mržnju, žele da ponište Crnu Goru, njenu tradiciju, istoriju, a u dobroćinstvo udaraju nogom. Čovjek se pita: đe je greška?

Prosrpski blok se poziva na kralja Nikolu. Kako je moguće danas, u eri dostupnosti svih informacija, koristiti isječak iz jednog perioda Nikoline vladavine, a da niko od plejade njih ne pominje posljednjih nekoliko godina starog kralja, kao ni to da mu je unuk zabranio povratak u Crnu Goru, da je pobijeno oko 5.000 ljudi, da je Crna Gora spaljena...

Živimo u zabludi da Crnogorci dobro poznaju svoju istoriju – ne poznaju. sve se svodi na priče i pričice. Imali smo period kad se o onom što se dešavalo u prošlosti nije pričalo, samo u nekim fragmentima. A postoji i tendencija kod jednog sloja ljudi u Crnoj Gori da svu istoriju tumače iz perioda „bratske“ okupacije. Samo to im je važno, i vade isključivo isječke iz tog vremena. To je pogubno za istinu, i naučnu i istorijsku.

Kralj Nikola je imao nezdravu ambiciju koja je pothranjivana od Rusa, iako su ga Rusi bili davno otpisali, što on nije znao. Rusi su oduvijek imali svoju politiku. Jedini koji je to tada shvatio bio je Ilija Garašanin. Bio je izuzetno sposoban političar, i on je ulogu Rusije detektovao i opisao. To može u „Nacertaniju“ da se pročita. On je rekao: „Okrenućemo se njima, ali moramo uvijek biti oprezni jer će oni uvijek željeti da imaju nekog svoga slugu ovdje. Čim im se neko suprotstavi ko neće da ih služi, oni će da ga eliminišu i tako su uvijek radili kroz istoriju.“

Nikolu su makli. Nikola je imao ambicije da bude kralj Južnih Slovena, Balkana, to se nekad nazivalo i Srpstvo, svi pravoslavni zajedno, izjednačavanje vjerskog i nacionalnog. U XIX vijeku se stvaraju nacije, države itd. Nikola je pred sami kraj života, odnosno 15. januara 1919. izjavio, nakon što je dao

jedan proglas Jugoslovenima, da mi želimo da uđemo, na krilima slobode, zajedno u Južnoslovensku konfederaciju i da radimo na ravnopravnim osnovama, i vidio da od toga neće biti ništa, pa je bio strašno ozlojeđen, da su mnogi političari iz Beograda, s manjkom moralnih postulata, širili mržnju prema Crnoj Gori, želeći da je unište. Međutim, on tvrdi, neće se to nikad desiti: „Crna Gora je Crnogoraca, to je bilo i to će biti!“

Gospodin Miodrag Živković nedavno je u jednoj televizijskoj emisiji rekao kako bi sve bilo drugačije da su crnogorski đaci učili detaljno o periodu od 1916. do 1929. godine. Kako Vi vidite aktualne školske programe i što naša deca uče u školama kad je u pitanju nacionalna istorija?

Dok sam bio đak, nijesmo ni imali te segmente nacionalne istorije u udžbenicima. Sve se svodilo možda na pola stranice i samo što nije pratila ona pjesmica: „Kralj Nikola ukra vola i pobjega preko mora..“ Na to se svodila sva istorija. Nažalost, udžbenike su nam pisali sa strane. A to je po Garašininovom planu koji je dao instrukcije kako djelovati u Crnoj Gori: „Izjednačavati Srbe i Crnogorce, ne isticati crnogorsku posebnost, govoriti uvijek u korist Srbije.“

Poslao je u Crnu Goru izuzetno sposobnog oficira Milana Piroćanca, koji je napisao u svojim zaključcima što bi trebalo raditi da bi uspjela misija posrbljavanja Crne Gore, odnosno, da bi se ugušile, kako je rekao, „separatistične težnje crnogorskog Dvora“. On zaključuje: „Smatram da decu iz tih krajeva kod nas treba podizati i vaspitavati“, i stavio onda fusnotu: „Da se to ranije činilo, naša politika danas ne bi nailazila ni na kakve teškoće.“

I što se dešava? Prva generacija „naše dece“ koja je otišla na školovanje u Beograd, vratila se kući s bombama. Udžbenici su štampani u Beogradu. Naši đaci nijesu mogli da saznaju što je rađeno 1919. godine. Nijesu mogli znati o genocidnim zakonima, koji su zabranjivali sisanje i zasijavanje ma što-čega u zemlju Cucama i Bjelopavličima, i svim onim plemenima koji podržavaju kralja Nikolu... itd. Takođe, plaćao se porez na motiku, prozore, bilo je zabranjeno nošenje crnogorske kape kao jednom od identitetskih

obilježja crnogorskih, pa su jedno desetak godina kasnije dozvolili, ali s tim da se stavlja onaj krst sa četiri udice na kapu.

Da ne govorimo o onim strašnim zločinima koji su vršeni, a koje su kasnije ponovili ustaše u Jasenovcu. Nijesmo mogli pročitati da su skidali krstaš barjak sa dvora na Cetinju, vršili nuždu na njemu itd, ubijali nevine ljude... Stojan Popović je po Katunskoj nahiji zatvarao sve redom, i muškarce, i žene, i decu, i stare i mlade. Znači, bez milosti, nema hrane, nema ničega.

O tom periodu nijesmo učili u školama. Zašto? Jer je veliki broj prvih komunista pripadao razočaranim „bjelašima“. Iako su komunisti na prvim izborima dobili najviše glasova i vezivali komitsku borbu za komunističko djelovanje Vukašina Markovića, jedini koji je stvarno iskren bio, i komita i pripadnik Crne Gore, sa željom da se nastavi crnogorska tradicija, bio je Petko Miletić. On je kasnije u čistkama staljinističkim nestao.

Gospodine Peroviću, decenijama predano istražujete i demistifikujete crnogorsku prošlost. Na tom polju dali ste nemjerljiv doprinos. Zašto naša istoriografija nije bolje rasvijetlila prošlost? Što rade naše institucije?

Zaludu su, bogami, i pričali i pisali, izgleda. Ima jedna anegdota, vezana za period poslije Drugog svjetskog rata, koju je veliki istraživač i izuzetni naučnik Jefto Milović svojevremeno ispričao: „Anđele moj, ovi, kukala ti majka, ovi ništa ne čitaju“. „Koji, Jefto?“ „Pa ovi rukovodioci.“ „Kako?“ „Mene sreće jedan visoki rukovodilac – da li neki sekretar partijski, iz komiteta: „Pišete li što, družo Miloviću?“ „Kako pišem li, ja svaki dan i u *Stvaranje*, i u *Pobjedu*, i u *Istorijske zapise*, i u *Zadar*, a on me pita pišem li. Znači, oni ništa ne čitaju.“ E, tako smo i mi imali one koji ništa ne čitaju.

Postoje vicevi na konto toga kakva se kadrovska politika vodila. Na primjer, u doba socijalizma, neko je dobar drug, pa mu se nađe mjesto, pošalju ga tamo, došao on, kad ga pitaju: „Šta si ti radio?“, on veli: „Ja ništa“. „Nešto si radio?“, veli: „Čuvao sam ovce“. „Dobro, jesi li išta drugo?“ „Pa, ne znam...“ „Šta si još radio?“ „Pa jesam, svirao sam u diple“. „O, odlično, piši: Poljopri-

vredni fakultet, muzički smjer“. E, danas imamo: „Što si radio?“ „Išao sam stalno na litije“. „Što si još?“ „I stavljao sam barikade da ne prođu ova kola“. „Piši: Teološki fakultet, saobraćajni smjer“.

**Danas se često čuje da se nama, u stvari, 1918. godina ponovila.
Koje sličnosti Vi vidite?**

Pa, evo, ne možeš da kažeš da si Crnogorac no te gađu kršima, razbijaju ljudima automobile, mrze zastavu, mrze državu, nemaš crkvu, ne možeš da se pomoliš u svojoj bogomolji, hoće da ti ukinu sve institucije.

Godine 1918. je ukinuto sve crnogorsko, znači sad treba poništiti ovih par institucija koje su se bavile na pravi način i utemeljeno crnogorskom istorijom, jezikom, kulturom. Poslije 1918. ukinute su svima penzije i ostale naknade, i mogli su da dobiju primanja ukoliko potpišu lojalnost Karađorđevićima. To je bila „meka diktatura“, a zanimljivo je da nama vazda dolaze u talasima: kad dođe neka pošast, dođe i „bratska okupacija“, a koju oni nazivaju oslobođenje. Sad, oslobodili su nas i crkve, i jezika, i nasljeđa našeg, i sakralnog i kulturnog. Još samo da nas oslobode od života. Znae, svaka diktatura počinje „mekom diktaturom“, dok ne preraste u „tvrdu“.

**Propaganda tad i danas? Često ste pominjali Vitnija Vorena u
Vašim tekstovima.**

Negativna propaganda prema Crnoj Gori je krenula od Garašanina koji je osnovao Odjeljenje propaganda. Ideja je bila da se pravi Velika Srbija, zbog čega je poslao svoje agente i u Makedoniju, htio je i prema Bugarskoj pa se vratio, Hrvatsku je bio izdvojio iz toga plana.

Vođena je strašna propaganda početkom Prvog svjetskog rata. Prvo je lansirana priča o lažnom ugovoru s Austrijom, koji je napravljen kako bi se optužila Crna Gora da je šurovala s Austrijom, a nije, nego su Crnogorci bezglavo jurnuli, potpuno bespotrebno, i u Balkanske ratove, i u Prvi svjetski rat da ginu za druge. Onda, propaganda o kralju Nikoli, o njegovom bogatstvu ogromnom... itd. I ta propaganda je dovela do uništenja Crne Gore.

Vitni Voren je bio američki bogataš, arhitekta, izuzetan projektant, i dan-danas je u Njujorku glavna željeznička stanica – njegov projekat. Iz bogataške je porodice, studirao u Evropi i družio se s evropskom elitom. Onda je delegiran da bude delegat predstavnika Amerike na Mirovnoj konferenciji u Versaju 1919. godine. I on kaže da je bio prosto fasciniran kako su Srbi doveli laž do savršenstva, da je čitav svijet na to nasio. Vitni Voren kaže: „Ako dozvolimo da balkanska laž prođe kao istina, uništit ćemo svaku ruku slobode.“ Govorio je da Crna Gora ne može biti ponižena, ona će nastaviti da se bori, pa makar to trajalo i jedan vijek, ona će se osloboditi. U isto vrijeme pojavio se i Nikola Petanović, koji je isto shvatao te relacije, i koji je rekao: „Crna Gora ne može robovati, Crnom Gorom ne može da upravlja Rusija... dovoljno je preživjela ropstva pod Karađorđevićima i ona mora da se oslobodi, mora uz pomoć Amerike da nađe svoj samostalni put.“

Zanimljiva je jedna paralela, ono početkom 90-ih kad je počela AB revolucija i „jogurt revolucija“ u Vojvodini, imali ste utisak da su rijetka glasila, ali i dosta pojedinaca koji su istupali protiv Miloševića, imali podudarne stavove s Crnogorcima koji su bili protiv Miloševića i njegovih sljedbenika. Tako je bilo i neđe krajem XIX i početkom XX vijeka kad su časopisi iz Novog Sada *Zastava*, *Branik* podržavali kralja Nikolu, a kad je iz Srbije vođena bjesomučna kampanja.

Kako vidite izlaz iz ove situacije?

Crna Gora ne pripada ni jednoj partiji, ni jednom čovjeku, nego pripada svima nama. Čak i onima zabludelim nesretnjicima, koji trče za tuđim zastavama, koje mogu biti samo okupatorske, nikad tvoje. Trebalo bi raditi na formiranju nezavisnog sudstva, s obrazovanim sudijama. Šećam se, davno je bilo, mislim 1988. godine, govorio sam povodom 100 godina „Imovinskog zakonika Crne Gore“ Valtazara Bogišića, i tada su mi Radovan Krivokapić, predsjednik Ustavnog suda Crne Gore i ugledni sudija i vrsni intelektualac Čedomir Bogićević rekli: „A vjeruješ li ti da 90 odsto sudija ne zna ko je Valtazar Bogišić!?“

Druga temeljna stvar je obrazovanje. Mi moramo promijeniti pristup obrazovanju, jer treba da vaspitavamo mlade ljude koji kritički razmišljaju, a ne kritiziraju, koji se vaspitavaju da vole svoju domovinu i da rade na njenom razvitku.

I treće, neophodno je da se posveti prava pažnja njegovanju i afirmaciji kulturnih vrijednosti koje čine bogatstvo Crne Gore. I to ono u ukupnosti, đe jednako doživljavam narodnosti kao nešto moje. Znači, poraditi i zaštititi ovo malo što je ostalo. Uzmite na primjer Duklju, koja je jedna od najvrednijih lokaliteta. Mi smo preko nje „posadili“ prugu. Koliko toga je nepovratno uništeno. Da ne govorim o Risnu. To je nešto, što treba da se njeguje, na tim temeljima je opstajala i opstaće Crna Gora. Nasrtali su na nju mnogi, ali ona je, da ne ponavljam one Njegoševe o Muratima, Nemanjama i Bonapartima, ali Crna Gora je uspjela da odoli. Ona je iznad svih nas. Crna Gora je vječna!

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

DRAŠKO ĐURANOVIĆ

NOVINAR

Draško Đuranović je rođen 1962. godine u Titogradu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a magistrirao na Fakultetu političkih nauka u Podgorici.

U svojoj radnoj karijeri, Đuranović je bio novinar, glavni urednik i izvršni direktor crnogorskog nezavisnog nedjeljnika *Monitor*, specijalni komentator za *Radio Slobodna Evropa*, urednik-koordinator za Crnu Goru regionalne *Alternativne informacione mreže*, u kratkom periodu izvršni direktor *Daily pressa*. Radio je i kao predavač novinarstva na Fakultetu političkih nauka u Podgorici. Bio je direktor *Portal Press-a* i glavni i odgovorni urednik *Portala Analitika*. Izvršni je direktor i glavni urednik dnevnog lista *Pobjeda* i web stranice *Pobjeda*.

PODGORICA

1. april 2021. godine

Usud malih brojeva

Gospodine Đuranoviću, dugo ste na javnoj sceni. Svjedok ste svih relevantnih dešavanja u protekle tri decenije.

Kako ocjenjujete medijsku scenu danas?

Jesam svjedok tri decenije, i ovo što se dešavalo u Crnoj Gori vjerovatno se u nekoj Švajcarskoj neće desiti za tri vijeka. Mi smo prošli kroz razne faze, mijene, i mislim da medijska scena u Crnoj Gori jeste pretrpjela značajne promjene. Ali ova crnogorska medijska scena je, da parafraziram početak jednog velikog romana, „nesrećna na svoj način“. Crnogorska medijska scena ima neka ograničenja koja imaju i medijske scene država koje su malog broja. To je tzv. usud malih brojeva. U Crnoj Gori, sa 600 hiljada stanovnika, imate ogroman broj medija. Reklo bi se pluralizam, a u suštini, crnogorska medijska scena ide u neka dva paralelna toka pune tri decenije, samo što su određeni igrači na crnogorskoj medijskoj sceni mijenjali dresove i mijenjali uloge. Od onih sam koji smatraju da crnogorska medijska scena nije gora od medijskih scena u okruženju. Ali, ograničeno tržište, što znači i ograničen marketinški kolač za preživljavanje ili samofinansiranje medija, stvara jedan uzročno-posljedični odnos koji nije dobar za medije, jer se ili vezuje za određene političke stranke ili pokrete, ili zavisi direktno od poslodavaca. Tako da su crnogorski mediji, koji bi trebalo da budu vjesnik novog društva ili da budu u glavnoj ulozi demokratizacije društva, opterećeni sopstvenim preživljavanjem i, nažalost, vrlo često postaju kočnica demokratskih procesa.

Još od 90-ih godina XX vijeka bilježimo kontinuitet napada na novinare. Kako gledate na ova posljednja dešavanja?

Napadi na novinare, nažalost, jesu konstanta i nešto što govori o nespremnosti društva i političkih elita da prihvate kritiku, ali i nespremnost običnih ljudi da se suoče s mišljenjima koja su suprotna njihovim. Osnovni problem s napadima na novinare jeste što su to najčešće nesankcionisani napadi, ili napadi u kojima vi nemate do kraja izvedene procesne radnje da bi se znalo ko su, ne izvršio – nego nalogodavci. S druge strane, imamo jedan, rekao bih, pokret unutar medijske scene koji se zalaže za to da mediji, odnosno novinari, postanu ili dobiju status službenog lica. Lično sam protiv toga, iz više razloga. Mislim da postoje drugi mehanizmi kojima bi se sankcionisali napadi na novinare, a koji bi bili društveno efikasni. U prvom redu mislim na sudski progon i procesuiranje najstrožijih kazni za taj akt. Vezivanje novinara za službena lica možda je dobro za neke stvari, međutim, mi živimo u medijskoj zajednici u kojoj mi nemamo licence za novinare, nemamo medijsku zajednicu koja je dovoljno saglasna. Za razliku od inženjera i advokata, nemamo svoju novinarsku komoru u kojoj bi sami određivali i propisivali neke postulate koji su osnova za novinarsku profesiju. Mi nijesmo bili sposobni da se unutar sebe izborimo za jedno samoregulatorno tijelo. Možda će ovo nekima da zvuči nezgodno, ali činjenica je da je medijska zajednica podijeljena, i to ne samo po ličnim šavovima. Često se zaboravlja jedna ključna podjela u crnogorskom novinarstvu, a to je podjela na one koji pokušavaju da rade profesionalno, i one koji su megafoni političkih organizacija – gdje novinari postaju bukvalno partijski vojnici.

S druge strane, imate dekriminalizaciju klevete, koja je nažalost, u dijelu medijske zajednice shvaćena kao licenca za nekažnjivo optuživanje. Kad ste napustili neke tradicionalne – a svi se pozivaju na tradicionalnu Crnu Goru – etičke postulate da branite druge od sebe, i kad postajete umjesto čuvara demokratije, samo „pas koji ujeda“, onda se dešavaju stvari koje su naizgled apsurdne, a koje su zapravo, posljedica našeg odnosa i prema novinarstvu, slobodi govora, i prema javnoj riječi za koju najčešće ne postoji odgovornost.

Kad se 2012. godine ukidala kleveta, tadašnje vlasti su to predstavljale kao test za društvo kako bi vidjeli jesmo li dovoljno demokratični. Ispostavilo se da novinari i mediji više ne izvještavaju o predmetu nego o čovjeku. Leksika javnog govora se, takođe, promijenila. Nju, prvenstveno, oblikuju mediji, društvo prihvata. Smatrate li da je javni diskurs u Crnoj Gori danas na granici vulgarnosti?

Apsolutno. Taj javni diskurs u medijima je donekle i posljedica tehnoloških promjena, pošto živimo u potpuno drugom ambijentu. U trideset godina se promijenio način izraza i mnoge druge tehnologije. To je, donekle, uslovilo da se promijeni čak i rečenica u medijskom iskazu. U medijskom izražavanju smo postali prilično suženi. Naša rečenica se sad, otprilike, vezuje za broj karaktera na tveru. A, znate kako – neke stvari jezik prosto ne trpi. Ako hoćete da uđete u suštinu neke stvari, teško je praviti po principu haiku poezije. Mi smo došli do toga da ćete naći mnogo nepismenih tekstova u meinstrim medijima, a portali, elektronski i drugi mediji, postaju, u stvari, surogat printanih medija na jedan banalan i izvrnuti način.

Tako da, mi u Crnoj Gori, imamo jednu apsurdnu situaciju gdje većina informacija, tema, analiza, ako hoćete, i istraživačkih tekstova – mada sam malo skeptičan prema broju istraživačkih tekstova na crnogorskoj medijskoj sceni – produkuju printani mediji koji, za razliku od portala ili drugih elektronskih medija, imaju znatno manju čitalačku publiku. Portali se uglavnom svode na *copy-paste* novinarstvo. Tako da smo mi izgubljeni u jeziku, a bogami i u informaciji.

U kojoj mjeri takva javna scena i takvi mediji utiču na crnogorsko društvo?

Utiču dosta loše. Tvrdim da je osnovna medijska podjela na one koji hoće da se bave profesionalno novinarstvom, i one koji su se svrstali u određene rovoze. Na žalost, to nije toliko vidljivo. Nije vidljivo čak ni unutar našeg esnafa. To neće da prizna ni međunarodna zajednica. Jer, kad pogledate

međunarodne izvještaje o Crnoj Gori, nećete prepoznati realno stanje na medijskoj sceni, već se jedna matrica favorita i autsajdera preslikava iz godine u godinu bez realnih činjenica, bez nečega što bi trebalo da pomogne Crnoj Gori da izađe iz ove situacije koja je, po mom mišljenju, prilično loša. Mnogo toga se radi po principu *ad hoc*. Ne zalazi se u suštinu stvari. Mnogo toga se u novinarstvu dešava iz interesa koji nijesu vezani za ono što je primarni interes, odnosno, pravo javnosti da zna, već prosto pravo javnosti da zna ko je optužen.

Jesu li se, po Vama, mediji promijenili nakon 30. avgusta?

Mediji se nijesu promijenili, oni su samo pokazali svoje pravo lice, mada je za one koji prate medijsku scenu sve bilo jasno i prije 30. avgusta. Možda će se tek mijenjati ta percepcija stranaca o našoj medijskoj sceni. Vjerujem da to ide prilično ubrzano, iako je kasno. Kasno je zato što su posljedice već tu. Kad se osvrnete na početak 90-ih godina, kad je *Pobjeda* bila jedini dnevni list u Crnoj Gori, pa to uporedite s nastankom *Vijesti* i *Dana*, jasno je da je došlo je do značajnih promjena. *Vijesti* i *Dan* su na svoj način imali pozitivnu ulogu. Novinari iz Crne Gore su postali praktično nosioci ključnih informacija u društvu, i taj se odnos sa srpskim medijima, koji su prije 90-ih bili dominantni u Crnoj Gori, značajno promijenio negdje sredinom 90-ih godina. Onda smo došli do jedne obrnute slike, gdje su se uređivačke koncepcije određenih privatnih medija mijenjale. Danas u Crnoj Gori imamo značajan uticaj, i to negativan, i domaćih i inostranih medija koji sprovode jednu te istu politiku koja je, po mom mišljenju, politika suprotstavljena interesima države Crne Gore i crnogorskog društva.

Jesu li srpski mediji ikad ranije bili toliko zainteresovani za jednu lokalnu stvar kao što su izbori u Nikšiću? Što nam to govori?

Mediji vrlo često jesu izraz politike, i to je neminovna uzročno-posljedična veza. Dakle, to kako su se mediji iz Srbije ponašali pred izbore u Nikšiću, ali i prije parlamentarnih izbora u avgustu u Crnoj Gori, samo svjedoči o

političkoj zainteresovanosti državnog vrha Srbije da sprovede ono što jeste strategija države Srbije, a to je objedinjavanje tzv. pravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori, u entitetu Republika Srpska i u Srbiji i stvaranje tzv. „srpskog sveta“. *Pobjeda* je mnogo tekstova posvetila upravo toj ideji, i dugo je u Crnoj Gori bila prisutna jedna nevjerovatna šutnja političkih partija, udruženja i organizacija. Nevladine organizacije su prešutkivale sve u vezi te ideje. Ispostavilo se da je ta ideja u stvari državotvorna ideja zvaničnog Beograda, koja ima svoje posljedice na medije i iz Srbije i iz Crne Gore.

Predstoji izbor novog Savjeta Javnog servisa. Kakvu promjenu u uređivačkoj koncepciji očekujete?

Mislim da će se desiti promjene koje će biti odraz promjena u političkoj sferi, što će reći „oni koji su bili gori, sad će biti doli“, a što će dalje reći, da će sastav Savjeta, a time i uređivačka koncepcija politike, biti direktan odraz nove parlamentarne većine, ma što to značilo.

Živimo interesantna vremena, neki bi rekli istorijska. Kako vidite dešavanja u Crnoj Gori?

Crna Gora i crnogorsko društvo je u situaciji kao kad čovjek, koji boluje od neke zloćudnu bolest, pa se ta bolest povuče, bude u remisiji. Tako je i Crna Gora 90-ih godina oboljela od nacional-šovinizma, klerikalizma i bratske krvomutnje, pa se onda počela liječiti, i desila se ta remisija sa promjenom ključnih političkih aktera, pa i njihove ideologije. Čini mi se da je ta remisija prošla, i da je crnogorsko društvo ponovo oboljelo od istih bolesti od kojih je bolovalo 90-ih godina.

Vidite da crnogorski zvaničnici danas vrlo direktno nipodaštavaju mrtve, negiraju zločine i ne priznaju genocid u Srebrenici. Kad to kaže neki radikalni politički fanatik, to je jedna stvar. Kad to kaže ministar pravde, ljudskih prava i manjina, onda je to pogubno za jedno društvo. To je, znači, najdirektniji izraz oboljelog političkog sistema u kome vi imate jednu vladu koja je prvenstveno klero-nacionalna, koja govori o tradicionalnim vrijed-

nostima i predstavlja se kao vlada centra, a u stvari je vlada krajnje desnice koju je direktno formirala Srpska pravoslavna crkva. Onda imate nespojivi spoj između priče o borbi protiv korupcije, borbi protiv kriminala, dakle, sve ono što su neke lijeve partije uvijek zagovarale, i uvođenja nekih kleronacionalističkih ideja u sred te politike. To je nespojivo, i to će da izazove drastične društvene posljedice.

Prošla su tri mjeseca od formiranja nove 42. crnogorske vlade.

Koji su, po Vama, učinci?

Premijer Zdravko Krivokapić je rekao da je to ekspertska vlada. To je, ako izuzmemo Dritana Abazovića, nestranačka vlada, pa je možda mogla u prvim danima da prođe ta floskula o ekspertskoj ili apostolskoj Vladi, kako god hoćete. Međutim, prvih 100 dana je period kad se mogu nazreti tendencije i precizno vidjeti trendovi kojima se uspostavljaju. To je Vlada krajnje desnog centra, ali i Vlada koja, iako nestranačka, sprovodi jednu svestranačku politiku koja je, u suštini, politika poništavanja sistema. Rekao bih da je ovo antisistemska Vlada. Kad kažem antisistemska, onda smatram da se ruši sistem državne uprave, a sve pod firmom, ili pod sloganom, da su institucije zarobljene. Istina je da je prethodna vlast, mislim na Demokratsku partiju socijalista i tu parlamentarnu većinu, u dugom periodu vladavine stvorila jedan prilično partitokratski sistem, koji je sad zamijenjen još partitokratskijim, ako je to moguće, i još više nepotističkim. Tu vrstu nepotizma koju sad imamo u Vladi i oko Vlade, teško da ćete naći u bilo kojoj zemlji, ne regiona, nego Evrope.

Dakle, urušava se sistem državne uprave, jer državna uprava počiva na onim lojalnim, dobrim i stručnim službenicima, na tom srednjem sloju, ne na ministrima, ne na premijeru. Prava državna uprava i prava snaga neke institucije, mjeri se upravo po državnim službenicima. Tu je došlo do takvog raspada sistema, da mi se čini da se to radi s namjerom urušavanja sistema državne uprave. Kad kažem da je Vlada antisistemska, onda mislim i u političkom, ali i društvenom smislu. Jer, znate kako, pričamo o pomirenju i konsenzusima, a Vlada neće da prihvati osnovni konsenzus, na kojem

počiva današnja Crna Gora. Dakle, bez 13. jula 1941. godine, ne bi bilo ni 21. maja 2006. godine. Bez antifašizma, ne bi bilo savremene Crne Gore. A vi imate Vladu u kojoj je premijer javno zatražio da se više ne slavi 9. maj. Ne mislim da je to ispad. Mislim da je to vrlo svjesno sročena floskula koja je, na neki način, paradigma načina vladanja ove Vlade.

Ne možemo pričati o pomirenju i konsenzusu ako nemamo društveni dogovor oko antifašizma i vrijednosti na kojima se temelji Crna Gora. Dakle, ne možemo da revizijom istorije pravimo novu Crnu Goru „koja će biti starija i ljepša“, što bi rekao jedan gradonačelnik Trebinja 90-ih godina XX vijeka. Ova Crna Gora teško može preživjeti na političkim idejama koje sprovodi ova vlada.

Premijer i mnogi na važnim pozicijama na političkoj sceni su nakon 30. avgusta, više puta ponovili da su oslobodili Crnu Goru nakon 75 godina. Kako to?

Ako je oslobođenje 30. avgusta bilo poslije 75 godina, onda to znači da je 9. maja 1945. bila okupacija. To dovoljno govori o besmislu priče o oslobođenju. Čudno se piše riječ oslobođenje, ako znamo da u ovoj Vladi nema nijednog uveta manjinskih naroda. Politička elita na vlasti se sa nevjerovatnim prezirom odnosi prema tradicionalnim vrijednostima Crne Gore. Zato mislim da su poslije 100 dana ove Vlade sve maske pale, i da je sad svakom jasno o čemu se radi u Crnoj Gori. Pitanje je uvijek političkih i ljudskih interesa, i oni su neminovna pratnja svih društvenih procesa, ali, svaka priča da ova Vlada pokušava da napravi promjene na bolje, ima problem sa činjenicama, a činjenice to ne govore.

Pozvaću se na izjavu potpredsjednika Abazovića. On kaže da je 42. crnogorska Vlada najcrnogorskija Vlada do sada. S druge strane, istraživanje *Građanske alijanse* govori da je od 205 imenovanih funkcionera, samo sedam iz manjinskih nacionalnih zajednica, i to na nižim pozicijama. Proizilazi da Vlada nije ni crnogorska ni manjinska...

Za to nije ni potrebno istraživanje. Činjenice govore upravo o tome. Način sastavljanja Vlade govori o tome. Dakle, Vlada koja je sastavljena u manastiru Ostrog, ne može biti Vlada svih naroda u Crnoj Gori, niti svih građana crnogorskih. Parlamentarna većina koja je odbila ponudu manjinskih naroda da bude dio vlasti, teško da se može krstiti kao crnogorska vlada.

Većina ministara u crnogorskoj Vladi ima direktne ili indirektne porodične ili prijateljske veze sa samim vrhom Srpske pravoslavne crkve. Da li i koliko njihov intimni doživljaj vjere utiče na kreiranje javnih politika?

Apsolutno utiče od četvorostruke ministarke do samog premijera. Nama je premijer rekao da vjera pomjera planine. To je jedna sintagma koja može da zvuči simpatično, jer vjera zaista može mnogo stvari. Ima bezbroj primjera, ako čovjek vjeruje u neke ideale, može mnogo da postigne. Ali, ako kažete da vjera pomjera planine, onda dolazite do jedne tragikomične situacije u kojoj se priziva poželjna realnost koja nema nikakve veze s ovom realnošću koju mi živimo. Mislim da to nije plod neiskustva, niti plod nekog nesnalaženja, već jasno, svjesno spinovanje, i svjesna zamjena teza. Tako da, ta priča o nekim promjenama koje idu na bolje, po svim parametrima ekonomskim, političkim i društvenim, ne pije vodu.

Oni jesu vezani pupčanom vrpcom sa Srpskom pravoslavnom crkvom, ali još više s tom ideologijom koja u suštini izdiže jedan narod ili jednu ideologiju na pijedestal Pijemonta na Balkanu. Ta ideja Pijemonta, nije nova ideja. Da se ne vraćam na vrijeme Garašanina, tu ideju gdje bi Srbija bila dominantan politički, društveni i svaki drugi faktor, je i kralj Aleksandar Karađorđević zagovarao. Ta ideja je samo izmiksana, doživjela je ribrending i ona se danas sprovodi kroz ideju „srpskog sveta“. U toj ideologiji za slobodnu, multietničku i multivjersku Crnu Goru, prosto nema mjesta.

Te priče – „Niko neće niđe ponijeti Crnu Goru“. Pa, nije Crnu Goru niko ponio ni 1918., ali je Crna Gora poslije 1918. godine postala samo geografski pojam. Nikakav politički, ili bilo kakav drugi entitet. I sad ne govorim o

pogromu poslije 1918., nego o političkim i društvenim posljedicama. Dakle, Crnu Goru neće niko ponijeti, ali će nam donijeti ideologiju Republike Srpske u Crnu Goru, i Crna Gora će biti ljuštura bez sadržaja. Suština svega je da se razbije crnogorski identitet, i identitet multietničke Crne Gore – što je još važnije.

Kolika je realna snaga Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori danas?

Zahvaljujući pokojnom mitropolitu Amfilohiju i njegovom tridesetogodišnjem djelovanju, mislim da je crkva izgubila mnoge bitke, ali je dobila rat. Kad kažem rat, mislim na prisvajanje crnogorskog kulturnog i istorijskog nasljeđa, i preimenovanje tog nasljeđa u nešto sasvim drugo. Ne mislim samo na sakralno, nego na ukupno nasljeđe. Mislim da je, ne samo svojim političkim nego i društvenim djelovanjem, mitropolit Amfilohije uspio da u tri decenije u značajnoj mjeri izmijeni naše nasljeđe, i naše sjećanje na nasljeđe. Mi smo kroz djelovanje Srpske pravoslavne crkve imali reviziju našeg kulturnog i društvenog nasljeđa. Mislim da je u tome puno uspio. U tome poduhvatu, a ja bih ga nazvao kulturocidom, imao je zdušnu podršku vlasti koje nijesu shvatale da se time ruše temelji Crne Gore. U tom smislu, potpuno je prirodno da podržavaoci, poštovaci i politički sljedbenici te ideologije, slave mitropolita Amfilohija jer on jeste, kao neki vojskovođa bez rata, ostvario velike pobjede.

Njega više nema. Kako će njegov odlazak uticati na ustrojstvo Mitropolije? Hoće li Mitropolija zadržati autonomiju, koju je imala dok je on bio na njenom čelu, ili će postati provincijalna eparhija Srpske pravoslavne crkve, sa statusom kao i sve ostale eparhije?

Uloga ličnosti u vremenu socijalizma je zanemarena. Ne mislim tako. Mislim da neke ličnosti mogu da upravljaju, ili makar da pobude, određene procese. Tako mislim i da je odlaskom mitropolita Amfilohija, onaj dio Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori značajno izgubio na autoritetu i inte-

gritetu. S druge strane, ništa nije vječno, i klatno ide i u jednom i drugom pravcu, sve zavisi od nekih procesa. Mislim da su neki, bez obzira što sad to izgleda drugačije, poslije 30. avgusta vrlo brzo shvatili da je klatno počelo da se okreće na drugu stranu. Mnogi ljudi su doživjeli prosvjetljenje. Vidjeli su da te promjene koje su priželjkivali, ne moraju uvijek biti na bolje, nego mogu biti i na gore.

Mislim da će se značajno odraziti promijenjena uloga Mitropolije crnogorsko-primorske u odnosu na vrh u Beogradu. Bez obzira što je nova Vlada, i nova vlast, pokušala kroz izmjene Zakona o slobodi vjeroispovijesti da donekle podignu moć Mitropolije crnogorsko-primorske, mislim da su podigli moć Srpske pravoslavne crkve. Ali, ponavljam, ništa nije vječno. Kao što je jedan zakon ukinut, vjerujem da će vrlo brzo doći vrijeme kad će se stvari postaviti na pravo mjesto, i kad će crnogorska teritorija biti stvarno crnogorska.

Da se vratim na Vladu i primjer ministra pravde koji je negirao genocid u Srebrenici. Premijer Krivokapić se nije precizno ogradio od te izjave. Kako to komentarišete?

Premijer Krivokapić ne da se nije precizno ogradio od ove izjave, nego je saopštenje Vlade poslije izjave bilo gore od same izjave ministra. Međunarodni sud, Tribunal, koji je izrekao 700 godina zatvorskih kazni, ne znam koliko ljudi je osuđeno na doživotnu robiju, definitivno je jasno precizirao ko su počinio ratnog zločina, odnosno zločina genocida. Vlada je to relativizovala, sakrivajući se iza krivice srpskog naroda koji nije kriv. Ali, to ne da nijesu floskule, nego je to jedna perfidna igra gdje se crnogorska Vlada sad predstavlja kao zaštitnik srpskog naroda, koji nije počinio nikakav zločin. Određeni ljudi čine zločine, a narodi ne snose krivice. Kolektivno ne, ali onda kad se Vlada zaklanja iza srpskog naroda, to je onda jedna perfidna igra i jedno unižavanje i crnogorske Vlade i crnogorske države.

Reakcije zapadnih diplomata i vlada su bile prilično oštre. Smatrate li da će Zapad imati razumijevanja za ovakvo postupanje i zamjenu teza crnogorske Vlade?

Ne. Mislim da je poslije izjave Vladimira Leposavića i saopštenja Vlade završen tzv. medeni mjesec međunarodne zajednice i Vlade Crne Gore. Mislim da je ovo političko ovjeravanje toga raskida, a to se može vidjeti, recimo, po izvještaju Stejt Departmenta. Međunarodna zajednica se vrlo jasno opredijelila da čuti na strane uticaje, da čuti na crkvene uticaje, sve u cilju smjene jedne vlasti koja vlada 30 godina u Crnoj Gori. To je legitiman politički cilj. Međutim, ne treba zaboraviti činjenicu da su u sastavu, odnosno u kadriranju nove vlasti uticaja imali i međunarodni faktor, odnosno, ambasade Kvinte i, naravno, ne mogu sad da peru ruke od toga. Jer, ako se postavljate kao neka vrsta indirektnog mentora, i vi onda morate da prihvatite posljedice za takve vaše političke stavove i politički uticaj. Iz intervjuja ambasadora Njemačke, kao i kroz vrlo jasna upozorenja iz američke Ambasade oko situacije i slučaja Srebrenica, se može zaključiti da je međunarodna zajednica izgubila strpljenje.

S druge strane, mnoga dešavanja i u bezbjednosnom sektoru i na političkoj sceni Crne Gore ukazuju da Vlada lagano gubi podršku. To, naravno, ne znači da će Vlada pasti, i ne mislim da iko sa strane treba da rješava naše unutrašnje probleme, ali je značajno ako međunarodna zajednica uviđa da su javne politike, i ono što se stvarno radi, dva različita nivoa. Da iza javnih obećanja i politika, Vlada sprovodi strategiju koja, u suštini, znači antisistemsko djelovanje.

Nova vlast je na mjesto v.d. direktora ANB-a imenovala čovjeka koji je direktno iz politike došao na poziciju prvog čovjeka tajne policije, iako je to po Statutu zabranjeno. Za predsjednika Odbora za bezbjednost i odbranu je imenovan čovjek kome se sudi za državni udar. Kako je do toga došlo? Kako je Građanski pokret URA to dozvolio, s obzirom na to da su se oni od početka zaklinjali da neće dozvoliti da se bezbjednosni sektor kriminalizuje i kompromituje?

To, kako je Građanski pokret URA dozvolio, to me ne čudi. Građanski pokret URA je, prije toga, dozvolio da Vladu sastavlja mahom Srpska pra-

voslavna crkva, i da se sastavlja u manastiru Ostrog. Dozvolili su mnogo toga, ovo je samo jedna od posljedica. Prije svega, lider Građanskog pokreta URA nije dovoljno politički snažan da usmjerava procese. Bez obzira što je on na vrlo značajnom mjestu, i što je koordinator službi bezbjednosti, on za to nema ni lični integritet, ni politički kredibilitet.

Izborom Dejana Vukšića za vršioca dužnosti šefa ANB-a, nesporno je prekršen i Zakon o Agenciji za nacionalnu bezbjednost, gdje se izričito zahtijeva ranija politička aktivnost direktora ANB-a. Ali, to naravno, nije slučajno. Dok su nekad u socijalizmu bile parole da se moramo „kao pijan plota“ držati zakona, ovdje se uopšte ne moramo držati zakona. Ovdje je bitna politička opredijeljenost. Mi imamo rapidno uništavanje, unižavanje i urušavanje sistema bezbjednosti. Mislim da to nije stvar grešaka, nego stvar strategije urušavanja sistema bezbjednosti, i mislim da će se Crna Gora tu najteže oporaviti.

Jer, znate kako, nikad se od obnove nezavisnosti nije desilo da se objave ne samo imena i prezimena tzv. „trećih službi“, odnosno, partnera „trećih službi“, nego su se objavile i njihove linije rada, objavile su se i njihove prethodne aktivnosti u Crnoj Gori. Za ta dva, ili tri čovjeka, koja su imenom i prezimenom pomenuta, više djelatnosti na jugoistoku Evrope nema.

A ni za crnogorske operative čija su imena, takođe, data i čime se ugrožava njihov život.

Po mom mišljenju, njima je ugrožena lična bezbjednost i porodica. I mislim da to nije urađeno slučajno.

Kakvu reakciju NATO-a očekujete na ovaj skandal?

Mi smo pokušali da dobijemo informaciju, ali uvijek dobijamo jednu te istu rečenicu: NATO ne komentariše dešavanja u obavještajnom sektoru naših partnera. To je zvanično. Ali, nezvanično, jasno je, i mislim da imam prilično pouzdane informacije iz nekoliko izvora da je direktno kontaktiran

Dritan Abazović, ali i premijer Zdravko Krivokapić, jer, ne zaboravite, premijer Krivokapić je čovjek koji je naredio. Abazović se nije pitao o Dejanu Vukšiću. On je samo prihvatio izbor premijera Krivokapića, a i sam Vukšić je nekoliko puta kontaktiran. Mislim da bi bilo preveliko poniženje da Vukšić ode sada, ali, takođe mislim i da će teško izdržati duže od šest mjeseci.

Mislite da je on obavio svoje zadatke?

Dosta je stvari završio, naravno, negativno za sistem bezbjednosti. Mislim da ništa nije bilo slučajno, jer ne mogu da povjerujem da iskusni pravnik nije pročitao dokumenta za koja je znao da nijesu mogla da budu predana članovima Odbora. Prije toga je vrlo dobro bio informisan da je, recimo, jedan član Odbora za bezbjednost praćen posljednjih osam godina po nalogu strane službe, ali ne zbog političkog djelovanja, sad isključujem Milana Kneževića direktno, nego zbog veza sa švercom narkotika. Ako imate informaciju da takav čovjek sjedi u Odboru za bezbjednost, onda ne možete očekivati nikakav pozitivni razvoj događaja, već naprotiv, dalje urušavanje bezbjednosnog sektora.

Lideri desno orijentisanog Demokratskog fronta kažu da dok ne dođe do izmjene tužilačkih zakona, neće podržati nijedan prijedlog u Skupštini, uključujući Budžet za 2021. godinu. Što očekujete da Vlada uradi po tom pitanju? Što će biti s preporukama Venecijanske komisije?

Vlada Crne Gore će ispoštovati sve preporuke Venecijanske komisije. To je moje mišljenje, jer ne mogu drugačije. Mislim da je to vrlo jasno rečeno, čak i javno, od brojnih međunarodnih faktora. S druge strane, Demokratski front, ma koliko prijetio, ucjenjivao i govorio da će da isforsira pad Vlade, ukoliko se ne usvoje tužilački zakoni, mislim da se nakon izbora u Nikšiću našao u bezizlaznoj situaciji, odnosno više nije u poziciji da ucjenjuje. S druge strane, izbori u Nikšiću su pokazali jednu nevjerovatnu stvar. Partija koja je vladala trideset godina, i koja je izgubila parlamentarne izbore, nije se prepopolvila, nego je izašla sa istom jačinom. Problem je, naravno, što ta

partija nema koalicioni kapacitet. Ali, sa stanovišta sadašnje vlasti, pad ove Vlade bi značio ponovni dolazak DPS-a na vlast, s koalicionim partnerima. To će reći, da će njih strah od DPS-a da drži zajedno, ma koliko se oni trvili i neslagali, a neslaganja su očita. Mislim da je potrebno vrijeme za ovu ideju koja se pojavljuje iz međunarodne zajednice o tzv. bloku centra, gdje bi bile Demokrate i možda Demohrišćanska partija premijera Krivokapića, koja bi onda mogla da pravi razne koalicije s određenim suverenističkim strankama.

Mislite da će ova Vlada izdržati do kraja mandata?

U Crnoj Gori su tri i po godine jako dug period. Negdje sam na početku rekao da se ovo što se tri decenije dešavalo u Crnoj Gori, u Švajcarskoj nije desilo u tri vijeka. Prema tome, teško mi je povjerovati da je izdržati puni mandat, ali da će baš otići za nekoliko mjeseci, mislim da ne. Da bi Vlada zaista bila potpuno ugrožena, potrebne su neke promjene u tzv. suverenističkom polu, što će reći, da se mora stvoriti jedna jaka politička snaga mimo DPS-a, koja će moći da privuče značajan broj ljudi koji su razočarani postupcima i dugogodišnjom vladavinom DPS-a. Da se ta partija, front ili pokret zaista postavi u tom smislu trebaće vrijeme, ali zavisno od toga, mislim da će Vlada trajati. Jer, bez obzira na snagu DPS-a i njihovih koalicionih partnera, mislim da je potreban još jedan djelić da bi se sastavio mozaik i da bi klatno potpuno prešlo na ovu, uslovno rečeno, crnogorsku stranu.

Na sve loše poteze i promašaje, koji su se dešavale od 30. avgusta naovamo, ćutali su oni koji inače važe za najaktivnije kritičari vlasti. Posljednjih dana, iako stidljivo, dio tih koji su ćutali počinju da se javljaju. Ukazuje li to na neko „crnogorsko proljeće“?

Iskreno rečeno, ne bih volio da bude kao „arapsko proljeće“. Ta proljeća mi nešto više liče na one sibirske zime. Nijesam baš pretjerano sklon vjerovanju da se počeo, uslovno rečeno, „buditi“ i onaj dio koji nije partijski. Pogledajte samo sastave raznih državnih institucija. Naš nevladin sektor se

uglavnom preselio u Vladu, što će reći da je jedan značajan dio političke scene, osim dva-tri čovjeka, ostao bez važne kritičke misli prema svakoj vlasti. Mislim da će se naša Crnogorska akademija nauka i umjetnosti – mogu je nazvati našom po imenu – ali, realno gledano, tihuje već tri decenije, pokrenuti vjerovatno kad se ispitaju geološke strukture površine Marsa. Malo se šalim, ali to nije za šalu. Ironišem, ali to nije ironija nego je to naša, nažalost, realnost. Za Crnu Goru je najgore to što su naše institucije ćutale i u prethodnom periodu, i nastavile da ćute. Pritom, ne mislim samo na Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti, mislim i na Univerzitet Crne Gore, osim nekoliko zaista časnih izuzetaka. Nama su potrebne institucije koje neće da tihuju nego da govore. CANU se nije čak ni za vrijeme referenduma javila, ne javlja se ni sad. Ne znam kakva je onda društvena funkcija Crnogorske akademije nauka i umjetnosti? Zaista mislim da je to za svaku osudu.

Što očekujete? Spekuliše se da se priprema teren za budući savez DPS-a i Demokrata. Koliko je to realno?

Naznake za to se mogu vidjeti u nekim izjavama međunarodnih zvaničnika. Međutim, mislim da je za te procese potrebno vrijeme. Potrebno je i da se Demokratska partija socijalista promijeni. Ne slažem s ocjenama nekih analitičara da se ništa u DPS-u nije promijenilo. Mislim da se DPS značajno promijenio. Problem je što ljudi koji kritikuju DPS, smatraju da Đukanović treba da se promijeni. Međutim, veliki politički igrači se ne mijenjaju tako lako, i ne vidim da će promjena u tom pravcu biti. Potrebno vrijeme za stvarnu percepciju o promjenama u DPS-u, a to znači da će proteći ne nekoliko mjeseci nego možda i koja godina.

S druge strane, Demokrate su formalno partija centra, ali njihovo političko ponašanje je izuzetno vezano za pojam klerikalizma, iako se oni pokušavaju pozicionirati drugačije. Aleksa Bečić je povukao niz dobrih poteza od časa kad je postao predsjednik Skupštine. Mislim da je to značajan iskorak, ali je to daleko od transformacije Demokrata iz partije koja želi sve i odmah, do partije čiji je program potpuno jasan.

Dio javnosti očekuje da će neko morati da odgovara radi svega što je urađeno od 30. avgusta do danas. Mislite li i Vi to?

To mi liči na ono da postoji neka karma i da negdje na kraju neko podvuče sve račune. Iskreno, znam mnogo ljudi koji su počinili dosta loših stvari i nijesu nikad sankcionisani. Bilo bi najvažnije da se Crna Gora vrati sebi, da se vrati svojoj suštini, svom sadržaju. Mislim da sad plutamo kao da smo u astralnoj projekciji. Naše crnogorsko biće je ostalo tamo neđe na krevetu, a mi sad plivamo u nekom „srpskom svetu“.

Po mom mišljenju, to su najbitnije stvari. U tom pravcu počinje da sazrijeva svijest. Čak bih rekao, da se formira neka vrsta neformalnog pokreta kroz *mim* zajednicu i društvene mreže, i tu vidite koliko mladoga talentovanog svijeta ima s nevjerovatnim političkim senzibilitetom. Mislim da će se ta energija, koja se polako budi i koja narasta, vrlo brzo fokusirati, i da se, bez obzira koliko sad stvari ne izgledale dobre, Crna Gora lagano vraća sebi.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

ILIJA VUJOŠEVIĆ
INŽENJER ELEKTROTEHNIKE

Ilija Vujošević (Bjelice, Cetinje, 1946), inženjer elektrotehnike. Gimnaziju je završio u Nikšiću. Diplomirao je i magistrirao na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu. Doktorirao je na Elektrotehničkom fakultetu u Podgorici. Profesor emeritus je Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta Crne Gore. Uporedo sa nastavno-naučnom aktivnošću, prof. Vujošević je bio od 1986–1989. godine član Izvršnog vijeća Crne Gore, član Komiteta za nauku i tehnologiju SFRJ, a od 1989–1991. predsjednik Komisije SFRJ u Komitetu za obrazovanje pri Savjetu Evrope. Bio je angažovan u anti-ratnom i reformskom pokretu 90-ih godina XX vijeka, prvi predsjednik Socijaldemokratske partije CG od 1993 do 1996. godine, kao i inicijator i član Pokreta za nezavisnu i evropsku Crnu Goru. U proteklih 30 godina osnivač je ili predsjednik više nevladinih građanskih udruženja od Crnogorskog vijeća Evropskog pokreta (1991), Matice crnogorske (1993), Fondacije „Sveti Petar Cetinjski“ (1999), do Crnogorskog komiteta za velike električne mreže – CIGRE (2008).

Na Elektrotehničkom fakultetu i Univerzitetu Crne Gore obavljao je funkcije prodekana, dekana, direktora Instituta, kao i člana Izvršnog odbora, Skupštine i Senata Univerziteta.

PODGORICA
22. april 2021. godine

Visoka škola marifetluka

Više od četiri decenije proveli ste na Elektrotehničkom fakultetu, radni vijek posvetili nauci i naučnim istraživanjima. Na matičnom Fakultetu i Univerzitetu Crne Gore bili ste na najvažnijim pozicijama: prodekana, dekana, člana Izvršnog odbora Skupštine i Senata Univerziteta. Borili ste se za autonomiju Univerziteta. Gdje je Univerzitet danas?

Vaše pitanje cijeniim veoma značajnim, ne samo zbog načela autonomije, nego zbog ukupnog istorijskog i društvenog konteksta u kome su univerziteti nastajali, opstajali, funkcionisali, vršili svoju misiju, kako bi tu videli i poziciju našeg Univerziteta. Ako se cijeni ovaj *Blitzkrieg*, od kako je nova vlast „aterirala“ na Univerzitet Crne Gore i kako je preuzela upravu, onda to u odnosu na autonomiju Univerziteta ne znači dva, nego dvadeset dva koraka unazad. Ali, iskren da budem, ne mogu amnestirati ni prethodnu vlast, naročito u posljednjih deset godina, koja je, takođe, na dvadeset dva načina ugrožavala autonomiju Univerziteta.

U vezi sa tim pada mi na pamet dobar tekst kolege Šerba Rastodera, objavljen prije 4–5 godina, o poziciji i odnosu države prema Univerzitetu. Profesor Rastoder kaže otprilike ovako, parafraziram: „Država se prema Univerzitetu ponaša kao vlasnik i poslodavac, tj. kao prema firmi. Ona od njega očekuje tri stvari: da bude finansijski isplativ, ideološki prihvatljiv i, najzad, da bude institucionalno nevidljiv“. Ako se ovako nastavi, bojim se da novoj

vlasti naročito odgovara ovaj drugi navod – da bude ideološki prihvatljiv. To bi onda bila i definitivna sahrana autonomije Univerziteta! Ali, ako hoće, i ako znaju, oni imaju dovoljno prostora da tu autonomiju za makar koji korak i unaprijede. Inače, tu je prost princip: Univerzitet je autonoman, ili ga nema! Nastanak srednjovjekovnih univerziteta je skino crkvi monopol na znanje. Srednjovjekovni univerziteti, oni rani, a pogotovo oni pri kraju srednjeg vijeka, nadišli su svojim pronalascima, idejama svoje vrijeme i anticipirali novo doba, odnosno novi vijek.

Univerziteti su uvijek morali da imaju svoga osnivača, svoga patrona. Nekad je to bila crkva, a nekad je to država. U Ševernoj Americi to su često privatne fondacije i, kao i u našim prilikama i neprilikama, neki privatni izvori sredstava za finansiranje univerziteta. Univerziteti sa tradicijom uživaju autonomiju u svojem djelovanju, zaštićeni od svih oblika spoljašne vlasti, kako državne, tako i od strane vlasnika-osnivača. Iz toga proizlaze mnoge druge situacije.

Autonomija univerziteta se oslanja na četiri stuba: naučnu, pravnu, moralnu i ekonomsku autonomiju. Neću ovdje govoriti o naučnoj autonomiji. Za preostale ću navesti tri karakteristična primjera. Kao primjer moralne autonomije može se navesti slučaj kad su profesori i studenti rimskog univerziteta La Sapienza blokirali rektorat 2008. godine i tako spriječili prethodnoga papu Benedikta XVI da govori povodom početka akademske godine na tom univerzitetu, sa preko 100.000 studenata. Razlog je bio što mu nijesu mogli oprostiti izjavu da je suđenje Galileu Galileju, koje je crkva organizovala 1633. zbog njegovog podržavanja jedino ispravnog Kopernikovog heliocentričnog sistema, bilo fer i pravedno. Sud inkvizicije ga je lišio slobode, živio je još 7–8 godina bolestan i slijep, i u dubokoj izolaciji. Ipak, može se reći da je prošao bolje nego Đordano Bruno zbog istih razloga. Pri čemu studenti nijesu zaboravili da se prethodni papa Vojtila (Ivan Pavle) poslije 350 godina izvinio svijetu zbog velikog bola koji je Katolička crkva nanijela velikom umu, Galileu Galileju. Samo da dodam da je La Sapienza osnovana davne 1303. godine bulom pape Bonifacija VIII, i da je 650 godina Katolička crkva

bila patron toga univerziteta. Kasnije postaje javni univerzitet. Preuzeće ga država, nakon ujedinjenja Italije oko 1870. godine.

Drugi primjer odnosi se na zakonsku, ili pravnu autonomiju univerziteta. Naime, 1936. godine je ondašnja jugoslovenska vlada Bogoljuba Jevtića, da bi imala potpunu kontrolu nad univerzitetom, donijela zakon o uvođenju studentske policije. Studenti Beogradskog univerziteta 3. aprila pokreću štrajk i demonstracije. Sljedećeg dana, 4. aprila, nažalost, gine naš Žarko Marinović, a talas demonstracija zahvatio je i univerzitet u Zagrebu, Ljubljani. Demonstracije nijesu prestale dok vlada Jevtića nije povukla takav zakon, i dok Beogradski univerzitet nije smijenio ondašnjeg rektora, visoko pozicioniranog naučnika Vladimira Ćorovića. Prinuđen je da podnese ostavku sa epitetom „krvavog“ rektora.

Za treći stub autonomije – ekonomski, pomenuću Margaret Tačer. Kao premijerka Velike Britanije, u svom ne tako kratkom mandatu, srezala je budžete univerziteta, pored ostalih, Oksforda, Kembriđža i dr. Manje-više svi univerziteti u Engleskoj su državni. Ona je zbog toga bila jedini premijer Velike Britanije u njenoj dugoj istoriji koji, kao svršeni student Univerziteta Oksford, nije dobio zvanje počasnog doktora nauka. Univerzitet se na taj način odredio prema njenom urušavanju ekonomske autonomije univerziteta.

Što se nas tiče, Univerzitet je u Crnoj Gori, nažalost, osnovan sa velikim zakašnjenjem, tek 1974. godine. Kasni, na primjer, 300 godina iza Univerziteta u Zagrebu, 170 godina iza Sarajeva, Beograda i Ljubljane, i nekih 50 ili 70 godina iza nekih drugih gradova. Ali, iako je mlad on je ipak, dovoljno star da treba više da izađe iz partijsko-političkih pelena koje mu je navlačila bivša, a evo će isto i ova vlast. Da zaključim ovaj mali diskurs na tu temu autonomije univerziteta: onog dana kad se iz upravnih odbora i drugih organa Univerziteta Crne Gore povuku partijski i državni činovnici, onda tek Univerzitet može simbolično istaći zastavu svoje autonomije.

Kad je vlast Slobodana Miloševićeva pokušala da ograniči autonomiju Beogradskog univerziteta 1999. godine, najugledniji profesori poput Ranka Radovića, Ratka Božovića, Veljka Radovića... povukli su se. Beogradski univerzitet je pokazao da ima ljude, koji će se boriti, i izboriti, za status akademske zajednice. S druge strane, da li se sjećate bilo kakve kritike upućene s Univerziteta Crne Gore za posljednjih 15 godina, izuzev zadnjih godinu dana kad su počele litije?

Što se toga tiče, ponosan sam na Beogradski univerzitet, čiji sam bio student. Pa i na moj nekadašnji Fakultet koji je tih godina držao nastavu pod vedrim nebom, ne u amfiteatrima, nego u dvorištu, tj. u prostoru koji je između univerzitetskih zgrada. Uprava Fakulteta je postavila asistente da drže nastavu onom malom broju studenata koji je ušao u amfiteatre, a najveći broj studenata i profesora je, bez obzira da li je kiša ili snijeg – koristio u dvorištu table i minimalni nastavni pribor.

Što se našeg Univerziteta tiče, stanje je zabrinjavajuće. Podsećam da se jedan broj profesora 90-ih godina, suprostavio onovremenoj ratnoj i unionističkoj politici. Gušenjem autonomije od strane protekle vlasti, Univerzitet je potonjih 20 godina, kako bi rekao profesor Rastoder, „postao nevidljiv“. Kolege su imale izgovore – „ma ne zanima me“, ili „ne razumijem to“, ili „ne mogu da utičem svojim glasom“, što je izvjesno tačno. Ali, u krajnjoj liniji, to su samo racionalizacije njihovog građanskog kukavičluka. Intelektualac mora da bude i odlučan i hrabar, i izvan sociološke definicije da je to svako ko je završio fakultet. Što je naravno sporno. Intelektualci su oni obrazovani, kreativni i samosvjesni ljudi, nepotkupljivi, koji u određenim situacijama izlaze iz domena svoje profesije radi opšteg dobra. Žan-Pol Sartr se, recimo, poslužio primjerom poznatog historijskog čina grupe naučnika kojoj je pripadao i Albert Ajnštajn. „Intelektualci se ne mogu nazvati naučnici koji se bave cijepanjem atoma da bi usavršili oružje za atomski rat. Oni su, prosto, naučnici. Ali, kad se ti isti naučnici, zastrašeni razarajućom snagom oružja čiju proizvodnju oni omogućavaju, ujedine i potpišu manifest kojim upo-

zoravaju čovječanstvo na opasnost od upotrebe atomske bombe, tada postaju intelektualci“.

**Imamo li mi intelektualaca na Univerzitetu Crne Gore?
Čute predugo.**

Ima ih na nivou naučnika, a intelektualaca gotovo ne. Bili bi vidljiviji. Oni što su se opredijelili da se svrstaju u litije, to je već neka druga kategorija. Navodno, oni to rade kao vjernici. Ja sam ateista i ne mogu da ulazim u njihovu svijest, ali je ovo dvoje nespojivo. Nauka je sumnja i kritičko mišljenje. Crkva je institucija vjerujućih ljudi. Vjeruj i ne sumnjaj! Mislim da je profesor Radovan Radonjić oko toga nedavno dao jednu oštru, ali i dovoljno preciznu kvalifikaciju.

Prošle godine bili smo svjedoci „spontanog dešavanja naroda“, pod dirigentskom palicom Srpske pravoslavne crkve. Pretpostavljam da Vas je to podsjetilo, takođe, na spontana dešavanja početkom 90-ih godina XX vijeka, mada tad SPC nije bio u prvom planu. Što vidite kao sličnosti a gdje je razlika?

Sličnost je u raspamećenom populizmu. Vidim dosta sličan narativ, samo što se u parolama pominju neki drugi toponimi. Onda je bilo: „Ne damo Jugoslaviju“, a sada: „Ne damo svetinje“. Ikonografija jeste različita i kolovođe nijesu iste, ovog puta su kolovođe bila sveštena lica. Došlo je tu do zloupotrebe dece i svega drugog. Sličnosti su, dakle, u narativu s varijantama; u ikonografiji neka razlika, a mislim da je cilj i onda, i danas – isti.

Od 1986. do 1989. godine bili ste član Izvršnog vijeća Crne Gore. Dakle, direktni sudionik tih dešavanja. Kakva je bila tadašnja vlast? Kakvi su bili ljudi koji su tad bili na čelu Crne Gore? Što je bio njihov „griješ“?

Već sam pakovao kofere na postdoktorsko usavršavanje u SAD. No, poslije dužeg ubjeđivanja, popuštio sam molbi ondašnjeg mandataru Vuka Vukadinovića, divnog čovjeka, da uđem u Izvršno vijeće. Ljude tamo nijesam poznavao, nijesam živio u tim krugovima i vrlo slabo sam poznavao sistem. Kad sam se već našao unutra, shvatio sam da je to vrlo komplikovan i dosta nefunkcionalan sistem. Izvršno vijeće je bilo pandan današnjim vladama, ali bez realne moći, jer je novac je bio dislociran u Samoupravne interesne zajednice (SIZ). Time se, navodno, ostvarivao ključni princip samoupravljanja, tj. participacije radnih ljudi u donošenju finansijskih i svih drugih odluka. Na neki način smo bili „Mädchen für alles“ – „Đevojka za sve“ – da trčimo s jednog mjesta na drugo, da gasimo neke požare, da po dubini komuniciramo sa lokalnim zajednicama, tadašnjim opštinama, raznoraznim preduzećima. Mreža institucija na koju smo bili upućeni bila je zamršena, obavezujuća na saradnju s državnim, partijskim i drugim institucijama – po horizontali, i na Federaciju – po vertikali.

Na kraju, iz svega se izvuče i neko dobro iskustvo. Stekao sam realniju sliku o društvenim procesima, iako ni približno nijesam mogao pretpostaviti, ili predvidjeti, neka buduća ponašanja iz tog ambijenta. Na nivou Federacije bio sam član Saveznog komiteta za nauku i tehnologiju, zahvaljujući kojem sam srijetao veoma informisane i cijenjene profesore ondašnjih jugoslovenskih univerziteta i instituta. A, kao šef jugoslovenske delegacije za obrazovanje pri Savjetu Evrope, vidio sam kako funkcioniše i ta evropska institucija.

Spoznao sam, iako krajnje površno, jedan dio tih ljudi iz vlasti. Moram reći da njihovom moralnom habitusu nemam što da prigovorim. Svi su bili, ako to nije suviše izraubovana riječ, časni ljudi, ali što se tiče procesa koji su se otvarali, većina njih uopšte nije bila svjesna vremena i tih procesa, kao ni puteva kuda oni vode. To je na izvjestan način i limitiralo preventivnu reakciju Crne Gore, na događaje koji će se iza toga desiti.

Tadašnje rukovodstvo SK Crne Gore imalo je jasan stav: da srbijansko partijsko i državno rukovodstvo nema nikakav pravni osnov da se miješa u unutrašnje stvari druge Republike. Vidite li tu koincidenciju s današnjim dešavanjima?

Crnogorci su se komotno ošćali u socijalističkoj Jugoslaviji i bili su joj veoma lojalni. I sam imam vrlo jak sentiment prema Jugoslaviji. U periodu 45 poratnih godina, Crna Gora je doživjela veliki, neviđeni preobražaj u svakom pogledu. Međutim, vjerovali su (posljednji u onoj zemlji) u integrativnu moć dva faktora do kojih Crnogorci drže: u armiju i partiju. Nijesu shvatili, iako su bili svuda prisutni, i po partijskim i po državnim linijama, da se glavni procesi od stvaranja Jugoslavije uvijek odvijaju na osovini Beograd – Zagreb – Ljubljana. I da se kriza Jugoslavije već naslućuje, odmah iza Titove smrti ako ne i prije, ali, naravno, niko nije očekivao krvavi raspad.

Tri republike sa navedene osovine su, svaka iz svojih razloga, iskazale potrebu da se osamostale. Sad možemo za taj raspad okriviti ovu i onu stranu. Ali glavni problem nastaje kad Srbija aktivira načelo „svi Srbi u jednoj državi“, što je odmah moralo da pokrene njihovu često primjenjivanu strategiju „krvi i tla“. Ova dijabolična strategija je za sobom ostavila pustoš, razorene gradove, stotine hiljada mrtvih, milione raseljenih itd. Crnogorska vlast nije vjerovala da će doći do disolucije Jugoslavije.

„Mladi, lijepi, pametni“ tad dolaze na vlast. Mislite li da su oni, ali i ljudi koji su izlazili na masovne demonstracije, znali da su instrumentalizovani, u stvari iskorišćeni za pravljenje države za sve Srbe, ono što danas zovu „srpski svet“?

Mislim da su kolovođe tih „mladih, lijepih i pametnih“ – grupa koja je prethodno u sve bila uključena. A mitingaši su bili izmanipulisani vješto upakovanim demagoškim parolama o socijalnim, patriotskim i drugim nasrtajima na Jugoslaviju, o stradanju Srba na Kosovu, u Hrvatskoj i svuđe će ih je bilo. Mitingaši su samo bili lavina koja je pritiskala i pritiskala, i poslije tri mjeseca završila, bar što se Crne Gore tiče, razbijanjem Jugoslavije.

Gdje je Crna Gora bila tih devedesetih? Ne priča se baš puno o napadu na Dubrovnik...

Crna Gora je devedesetih bila „najljepši zatvor na svijetu“, kako je govorio Momir Bulatović. Bila je pod sankcijama Savjeta bezbjednosti UN-a, bila je „prokleta avlija“ đe se događajnost tako brzo odvijala, uključujući i agresiju na Dubrovnik. To je prijetilo, ne samo državnim slomom koji se desio 1918., nego političkim, moralnim pa i ekonomskim slomom.

Najbolji indikator toga zaista mučnog, teškog vremena kojega se svi sjećamo je da je 30. decembra 1993. u 14 časova i 5 minuta jedna njemačka marka dostigla vrijednost od 1.028 milijardi 727 miliona 207 hiljada i 263 dinara, da bi se svakih narednih 10 minuta vrćele onih posljednjih 4–5 cifara. Još jedan indikator toga užasnog vremena je ratna ekonomija koja je od 1991. godine pa nadalje, pala na nivo mirnodopske ekonomije Crne Gore iz 1955. godine.

Međutim, „udar nađe iskru u kamenu“ i 90-te godine moram pamtiti i po jednom snažnom antiratnom demokratskom pokretu koji je imao u vidu i potrebu da Crna Gora prepozna sebe, kad smo mnoge lekcije naučili i iz skrivane istorije Crne Gore. Bila je to lavina svih mogućih sentimentata, a prije svega realna želja da se što prije spašavamo pogrešnog puta. To su bili Liberalni savez, Socijaldemokratska partija i druge stranke, određena udruženja, Matica crnogorska 1993. godine, Crnogorska pravoslavna crkva... Uprkos Miloševićevom rigidnom režimu, koji je stalno bio mač iznad Crne Gore, postojala je ta druga Crna Gora, njeno drugo lice koje se borilo na više frontova. Borilo se protiv Miloševića, protiv ovih naših koji su bili utemeljeni u, današnjim terminom rečeno, „srpskom svetu“, odnosno on-danšnjem projektu „velike Srbije“.

Upravo tih godina kristališe se i uloga Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, od dolaska Amfilohija Radovića. Kako cijenite njegovu ulogu u procesima koji su trajali 30 godina?

Dok je DPS vlast meandrirala u izboru političkih ciljeva i svojih unutrašnjih dilema gdje, kako i kad prelomiti, 1997. godine dešavaju se potresi unutar DPS-a. Mitropolit Radović je imao jasnu strategiju, upornost i znanje da

je sprovede, uključujući i činjenicu da je za to imao i saveznike u vlasti. Došli na krilima Srpske pravoslavne crkve, izdašno su pomagali Amfilohija oko izgradnje hramova, držali su njegov, iako neregistrovani status aktivnog pravnog lica, žmurili na kulturocid, tj. na devastaciju kulturne baštine, na kleronacionalističke, šovinističke i druge poruke... Amfilohije je svojom intelektualnom i drugom superiornošću, nadmašio snishodljivce koje smo imali u vlasti od vrha pa po dubini, uključujući i nelegalni upis u vlasništvo crkve Srbije naših pravoslavnih crkava i manastira. Ovo potonje je, zapravo, kriminalni čin crkve Srbije, ali i naših činovnika koji su to administrativno oposlili.

Prema tome, Amfilohije Radović je pod maskom hristijanizacije i vrtanja duhovnosti stare Crne Gore, zapravo, ostvario svoju misiju. U oštroj konkurenciji koja postoji od ranijih vremena, pamtiću ga kao jednog od najvećih negatora crnogorske države i nacije. I kao najvećeg devastatora crnogorske sakralne baštine.

Crkveno pitanje nije riješeno ni 90-ih godina, a ni 2006. godine, nakon obnove nezavisnosti. Da li je to jedan od većih grijehova prethodne vlasti?

Nije im bio prioritet. Kao što nije bio prioritet ni industrijalizacija i razvoj. I oni su, na kraju krajeva, bili potpuno lojalni srpskom episkopu i bili mu u svakom pogledu na raspolaganju. Uprkos obnovi Crnogorske pravoslavne crkve 1993. godine, crnogorska vlast je bila privržena toj drugoj, stranoj crkvi. Crnogorsku crkvu doživljavali su kao „kamenčić u cipeli“. Time su se žestoko ogriješili o ono malo pačeničkog sveštenstva, kao i o vjernike i poštovaoce te crkve.

Bili su u punom strateškom savezu, simfoniji, kohabitaciji crkve i države i poslije referenduma 2006. godine. Amfilohije ih je doveo u zabludu da je spreman na ustupke. I oni su naivno u to ušli, računajući da sad imaju Amfilohija na crnogorskoj strani, pored ostalog što je bio propao na izborima za patrijarha. Računali su na njegovu ozlojeđenost. Bio je u tom pogledu iz-

vjesno autonoman, ali se ne može oprostiti naivnost DPS ideologa koji su se kasno, negde 2012. prišetili da otvore pitanje crkve, ali pod neodrživim nazivom. Sve je bilo nejasno, kao da rješavaju problem „kvadrature kruga“. Nikad tu ideju nijesu elaborirali da bi mi videli đe su tu vjernici Crnogorske pravoslavne crkve, kako će to biti izvedeno, đe je tu naša kulturno-istorijska, odnosno, sakralna imovina. Sasvim je jasno da je SPC institucija srpske države, da će biti lojalna toj državi i da će, za „vjeki vjekova“, ostati u tom statusu.

Nakon 2006. godine SPC mijenja naziv u „Pravoslavna crkva u Crnoj Gori“. Sad se više ne pominje Pravoslavna crkva nego isključivo Srpska pravoslavna crkva – a, evo, došli smo u situaciju da se negira i titula Amfilohija Radovića.

Postoji jedna divna priča Zuka Džumhura, neđe s kraja 50-ih godina XX vijeka, „Visoka škola marifetluka“. Ovdje se zaista radi o visokoj školi marifetluka kojoj naše državno rukovodstvo nije bilo doraslo. Koliko god smo iz raznih krugova upozoravali prvu državnu, i ostale adrese vlasti, da ih ne zavlāče „za Goleš planinu“, uzvraćeno nam je da je to „kvaziintelektualno trućanje samouvjerenih ekskluzivnih Crnogoraca“... i tome slično. Dakle, svi ti odgovori su nas prosto svrstavali u prostor u kome se ja nikad ne bih mogao i želio naći, u crnogorske nacionaliste šovinističke provenijencije. Oni su tako stvari videli – crno-bijelo.

Osnovni problem kad govorimo o nacionalnom identitetu je što nijedno pitanje nijesu doveli do kraja: jezik, crkva.. sve je ostalo neđe nedorečeno.

Amfilohije Radović je dva puta držao opijelo srpskoj Vladi. Možda djeluje prividno, možda nije bilo prividno, ali on je održavao neku vrstu autonomije Mitropolije u odnosu na ostatak SPC-a. Da li mislite da će to ostati tako? Čije će vlasništvo biti Cetinjski manastir, stožer crnogorske duhovnosti?

Mislim da će pozicija budućih mitropolita, ako budu uopšte i nosili tu titulu, biti znatno olakšana ovim izmjenama Zakona o slobodi vjeroispovijesti

i Temelnog ugovora koji će biti potpisan. Episkop Mitropolije crnogorsko-primorske će, vjerovatno, imati veću podršku od Patrijaršije nego što je imao Amfilohije. Sigurno će njegove relacije biti mnogo bolje sa vrhom srpske države. Što će dalje biti, da li mi uopšte imamo Ustavni sud ili se povukao u hibernaciju, ali ovako kako sad stvari izgledaju, Mitropolija će biti administrativna jedinica Srpske pravoslavne crkve. Pitanje je, da li će cetinjskim mitropolitima biti priznat tradicionalni status koji su imali?

Čiji će biti naše crkve i manastiri?

Ima ona narodna: „Čije ovce, toga i planina“. Nešto od toga je i ovim Zakonom sad zapečaćeno. Što se Cetinjskog manastira tiče, trenutno je slična pozicija. Ali, nadam se da to tako neće ostati. Prosto je neodrživo iz hiljadu razloga, neke ste i Vi pomenuli: to je naš Panteon, stožer naše državnosti, ne samo naše duhovnosti. On je bio i biće ponovo crnogorski. Možda ne skoro i ne znam kad, ali da će biti – moraće!

Kako vidite trenutni politički momenat?

Da se poslužim naslovom jedne lijepo knjige dr Danila Radojevića „Crna Gora na limesu“. Crnu Goru vidim opet na limesu. Ne u nekom matematičkom smislu, mada i tu postoji moguća granična vrijednost. Ni u istorijskom, jer je limes naziv za ševerne utvrđene granice Rimskog carstva cara Oktavijana koji su carstvo štatile od prodora Varvara. Kad govorimo o Crnoj Gori na limesu, asocijacija ima specifično značenje. Dakle, nužan je limes kao moderni politički koncept odbrane temeljnih vrijednosti Crne Gore. U tom smislu vidim Crnu Goru veoma podijeljenu, i mnogo gorim stanjem u društvu nego što je bilo ranije.

Vidim njenu značajno urušenu ekonomiju. Ajde da dio pripišemo i pandemiji koja je pogodila i ekonomije mnogo jačih zemalja. I tu vidim Vladu, veoma čudnu, koja djeluje kao da je iz one „visoke škole marifetluka“. Pojavljuje se jedan novi konstrukt u političkoj teoriji – apostoli, apostolska vlada, ali neka nevoljena vlada koju ne podržava ni vlast ni opozicija. Isk-

no da kažem, ne vjerujem u to da je ne podržava vladajuća parlamentarna većina, nego da je to opet dio njihovih marifetluka, a da im je interes da ona, što je moguće duže, „ostane u sedlu“ dok ne oposli neke tuđe planove. Kao što se moglo i pretpostaviti, priznaju joj da će najveći rezultat biti ono što su, zahvaljujući ministru Leposaviću, već ostvarili. To je izmjena Zakona o slobodi vjeroispovijesti i pripremljen Temeljni ugovor. Zapravo, to je kapitalizacija litijskog ustanka ili litijskih protesta, kako ih i sami zovu.

Imaju još ponešto da urade, da se pozabave etničkim i izbornim inženjeringom. Najavili su se kao apostoli čija je misija da demontiraju sistem. Dosta velika i teška pretenzija. Ali ono što se meni čini jeste, da oni, udarajući na temeljne vrijednosti – udaraju na državu. To je ono što je već za brigu. Ne samo za brigu, nego i za reakciju.

Ministar Leposavić je bio prvo u pravnom timu Mitropolije dok su trajali pregovori oko Zakona o crkvama i vjerskim zajednicama. Sad je ministar pravde. Premijer Krivokapić je bio kandidat Amfilohija Radovića, sad je premijer. Veze s crkvom imaju ministarka Bratić, Borovinić itd. Da li, u stvari, strana crkva, Srpska pravoslavna crkva upravlja državom Crnom Gorom i urušava državu Crnu Goru?

Dijelim to mišljenje. Ima dosta toga što bi svaka nova vlada trebalo da izvrši, bar u zoni ispunjavanja zahtjeva oko Poglavlja 23 i 24, a u vezi sa obračunom sa kriminalom, korupcijom itd. Nemam ništa protiv toga da bilo koja druga vlast, svojim nastupima popravlja ono što je bivša partitokratska napravila od demokratske građanske države – partijsku državu.

Vidimo da nova vlast kapitalizuje rezultate litijaške revolucije i da dovodi u pitanje temeljne vrijednosti koji su *raison d'être* postojanja Crne Gore: njenu multietičnost, sekularnost, antifašizam, njene vrijednosti uklesane u našem Ustavu.

Nova vlast se ne obraća građanima, obraća se svom, tj. srpskom narodu, i to tako treba razumjeti, nikako drukčije. Očigledno je da je crkva Srbije

kadrirala tako, da Crna Gora dobije jednonacionalnu i jednovjersku Vladu. Ne treba da nas čudi što se njen etnofiletizam širi kao tuberkuloza kostiju, kapilarno po svim krvnim sudovima. „Po dubini“ dolaze kadrovi koji zadovoljavaju njihove kriterijume. Istina, oni za to imaju dobar uzor – bivšu vlast. Ne mogu da zaboravim njenu partitokratsku kadrovsku politiku. Ali ipak, ona makar nije bila jednonacionalna.

U svakom slučaju, sve ovo jeste veliko posrnuće Crne Gore koje će imati teške posljedice. Činim tu procjenu, iako se ovđe ne zna što donosi dan, a što donosi noć. I zapravo, ono što najmanje znam jeste kakvo je sad razmišljanje onih centara sa strane, međunarodnih, koji su podržali ovu vlast? Da li se u njihovoj vizuri nešto mijenja u odnosu na sve ovo što se u Crnoj Gori dešava? Ako ne, onda se u Crnoj Gori dešavaju retrogradni procesi, slične onim iz 1918. i 1989. godine.

Ovaj nesrećni momenat uslovio je pojavu bunta i otpora građana. S druge strane, nova vlast ih zbog toga privodi na razgovore, piše im prijave ako nose crnogorska nacionalna obilježja. Ljudi ostaju bez posla, ili bivaju degradirani. Gdje su institucije? Takođe, da se prisjetimo – litije su trajale osam mjeseci. Niko nije priveden, niti je bilo kome uručena prekršajna ili bilo koja druga prijava. Je li to privilegovanje jedne strane, a gašenje slobode govora drugoj strani?

U pitanju je kršenje mnogih sloboda što, makar prema liberterskoj teoriji, legitimise pravo i obavezu na građansku neposlušnost, pogotovo ako je u pitanju udar na vrijednosne temelje Crne Gore. Tomas Grin je u svojem poznatom djelu „Lekcije o principima političke obligacije“ naveo tri uslova kad se legitimni pravo i obaveza građana da iskažu građansku neposlušnost. Neću citirati sve, a jedan od njih je ispunjen kad vlast određene zemlje zakonima, donešenim ili nedonešenim, usvojenim ili neusvojenim, potkopava temelje društvene zajednice. U tom slučaju, društvo je pozvano da s punim pravom pruži otpor.

Ima razloga za brigu i ovde su dešavanja počela da liče na ono što su doživljavali Crnogorci poslije 1918. godine. To nijesu doživljavali u toj mjeri ni poslije 1989. godine. Drugi su mehanizmi funkcionisali. Ali sad, premijer Krivokapić prijeti da će zbog proboja blokade na Bogetićima „suze njegove ćerke“ platiti..., a slomljeni kuk čovjeka niko neće platiti. Ili kad vidimo grafitu u Pljevljima: „Ustala je Sparta srpska, ovo nije zemlja turska“... itd. Sve one gadosti koje smo vidjeli prema crnogorskoj zastavi upućuje da se ovde radi o krivim ogledalima, o progonu građana koji legitimno brane državno i nacionalno dostojanstvo. A to nije pravda, čim je tako selektivna. To je zastrašivanje. Represija. Provokacija. I ova forma navodne odbrane reda i mira u zemlji, dovešće, bojim se, do tragičnih posljedica.

Formiran je Pokret Građanska inicijativa „21. maj“. Vi ste potpredsjednik Predsjedništva Savjeta. Što da očekuju građani od ovog Pokreta? Što mislite da ovaj Pokret treba da učini?

Nadam se da će ovaj Pokret biti dio onog limesa o kome sam govorio. Građani kojima je Crna Gora jedina domovina i zavjet, a ne rizort ili privatno vlasništvo za trgovinu, bogaćenje i ostale manipulacije sa tom državom. Građani spremni da odbrane one temeljne vrijednosti, zapisane u Ustavu, a i u tradiciji slobodarske Crne Gore. Oni bi trebalo da budu dio takvog pokreta koji bi pružao građanski otpor na principima liberterstva Tomasa Grina. Ili, kao u situaciji kad je Crna Gora poslije pogibije Žarka Marinkovića ustala na demonstracije. Samo ne sa tragičnim ishodom kao onda kad se građanski bunt protiv ondašnjeg režima završio krvavim belvederskim događajima juna 1936. godine.

Građanska inicijativa „21. maj“ će nastojati da političkom kulturom, sveobuhvatnim i jakim političkim programom, kao nadstranačka organizacija, okupi što je moguće više ljudi koji su spremni da se bore za očuvanje temeljnih vrijednosti Crne Gore. No, nije dovoljan samo program, važni su ljudi. Ovih dana vidio sam tu spremnost i znanje, prije svega kod mladih ljudi, da stanu iza svojih uvjerenja i da istraju. Koliko čujem, podrška ovoj građanskoj inicijativi raste, čak i iz bivših partijskih struktura suverenističkog bloka.

Nadam se da će Građanska inicijativa „21. maj“ opravdati svoje ime i podršku, i da će svakim danom biti sve vidljiviji, sve eksplicitniji. Da će uspostaviti konekcije sa svim slobodarskim segmentima, tj. da će ih prvo identifikovati, a onda pridobiti za saveznike u teškom poduhvatu vraćanja Crne Gore na evropski kurs.

Što slijedi?

Borba za Crnu Goru nikad nije prestala. Kad se neke buduće karte podijele, nadam se da se više nećemo zateći u situaciji slabih institucija. Da zbog toga više nećemo, kao 1918, 1989. i ove 2020. godine, doživljavati razur. Nego da ćemo imati pouzdani temelj stabilnosti za onu zavjetnu poruku: Da je vječna Crna Gora!

MATICA CRNOGORSKA

šednik

č e t v r t k o m

DRAGAN RADULOVIĆ

PISAC

Dragan Radulović je rođen 1969. godine na Cetinju. Osnovnu školu je završio u Budvi, gimnaziju u Beogradu. Diplomirao je na Odjeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Profesor je filozofije u Srednjoj mješovitoj školi „Danilo Kiš“ u Budvi. Član je Crnogorskog PEN centra i Crnogorskoga društva nezavisnih književnika (CDNK), a 22. maja 2013. je izabran za predsjednika Matice crnogorske.

Tokom devedesetih godina XX vijeka se oglašavao u podgoričkom nedjeljniku *Monitor*, a kratko je radio i kao novinar u budvanskom listu *Primorske novine*. Na književnu scenu je stupio 2001, objavljivanjem zbirke kratkih pripovjedaka „Petrifikacija“. Dvije godine kasnije (2003) izašao je roman „Aušvic kafe“, Radulovićevo najuspjelije i najprevođenije djelo, a 2005. katalog groteski „Vitezovi ništavila“. Zbirka pripovjedaka „Splav meduze“ ugledala je svijetlo dana 2007. godine. Priča iz te zbirke, *Lice koje pjeva*, uvrštena je antologiju „Best european fiction“ (2013), koju je sačinio Aleksandar Hemon. Po motivima svoje priče *Propast kuće Marinkovića*, napisao je dramu „Pejzaž do pakla“ 2011, a zbirku eseja „Po rubovima teksta“ objavljuje 2017. godine.

Djela su mu prevedena na engleski, slovenački, njemački, švedski i mađarski jezik, a eseji su mu objavljivani u zborniku *Nova crnogorska književnost*, časopisu *Ars...*

Dobitnik je Nagrade „Stefan Mitrov Ljubiša“ za književnost 2009. godine.

PODGORICA
13. maj 2021. godine

„U Crnoj Gori je svako vrijeme istorijsko“

Gdje je književnost danas?

Ne znam zaista gdje je književnost danas, kao što ne znam gdje je bila ranije. Vjerujem da je književnost u duhu onih koji čitaju i koji se njome bave, ili u formi pisanja ili u formi čitanja. Očekivati nešto više od toga je bezizgledno, a u krajnjem, i nebitno. Književnost je, dakle, u duhu ljudi.

Autor ste više knjiga koje su prevedene na nekoliko jezika. Najzapaženije djelo, za koje i danas postoji jednako interesovanje kao i 2003. godine kad ste ga objavili kao samizdat, je „Aušvic kafe“. Doživio je još jedno izdanje, odnosno, prevod na slovenački?

Jeste, jeste. Aušvic ima sedam-osam izdanja. To je vrlo zanimljivo. Sve knjige koje sam objavio, a ima ih šest, žive svoj život. U to sam se uvjerio nebrojeno puta, pogotovo za „Aušvic kafe“. On ima svoj život potpuno nezavisan od mene i malo ja tu mogu da učinim, ili da popravim nešto, ili da nešto pomognem, ili odmognem. Prije nekoliko mjeseci sam dobio autorske primjerke, preveden je na slovenački. Bilo mi je zanimljivo da se time bavim, da zajedno sa prevodiocem rješavam neke zagonetke romana. To je za pisca uvijek dragocjeno iskustvo.

U jednom ranijem razgovoru ste mi rekli da ima malo ili nimalo dobrih čitalaca. Jeste li promijenili mišljenje?

Najčešće sam se držao one Borhesove izjave, mislim da je njegova, kako postoji više dobrih čitalaca nego dobrih pisaca, tako da mi je upitno da li sam to izjavio, nekako mi ne liči na mene. Ali i ako jesam, nije strašno. Odbiću to sebi na godine, tada sam bio mlad i nadobudan.

Spašava li knjiga svijet?

Ovome svijetu nema spasa. Ne, naravno. Pretjerano bi bilo očekivati da knjiga može to da uradi. Ne spašava knjiga svijet, ali može da zabilježi dubine njegovoga pada i veselja. To može. Može da pruži nadu i podstakne na razmišljanje, što nije malo.

Dugo ste na javnoj sceni i među onim ste intelektualcima koji se nijesu ustručavali da ukažu na društvene i političke anomalije.

Kako Vam Crna Gora izgleda danas?

Istorijski. Mislim da bi to bio najprecizniji odgovor. Kod nas u Crnoj Gori sve je nekako istorijski i evo tridesetak godina koliko sam na javnoj sceni, uvijek nam je neko istorijsko vrijeme. Neprekidno se mi nalazimo u nekim prelomnim vremenima. Dakle, neko precizno razumijevajuće pamćenje društvene zbilje u mom slučaju počinje od one glasovite humoreske iz „Politike“ Vojko i Savle i memorandumu Srpske akademije nauka. Bio sam gimnazijalac, potom i student filozofije. Kasnije sam, kao student sarađivao sa nezavisnim nedjeljnikom *Monitor*... Istorijsko, prelomno, uvijek smo nešto pokušavali da postignemo. Nekad smo uspijevali, nekad baš i nijesmo. Bilo bi lijepo da se to događa nekome drugom, pa da mi to gledamo. Ili da gledamo iz perspektive budućnosti, da se osvrćemo, a da nijesmo aktivni učesnici, da nijesmo ljudi koji objektivno žive ovu realnost.

Mada je i ta realnost dosta posustala. I ona je fikcionalizovana preko svake mjere i sve se više umjesto realnosti pretvara u neki rijaliti. Očigledno

takvo vrijeme dolazi i naše je da se na najbolji mogući način nosimo s tim, da se borimo protiv nečega što nam je građanski neprihvatljivo, pa koliko uspijemo.

U jednom ste intervjuu rekli da vas više, nakon poređenja Crne Gore sa NDH i Jasenovcem, ništa ne može iznenaditi. Bili ste kategorični, baš ništa! Je li zaista tako? Je li Vas ipak nešto iznenadilo?

Ne. Ne, zaista. To je bila izjava, čini mi se, iz 2018. godine. Patrijarh srpski Irinej je položaj srpskog naroda u Crnoj Gori uporedio sa položajem srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja inače nit' je bila nezavisna, nit' je bila država, nit' je bila hrvatska. Toliko o toj zločinačkoj tvorevini. Kad takva izjava dođe sa takve adrese, onda to za svakoga normalnog čovjeka, bez obzira kako se izjašnjavao i opredjeljivao politički i nacionalno, mora biti „sumrak bogova“. To jeste bila jedna užasna stvar, smišljena, projektovana, izgovorena, u skladu s cijelom pričom koja se pričala i koja se priča još uvijek. To je politički i ljudski mrak. Zaista me ništa, što je na tragu te izjave, više ne može iznenaditi.

Ta izjava je data za vrijeme litija. Kako iz ove perspektive gledate na litije? Je li odgovor sekularne države Crne Gore na ta događanja, na ikonografiju, propagandu i parole, bio adekvatan?

Što se tiče Matice crnogorske i mene, nema niti jednog intervjua ili saopštenja u kome smo tematizovali ulogu Srpske pravoslavne crkve, kao što smo je tematizovali u oba naša programa, a da smo ostali nedorečeni. Bili smo vrlo precizni u svojim kritikama i mislim da smo veoma precizno identifikovali djelatnost te organizacije. Dakle, što su litije bile? Očigledno da su bile jedna ozbiljna politička aktivnost znatnog dijela građana Crne Gore, koja je bila podržavana od strane drugih centara. Nije to samo crkvena priča, ali i da jeste, bilo bi sasvim dovoljno da se proizvedu efekti koji su se proizveli. Da li je odgovor bio adekvatan? Znači što znači adekvatan odgovor?

Da li mislite da je adekvatan odgovor bila ona ponuda Vlade Crne Gore, Duška Markovića, Srpskoj pravoslavnoj crkvi?

Kako je Vi doživljavate?

Mi smo iz Matice imali jedno saopštenje koje nam, vjerujem, još uvijek nije „oprošteno“. To smo osudili i na to smo reagovali kao na jednu potpuno sumanutu i promašenu ponudu, tim prije, što ona nije mogla proizvesti nikakve pozitivne efekte. Mogla je samo da pokaže ono čega su ljudi bili svjesni, a to je da je Vlada Crne Gore pred kolapsom i političkom propašću, što se i dogodilo 30. avgusta. Ništa drugo.

A što nam je donio 30. avgust? Kako danas vidite minule parlamentarne izbore?

Donio nam je smjenu vlasti, a koliko primjećujem i vidim, svi su zadovoljni smjenom vlasti. Suverenističke partije skoro da su doživjele neku vrstu olakšanja što više ne moraju time da se bave. Svi su srećni, svi su veseli. Svi u prvi plan ističu kako je smjena vlasti izvršena mirno i kako nije bilo ničeg od svega što se očekivalo. I dobro je što nije bilo. Ima još jedna pozitivna stvar, a to je što ćemo napokon da vidimo kako izgleda vlast ovih koji su trideset godina najavljivali da oni to mogu bolje, neuporedivo kvalitetnije, da oni to rade bez nepotizma, bez korupcije, bez upitnih priča i afera. Dakle, da je razvedrilo i da je sloboda stigla, kako rekoše, poslije 75 godina. I zašto da ne, sve ono lijepo što su naučili od prethodne vlasti, vjerujem da će sad da sprovedu.

Kako Vam djeluje postizborni period? Odjednom su se pojavile zastave s kosturskim glavama. Odakle to?

Te zastave s kosturskim glavama su crnogorski kretinizam. To je jednostavno jedan dio političkog spektra, koji to baštini. Sad će da se pojave ponovo i spomenici Pavlu Đurišiću, Puniši Račiću. Ne treba misliti da je išta od svega toga završeno. Upravo suprotno. To će tek da se pojača. Taj dio do-

življam kao jedan ekstremno nacionalistički folklor, kao jedan uvod u priču o rehabilitaciji tog pokreta iz Drugog svjetskog rata i to je sasvim prirodno da se dogodi u Crnoj Gori pod vlašću koja to prećutno podržava. Ono što je posebno interesantno, je da ta parlamentarna većina ima toliko političkih protivurječnosti unutar sebe, od kojih su mnoge nerješive. To se neće riješiti matematikom, i to ne uliva povjerenje. Mi se iznova uvjeravamo da te protivurječnosti, različite činioce unutar vladajuće većine vode na različite strane, što je i sasvim prirodno. Jer, jedino što ih drži na okupu jeste taj odiozum prema vlasti koja je bila trideset godina. Ali, poslije izvjesnog vremena ni to ne može da bude vezivni materijal. Moraće zaista nešto da pronađu, neku politiku koju će morati da vode. Ova vlast je zaista došla na vlast u periodu kad će biti teško. Nagomilani su problemi od ranih dana, ali i oni koje oni sami proizvode.

Imamo porast napada na manjinske narode s pozicija nekog ekstremnog nacionalizma koji je sad u vlasti. I onda se postavlja pitanje da li oni u stvari razumiju što znači biti vlast? Kad je neko vlast, kad je neko državni službenik, kad je neko visoki činovnik – ne može sebi da dopusti neke stvari koje je mogao da dopušta dok je bio opozicija. Njihova djela su njihove riječi. Ono što oni govori, oni u stvari samo najavljuju ono što će da rade. E, kad se službenik nekog ministarstva pojavljuje kao fotoreporter na aerodromu, to je loša poruka. Kad ministar koji je zadužen za manjinska nacionalna prava i pravdu, daje užasne političke ocjene nekih stvari iz ne tako daleke prošlosti, to je politička poruka koja nam sugeriše da iza toga ili stoji, ili će uskoro da bude određeno političko djelo. Dakle, treba da povedu računa o tome što govore, jer su to poruke koje se šalju.

Mislite da nijesu slučajno poslate?

E, to je nagradno pitanje. Da budem iskren, mislim čak i ne. Mislim da ih nosi inercija. I još uvijek nijesu, ili im to niko nije rekao od ovih koji im povremeno nešto kažu, postali svjesni značaja i težine toga što govore.

Vratiću Vas malo na postizborni period. Reagovao je mali broj crnogorskih institucija. Kako tumačite taj muk?

Mi smo reagovali jednim saopštenjem na vrijeme. Dakle, izbori su bili 30. avgusta, a Matica crnogorska, čini mi se, 1. ili 2. septembra reagovala upravo na tu egzaltaciju i entuzijazam pobjednika. Niko nije našao za shodno da ih malo smiri. Međutim, mene, da budem iskren, ne zabrinjava toliko ono što se događalo nekoliko dana poslije izbora, koliko me zabrinjava što se ta vrsta političkog govora neprekidno obnavlja i neprekidno pojavljuje u Crnoj Gori. Dakle, zabrinjava me što se iz sadašnje vlasti niko ne nađe pozvanim da utiče na to, da to smiruje. Recimo, posljednji zanimljivi moment je izbor načelnika policijske stanice, kad su se podigli na pobunu ljudi sa kranje ekstremnih nacionalističkih pozicija. Načelnik policijske stanice bi, po pravilu, trebalo da radi po zakonu i to bi trebalo da bude osnovna stvar za bilo kog načelnika i službenika. Valjda bi i Srbin i Crnogorac i Bošnjak trebalo da rade po zakonu. Mislim da je dobra politička odluka da se upravo pripadnik bošnjačkog naroda postavi za načelnika policije. Tako se šalje politička poruka, koliko-toliko umirujuća i ohrabrujuća, za pripadnike nacionalnih grupa koje nijesu dominantne da će, eto, imati svog čovjeka. I onda se dešava pobuna. Nije problem što se to desilo, već što to niko od strane vlasti nije ozbiljno shvatio. Jedno je kad priča opozicija, kad priča Matica crnogorska, kad priča neko, a sasvim je drugo kad se govori sa pozicija moći. To je bitno različito.

Ova, 42. crnogorska vlada je formirana u manastiru. Može li se od takve Vlade očekivati da na bilo koji način bude u suprotnosti s onim što je politika Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori?

Za sad još uvijek ne. Dok god ta Vlada ispunjava sve ono što Srpska pravoslavna crkva traži od njih. Nikakvih tu sukoba i razmimoilaženja biti neće. Ukoliko se dogodi da ta Vlada pokaže neko samostalnije mišljenje u odnosu na ono što kaže Patrijaršija, sukobi su vjerovatni.

Kako cijenite učinke nove Vlade, i što će dalje raditi, po Vašem mišljenju?

Mislim da će ova Vlada morati da, preko svojih ministarstava i nadležnosti, otplaćuje kolaterale za svu onu podršku i pomoć koju su dobijali u predizbornoj kampanji, i da će to da se rješava na načine koji su meni, kao čovjeku koji se time ne bavi, neuhvatljivi i nesaznatljivi. Ali, to će morati da se isplati. Moraće, jer kao što znate, nema besplatnog ručka.

Mi nemamo ni Zakon o budžetu, što znači da ne može biti tendera, ne može biti javnih nabavki...

Pa ne trebaju tenderi i javne nabavke. Može to sve da se završava u četiri oka. Mnogo smo se mi naučili na ta nekakva evropska pravila.

Interesantno, po prvi put smo svjedoci potpuno otvorenog miješanja države Srbije u izbore. Do sad je to bilo prikriveno, iako je o tome bilo priče i ranije. Zašto međunarodna javnost nije reagovala?

Zato što je međunarodnoj javnosti možda to odgovaralo. Mi često zapostavljamo mogućnost, ili izostavljamo neku ideju, neku mogućnost da je međunarodna javnost, sa svim zainteresovanim stranama, učestvovala u cijeloj priči. Prvo, imamo razne međunarodne javnosti. Drugo, ima raznih Evropskih unija, raznih Amerika. To je tako.

Aktuelna je i priča oko izbora u Herceg Novom. Utvrđeno je da je 11 odsto birača imalo duplo pravo glasa, u dvije države, što je u suprotnosti sa crnogorskim zakonodavstvom. Izbori, ipak, nijesu poništeni.

Znate, nijesu bili ni ranije poništavani, a duplo pravo glasa i lične karte su bile i ranije. Da budem jasan, to nije odovornost ove vlasti nego prethodne. Ako je prethodnoj to bilo sasvim u redu, ova vlast je samo nastavila. I sve ono što je sumnjivo prethodna vlast učinjela, ova će nastaviti i pojačati. Nemojte imati nikakve iluzije.

Već znamo za troje ministara koji imaju dvojno državljanstvo. To je, takođe, kršenje crnogorskih zakona. Kako to da ne reaguje MUP ako je na njegovom čelu čovjek koji ne pripada prosrpskom korpusu partija, nego Građanskom pokretu URA.

Mnogi ljudi koji ne pripadaju tzv. prosrpskom korpusu partija koje se nalaze u vlasti, doživljavaju ono što se nekad zvalo strukturalni kauzalitet. Drugim riječima, doživljavaju igranje u kolu. Kolo ima svoju logiku i svoj kauzalitet. Oni su sad unutar strukturalnog kauzaliteta i oni igraju tako kako se igra.

Kako komentarišete pokušaj Vlade da kroz uredbu reguliše oduzimanje prava glasa Crnogorcima koji su na radu u inostranstvu?

To je jedan od onih momenata kad već ulazimo u taj izborni inženjering i predpopisni etnički inženjering. Oni se jednostavno osiguravaju na svaki način da zadrže većinu koju su dobili 30. avgusta. To, kao što vidimo iz prethodnog Vašeg pitanja i opservacija, ide jedno na drugo. Oni zagovaraju da time ispravljaju određenu nepravdu. Međutim, ako ispravljajući određenu nepravdu, proizvodite još veću nepravdu, što onda činite?

S druge strane, to i jeste jedno ozbiljno ogrešenje o crnogorsko iseljništvo. Kako će se to razriješiti, ja ne vidim, ali isto tako smatram da će se time baviti i evropske pravne instance.

Predsjednik Srbije Aleksandar Vučić dao je izjavu da je popis u Crnoj Gori za njih najvažnije pitanje.

Jedno od važnijih, naravno. Mada, smatram da je neuporedivo značajnije pitanje – ko će da pokupi određene tantijeme kolaterala nastalih nakon popisa? Mislim da je to neuporedivo veći interes. A popis jeste političko mahanje i ideološka priča, i oni se zaista nadaju da će tu nešto drastično da se dogodi. I sve ovo što se čini, očigledno utiče i kreće se ka tome. Da budem iskren, ne vjerujem baš da će im to poći za rukom. Ne vjerujem da

će uspjeti da drastičnije promijene tu nacionalnu sliku o Crnoj Gori. Ali, uvijek je dobro da se javno o nečemu priča, dok se u potaji stvari rješavaju.

Ministar pravde Vladimir Leposavić je, uprkos žestokim kritikama međunarodne i domaće javnosti zbog stava o Srebrenici, još uvijek na poziciji. Kako to komentarišete?

Piše čovjek Temeljni ugovor. Ko smije sad da ga dira? Njegov tim piše sa Patrijaršijom Temeljni ugovor Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve. I sad će neko od njegovih saboraca da ga dira zbog Srebrenice?!

A nije Vam neobično da se čovjek, koji je bio u pravnom timu Mitropolije crnogorsko primorske, i koji se zalagao upravo za ovaj zakon, kasnije nađe na poziciji ministra pravde?

Negdje bi to možda bio i neki konflikt interesa. Znaite, negdje bi bio. Čovjek, *de facto*, pregovara sam sa sobom. Precjenjujemo mi to, mnogo smo se opuštili. Nijesu ovi na vlasti toliko opterećeni zakonima.

Većina ministara u Vladi ima direktne ili indirektne veze sa samim vrhom Srpske pravoslavne crkve. Mislite li da taj njihov intimni doživljaj vjere utiče na kreiranje javne politike?

Nije intimni, nego veoma javni. Mi znamo samo o tome na osnovu onoga što oni govore, a oni vrlo javno iznose svoje stavove. Krećemo se ka nekakvoj formi cezaro-papizma.

Jesmo li i dalje sekularno društvo?

Ma kakvi. Da budem iskren, naš sekularizam je bio sumnjiv i u posljednjih trideset godina, tako da ne moramo sve bacati ni na ovu Vladu.

**Gdje vidite danas Srpsku pravoslavnu crkvu?
Koja je njena uloga u Crnoj Gori?**

Pa dobro, to je crkva koja se nalazi u Crnoj Gori od 1920. godine prošloga vijeka, koja ima određenu političku moć, koja ima ozbiljan politički uticaj i koja raspoláže značajnim sredstvima. Ne samo finansijskim, nego raspoláže i vlašću nad jednim veoma značajnim dijelom crnogorske kulturne sakralne istorije. I ta ljubav crnogorske vlasti i SPC koja je davno počela, sad će biti ozakonjena, to je sve.

Pomenuli ste već Temeljni ugovor. Na pragu smo njegovog potpisivanja, a i dalje ne znamo sadržaj tog akta. Da li će on nešto donijeti ili odnijeti iz Crne Gore?

Na osnovu dosadašnjeg iskustva i razumijevanja, mogu da pretpostavim da će taj neprincipijelni odnos napokon biti ozakonjen, definisan i skupo naplaćen.

To znači da Crnogorci više neće imati svoju kulturnu baštinu, svoje nasljeđe?

Oni Crnogorci koji su Srbi vjerovatno hoće. Ali i oni, koliko im srpska Patrijaršija dozvoli.

Amfilohije Radović je bio kategoričan da Temeljni ugovor sa Srpskom pravoslavnom crkvom mora da potpiše mitropolit Mitropolije crnogorsko-primorske. Niti više Mitropolija ima mitropolita, niti više iko pominje da osoba koja je na čelu Mitropolije treba da potpiše ugovor. Što ako taj dokument potpiše patrijarh Srpske pravoslavne crkve koji stoluje u Beogradu?

Niko u Beogradu u crkvenim i političkim krugovima, bar onoliko koliko je meni poznato, nije bio srećan i zadovoljan ponašanjem gospodina Radovića. Niko. Zamjerali su mu i u Patrijaršiji, zamjerali su mu i vladike, zamjerala mu je i vlast u Beogradu...

Dva puta je srpskoj vlasti držao opijelo.

Jeste, svašta se radilo. Ali u politici se zarad viših ciljeva i prelazi preko tih stvari. Međutim, njemu nijesu bili baš skloni da oprostite. Neke informacije iz tih krugova kazuju da je bila velika gužva i oko izbora za patrijarha, kad je on slovio za jednog od mogućih kandidata, i da su, u suštini, jedva dočekali da tu autonomiju, uslovno rečeno, Mitropolije crnogorske, likvidiraju.

Mislim da će Srpska pravoslavna crkva da izabere, odnosno Patrijaršija, da izabere mitropolita i sve te kadrove i sva ta upražnjena mjesta popuni. Ovi na vlasti će da potpišu sve što im bude dato da se potpiše. Tu nemam nikakvih iluzija... Čovjek se nada. Što ljudi zamrse, ljudi mogu i da odmrse. E, sad je pitanje vremena i po koju političku cijenu će to sve da ide? Nijesam nešto pretjerano oduševljen činjenicom da je ova sadašnja politička vlast isuviše lako spremna da prihvati tu inferiornu poziciju.

Što je sa Crnogorskom pravoslavnom crkvom?

Ništa. Crnogorska pravoslavna crkva egzistira u krajnje neprimjerenim i neodgovarajućim uslovima. To je isto priča kojoj se nije posvećivalo dovoljno pažnje, iz prostog razloga što je nekadašnja vlast bila zadovoljna svojim aranžmanom sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Vjerujem da je jedan od uslova tih aranžmana bio i da ne okreću glavu na Crnogorsku pravoslavnu crkvu.

Crnogorsko društvo je već dugo podijeljeno. Čini li vam se da se ta podjela sad radikalizuje i koliko je nova vladajuća većina učestvovala u toj podjeli, odnosno u stvaranju još većeg razdora?

Crnogorsko društvo je podijeljeno po mnogim osnovama. Podjele su toliko ozbiljne i toliko duboke da ja ne vidim način kako bi se mogle prevazići, izuzev da se Crna Gora popravi, da se jačaju crnogorske institucije, da se jača ono što se zove pravna država i vladavina prava. U jednom društvu koje je podijeljeno nacionalno, niko ne može da dominira. I ko god pomisli da može da dominira, nalazi se u opasnosti da te podjele još više produbi.

Do razvoja pravne države i razvoja crnogorskih institucija, po mom mišljenju, se dolazi vođenjem računa o dobrobiti zajednice i pažljivom procjenom svega što svaki politički korak može da proizvede. To je posao od koga objektivno svi bježe. Neuporedivo je lakše mahati nekim barjakom i napraviti neku priču da se priča o tome. Ali, to onda znači da se svako malo mora proizvoditi neka nova priča, neko novo spinovanje, nova afera. Znae, onim osnovnim, onim što je temeljno, da se time ne bavite. A temeljne su vrijednosti, i jedino oko njih je moguć čvrsti društveni konsenzus, odnosno, pomirenje kako se to pominje u javnosti.

Njemački ambasador je nedavno poslao poruku da je zabrinut zbog dešavanja u Crnoj Gori. Može li se aktuelno stanje uporediti sa „buretom baruta“?

Mi svi imamo neku predstavu o Bliskom istoku, da se neprekidno tamo nešto sukobljavaju i da se rade čuda. E, pa to vam je isto Balkan. Vjerovatno takve neuralgične tačke postoje i na nekim drugim kontinentima, ali kod nas je tako oduvijek. Kad bih htio da budem bezobrazan, rekao bih da bi gospodin ambasador možda trebalo da se obrati nekoj drugoj adresi, a ne javnosti Crne Gore. Postoji neka adresa gdje se, vjerujem, njegove riječi s uvažavanjem čuju.

Vidite li opasnost od rasta nacionalizma u regionu?

Vidim. One snage koje su vodile ratove 90-ih godina, ne da nijesu poražene, ne da nijesu sišle sa političke scene, nego su ojačale, pa su još prisutnije i, po nekim svojim namjerama, i dalje su isto tako krvave. I upravo im je „vesela“ međunarodna zajednica u tome dosta pomogla.

Bliži se 21. maj, jedan od najvažnijih datuma u crnogorskoj istoriji. Što Vama danas, u vremenu kad se pokušava revidirati crnogorska istorija, znači ovaj datum?

To je značajan datum. Vjerujem da smo uspjeli da, na miran način, obnovimo crnogorsku državnost i suverenu, međunarodno priznatu državu Crnu

Goru i time stvorili pretpostavke za instrument opšte emancipacije društva i političke zajednice.

Koliko smo i na koji način mi taj instrument koristili, i da li u dovoljnoj mjeri, to je druga priča. To vidim, naravno: zlo rađenje, gotovo suđenje. Nemamo mi tu što mnogo da izmišljamo. Ali nijesam pokoleban u ocjeni da je to izuzetno značajna stvar, i da će taj instrument opšte emancipacije biti sve značajniji i sve prisutniji. Jer, što je alternativa? Ili ćemo da idemo sa svojom državom u određene svjetske procese, ili ćemo da taljigamo na nekoj periferiji, čak i Balkana.

Koji su još po Vašem mišljenju, ključni periodi kad se Crna Gora gradila i zapisivala u vječnost?

Zapisivala u vječnost... Znae, slabo ja stojim sa tim *sub specie aeternitatis*, s tim pogledom sa stanovišta vječnosti. Ali 13. jul, naravno, jedan je od takvih epohalnih datuma. Meni pada na pamet, kad smo već kod 21. maja, i 22. maj. Tad je 1993. godine osnovana Matica crnogorska. Mi, naravno, nijesmo znali da će Referendum biti 21. maja, nijesmo ni mogli znati. Ali mi je, eto, zanimljivo da ta dva dana slijede jedan drugi. Ima tih momenata, ima tih datuma u Crnoj Gori. Rekoh, živimo u istorijskom vremenu. Sad bi neko rekao to je 30. avgust, sloboda poslije 75 godina. Onda smo čuli da ne treba 9. maj slaviti kao dan pobjede nad fašizmom, već kao dan pobjede gradonačelnika iz Budve.

Javni diskurs se u priličnoj mjeri sveo na politička nadgornjavanja. Gdje je, u tom vrtlogu sveopšteg zanimanja i sveznanja za dnevnu politiku, kultura? Ne pominjite pištolj.

Izbjegavam da koristim tu metaforu. Njemački dramski pisac Herman Jost, mislim da je to njegova rečenica. Pripisuje se mnogima, ali originalno je iz njegove drame. Ne koristim riječ *brauning*, niti pištolj, nego često upotrijebim pakovanje papirnih maramica da bih to podnio.

Ova naša borba, crnogorska, vodi se u kulturi. Tu se ona vodi, tu se ona dobija. Vjerujem da smo svi upućeni u to da ono što se zove crnogorski nacionalni identitet, u prvom redu razumijevamo iz tog područja kulture. Nikad nijesam nešto posebno pridavao važnosti da se nacija izvodi iz krvi, iz krvnih zrnaca. Neke druge stvari mogu iz krvi da se izvedu, krvna slika na primjer, količina masnoće, šećera, čega li već? Ali, nacija i kultura su veoma povezane i prirodno je da tu, kao treći element, ulazi i politika. I to je ono sveto trojstvo nečega što zovemo identitet. Znae što je dobro? Razmišljao sam da to negdje izjavim. Mislim da je dobro što je ova ministrica Bratić postavljena. Vidite da sam i Vas iznenadio... Zato što su napokon Crnogorci shvatili koja je vrijednost Ministarstva kulture. Do sad nikome nijesam mogao da objasnim da je Ministarstvo kulture veoma značajno. Kad su ranije pravili svoje partijske dogovore, kao da su neke žetone na pokeraškom stolu dijelili, bacali, razbacivali. Sad je gospođa Bratić došla i pokazala nam svima koliko je to značajno, i kakve sve nezgode cijelom društvu može da pravi s toga mjesta.

Što je sa crnogorskim kulturnim identitetom? Što je sa institucijama koje se bave zaštitom i afirmacijom crnogorskog kulturnog identiteta?

Ako mislite na Maticu crnogorsku, mi radimo taj dio svoga posla i imamo svoje projekte. Ljudi učestvuju u tome. Čak smo preko „Šednika“ izašli malo i u virtuelnu realnost i to se pokazalo interesantnim. Dobro je primljeno. Ne mislim da su nacionalni i kulturalni identitet priče: će ćemo mi da sednemo i da se grudobusamo: mi Crnogorci, mi Crnogorke, mi ćemo, svi ćemo, sad ćemo... nego da su to projekti, da je to neko konkretno djelovanje u stvarnosti. Sad, recimo, pripremamo izložbu o 13. julu, o antifašizmu u Crnoj Gori, i o ustanku crnogorskog naroda. Tu izložbu pripremamo obilježavajući 80 godina od toga datuma, u saradnji sa Nacionalnom zajednicom Crnogoraca u Hrvatskoj. Pripremamo izložbu o sv. Ozani Kotoranki. Namjeravamo vrlo brzo, to je već sve dogovoreno, da potpišemo saradnju s Makedonskom akademijom nauka i umjetnosti, ali ne formalnu saradnju o razumijevanju i koegzistenciji, nego projektnu saradnju. Objavićemo

zajedno dvije značajne knjige, kao suizdavači, na makedonskom u Makedoniji, i na crnogorskom u Crnoj Gori. Te knjige će biti veoma zanimljive i prijemčive za ovu našu stvarnost i našu kulturnu scenu. Vjerovatno sam nešto i propustio. Matica crnogorska sa bugarskim institucijama kulture i nauke ima ozbiljnu saradnju. Imali smo zapaženu izložbu o crnogorskom ćirilskom štamparstvu, pa smo onda objavili fototipsko izdanje „Psaltira“. Uskoro planiramo da objavimo prvo fototipsko izdanje „Prazničnog mineja“ iz štamparije Božidara Vukovića Podgoričanina i da time zaokružimo godišnjice poput 525 godina od štampanja „Oktoiha prvoglasnika“ – prve knjige iz Crnojevića štamparije, i 500 godina od štampanja „Psaltira“ i „Služabnika“ – prvih knjiga iz štamparije Božidara Vukovića Podgoričanina. Dakle, za nas u Matici crnogorskoj identitet i kultura nijesu prazna priča, gdje se okupimo na nekom sijelu i pričamo, nego je ono što se radi i što se stvara vrlo bitno, nešto na što se može osloniti.

POGOVOR

Matica crnogorska je institucija kulture koja s posebnom pažnjom njeguje intelektualnu i političku autonomiju obraćanja javnosti, s jasnom namjerom da argumentovano iznosi svoje stavove, ali na način koji neće ugroziti kvalitet javnog diskursa crnogorskog društva. „Sednik četvrtkom“ je nastao kao izraz potrebe da se u formi dijaloga sa relevantnim sagovornicima, osvjetle izazovi i iskušenja pred kojima se Crna Gora nalazi. Izbori 30. avgusta nijesu bili samo smjena vladajućih garnitura, kao što je to običaj u demokratijama, već i pokušaj da se grubo naruši građanski karakter države Crne Gore, pravo na nacionalnu samobitnost i kulturu crnogorskog naroda, da se najzad i sama država dovede u pitanje. Tih dana osvitlali su grafiti političkog govora mržnje po gradovima sjevera Crne Gore gdje žive pripadnici manjinskih naroda. Pisalo se pod plaštom noći: „Selite se Turci“, „Polećela crna ptica, Pljevlja biće Srebrenica“... Pristalice pobjedničkih partija su na ulici, kroz kolektivno slavljenje dokazanih ratnih zločinaca, počele sa zastrašivanjima. Bio je mračan taj krešendo crkvene kontrarevolucije i usmjeravanog bijesa masa.

Pored Saopštenja Matice crnogorske od 1. septembra 2020. godine, koja je prva stala u odbranu države i njenih građana od posljedica mahnite političke euforije tadašnjih pobjednika, i „Sednik četvrtkom“ je snažno doprinio intelektualnom i građanskom otporu crnogorskog društva, u prvom redu kao glas razuma koji sa adrese Matice crnogorske postojano dopire do javnosti.

Epidemija virusa kovid 19 učinila je da „Sednik četvrtkom“ bude virtuelna tribina na kojoj će ljudi različitih stručnih opredjeljenja, uz moju malenkost kao moderatorke – iznositi svoje analize postojećih društvenih dešavanja. Prijatelji Matice crnogorske, posvećeni borci za bolju Crnu Goru, intelektualci koji svoje stavove grade i iznose bez kalkulacije, odazvali su se pozivu da u formi posvećenijeg i analitičnijeg razgovora kontekstualizujemo dnevnost, a oni ponude javnosti argumentovana viđenja procesa i kritiku tada galopirajućeg oslobađanja od razuma, odgovornosti, svijesti i savjesti. Branko Banjević je predložio naziv tribine, a Suzana Pajović je grafički osmislila danas već u javnosti prepoznatljiv logo. Zahvalnost dugujem Draganu i Ivanu na ukazanoj prilici, ali i na slobodi i autonomiji u radu, Danki na malim i velikim požrtvovanjima, Ranku na skoro svim, iz prve, snimljenim razgovorima.

Razgovori u ovom Zborniku predstavljaju svjedočanstvo jednog vremena, kojega se nećemo sjećati sa nostalgijom, jer je u prvom redu bilo obilježeno antisistemskim djelovanjem, opštom klerikalizacijom i temeljnom razgradnjom multinacionalnog građanskog društva. Ovi razgovori su u takvim okolnostima glas razuma, demonstracija moći progresivnog promišljanja i nade da je najbolji dio Crne Gore prisutan. Oni se mogu pogledati na *YouTube* kanalu Matice Crnogorske.

Matica crnogorska je uradila dobar posao. Ostala je svoja.

Tanja Pavićević

sadržaj

Dragan Radulović „Šednik četvrtkom“	5
IVAN JOVOVIĆ Kad postoji dupli identitet, gubi se državna suverenost	9
ADNAN PREKIĆ Ideja novih društvenih snaga	25
BRANKO BANJEVIĆ Narod koji dođe do poetske riječi je trajan	41
ŽIVKO ANDRIJAŠEVIĆ Crna Gora kroz epohe	57
BRANKO LUKOVAC Kako smo degradirali sami sebe	75
MARKO ŠPADIJER Više puta na stranputici istorije	95

REDE BOJOVIĆ	
Sto godina praznine	117
RADOVAN RADONJIĆ	
Crnogorska svetinja je sloboda	135
NEBOJŠA VUČINIĆ	
Sloboda ima granicu	157
MEGLENA PLUGČIJEVA	
Sve što nas veže	177
DRAGAN B. PEROVIĆ	
Crnogorci njeguju kulturu zaborava	189
DRAŠKO ĐURANOVIĆ	
Usud malih brojeva	207
ILIJA VUJOŠEVIĆ	
Visoka škola marifetluka	225
DRAGAN RADULOVIĆ	
U Crnoj Gori je svako vrijeme istorijsko	243
Tanja Pavićević	
POGOVOR	261

ŠEDNIK ČETVRTKOM, 2020–2021 / Zbornik / Izdavač: Matica crnogorska
/ Za izdavača: Ivan Ivanović / Urednica: Tanja Pavićević / Grafičko oblikova-
nje: Suzana Pajović / Štampa: Grafo Group, Podgorica / Tiraž: 500

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje
ISBN 978-9940-39-043-3
COBISS.CG-ID 23729156